TITI LIVII

HISTORIARUM ROMANARUM

LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

Io. Nic. Madvigii.

EDIDERUNT

Io. Nic. Madvigius et Io. L. Ussingius.

VOL. II PARS I.

LIBROS A VICESIMO PRIMO AD VICESIMUM QUINTUM CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXII.

Sumptibus librariæ Gyldendalianæ (F. Hegel).

Typis Schultzianis.

PARISIIS.	LONDINII.	LIPSIÆ.
APUD A. FRANCK.	APUD WILLIAMS & NORGATE.	APUD T. O. WEIGEL.

See Omslagets 3die og 4de Side.

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

Io. Nic. Madvigii.

EDIDERUNT

Io. Nic. Madvigius et Io. L. Ussingius.

VOL. II PARS I.

LIBROS A VICESIMO PRIMO AD VICESIMUM QUINTUM CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXII.
Sumptibus librariæ Gyldendalianæ (F. Hegel).
Typis Schultzianis.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii.

In Livii libris a vicesimo primo ad tricesimum iudicium de scripturæ veritate ab uno codice Puteaneo (P), unde ceteri, qui exstaut, orti sunt, pendere, sic est a me post alios etiam firmius et constantius disputatum in emendationum Livianarum partis alterius prooemio (p. 199 sqq.), nihil ut addi nunc opus esse videatur; tantum, ubi is deficit (in libro XXI ab initio usque ad c. 41, 14, relictis duobus foliis, quæ continent c. 20, 8 ad 21, 13 et c. 29, 6 ad 30, 11, et in libro XXX a c. 30, 14, relicto uno folio, quod c. 37, 3 ad 38, 2 continet), in eius locum proximi sufficiendi sunt, in libro XXI Mediceus (M) et Colbertinus (C), in libro XXX Colbertinus et Bambergensis (B). Puteanei scripturas, quas Io. Fr. Gronovius, quum ex illo codice, adhibita sæpe coniectura sagacissima, hos Livii libros egregie emendaret, suæ ætatis more parum plene vulgaverat, integras edidit in libro XXI, XXII, XXIII Alschefskius, adiunctis Medicei et Colbertini, in ceteris libris Weissenbornius, discretis etiam diligentius correctionibus primæ, alterius, tertiæ manus; qui quum recte in Puteaneo fundamentum suæ editionis constituisset primusque post Gronovium (nam Alschefskius in hoc genere operæ vix numerandus est) plenis eius copiis uteretur, et apertos scribendi errores multos et graviora menda non pauca sustulit. Ab eius recognitione, qualis exempli Weidmanniani editione altera (librorum XXI—XXIII a. 1858, XXIV—XXVI a. 1861) continetur, quid nostra differat, indicabimus, significata nostræ scripturæ origine, et, quemadmodum in superiore volumine, inter parenthesis signa annotabimus etiam coniecturas et ab illo et a nobis receptas, quæ non iam a Drakenborchio, ut multæ et præclaræ Gronovii, in ipsa Livii oratione positæ

quasi communi consensu comprobatæ sunt. Vere quidem qui iudicaturus est, tenebit, in his decem libris quicquid aliter atque in Puteaneo scribatur, id omne aut errore aut coniectura natum esse, quoniam nihil ex alio fonte derivatum ceteri codices habent. (Quæ Hertzius præf. vol. II p. VIa de lacunis aliquot „ex genuino fonte Puteaneo pleniore“ in deterioribus codicibus suppletis scripsit, iam non, opinor, defensurus est.)[1] In nonnullis locis a Weissenbornii recognitione discrepans cum nostra conspirat Hertzii in exemplo Tauchnitziano (a. 1860), conspiratura, ut apparet ipseque profitetur, in longe pluribus, si emendationes nostras ante absolutum hoc suæ editionis volumen accepisset. In aliis nollem sane Hertzius a Weissenbornio et superioribus discessisset; velut statim lib. XXI, 2, 6 non putaveram fore, qui pusillo librariorum errore (*interfecit* pro *interfecti*) motus hunc Livio obtruderet verborum ordinem: *barbarus eum quidam palam ob iram interfecit ab eo domini obtruncati*, simul a *palam* et atroci barbari facinore, de quo nunc agitur, remoto *obtruncandi* verbo et ad Hasdrubalem translato, qui sine dubio Hispanum imperio, non manu interfecerat. Hæc tacite prætermisimus. Weissenbornius in altera editione librorum XXIV—XXVI usus emendationibus meis est coniecturasque aliquot meas in contextu posuit, alias in annotatione sine dissensu commemoravit, non ita pauca, in quibus ego, priore eius iudicio improbato, superiorum inventa iudiciave commendaveram aut etiam ipse minora quædam primus monueram, tacite ad illum modum correxit, ut videatur mihi in præfatione offensionem animi paulo minus significare debuisse; ego ideo tantum hoc annotandum hic putavi, ne iis, qui altera Weissenborni editione uterentur, inutiliter illa in emendationum libro et negligenter posuisse viderer.[2] Coniecturarum nuper ab aliis factarum, maxime in libellis scholasticis et censuris, indicium, ut in superiore volumine, sic in hoc quoque sæpe Weissenbornio et plurium etiam Hertzio debemus. Sunt igitur hæ

---

[1]) Minores quædam correctiones per editiones propagatæ reperiantur ne in recentioribus codicibus aut in nonnullis eorum, difficile dictu est, quia parum tuto Drakenborchii silentio creditur.

[2]) Vid. in lib. XXIV c. 1, 13 (Em. p. 257), 8, 18 (257), 9, 11 bis (275 n.), 10, 11 (275), 20, 14 et 15 (276), 21, 3 (69), 32, 6 (279; Fabri eam esse emendationem ignorabam), 34, 12 (279 n.), 39, 1 (280 n.), 42, 6 et 7 (281, 282), 45, 14 (287), 46, 5 (287).

Exempli Weissenborniani scripturæ a nostro discrepantes:

Lib. XXI. Cap. II, 2 qui Hannibalis (*ed. Frob. 1535*) III, 1 quin prærogativam militarem,... erat, favor plebis sequeretur *sine nota* (*MC nisi quod* quam extemplo; *etiam recc. codd. fere* sequebatur.) V, 6 (Arbocala, eorum urb. *Fr. Sanctius; cod. C.* Arbocala carta eorum urbes, *M* cartœrum nrbem. *Drakenb.* Arbocala urbes) 10 (impeditum *Heerwagen; codd.* peditum. *Drak.* adorirentur. Peditum agmen i. r., elephantos ante quadraginta disposuit) 16 (a tanto *Heerw., codd.* tanto. *Drak.* ex tanto) VI, 1 belli causa certamina (*interpunxit Mg. Em. 210*) 6 intenderant (*edd. vett.*) VIII, 4 cœpti [sunt] non sufficiebant. itaque iam (*codd., Mg. Em. ibd.*) 7 conciri solent | (*codd. quid. recc., edd. vett. Codd. mell.* consciri) 9 confertim (*Gron.*) IX, 4 (gratificari pop. Romano *A. Periz. Codd. et Drak.* gratificari pro Romanis) X, 2 (adversus senatum *Alsch. Cod. M* adversusenatum, *C* adversum senatum; *Drak. cum dett.* adverso senatu) | (non cum assensu *Otto, Mg. Codd. om.* non. *Drak.* non assensum *e coni. Rubenii*) 6 repetuntur. publica fraus absit! auctorem (*A. Periz. Coniunctivus ille* absit *per se interpositus his* venerunt... repetunt... deposcunt *ferri nequit; rectus esset, si Hanno ex sua persona* dedamus *pro* deposcunt *diceret.*) 9 dii hominesque (*Mg. Opusc. II, 360.*) 12 deposcit (*edd. vett.*) | accedere (*Gron.*) XI, 3 his 9 (quam qua *Weiss. C* qua qua, *M* quam qui. *Drak.* quam) XIII, 1 venissem. cum ille (*Mg. Em. 211. Quomodo codicum scripturam Weiss. enarrat, intelligi verba nequeunt.*) 5 audiatis; et non (*Codd.* audiatis sed non; *Drak.* audiatis; si non. *Modum verbi corr. Gron.*, et *Weiss. Neque per se ferri coniunctivus potest ullave h. l. optati significatio in condicionalem orationem includi, neque cum* habituri estis *coniungi* audiatis; § *7* si velitis *refertur ad* servat, *hoc est,* inviolata esse iubet.) XIV, 4 his XVIII, 10 *et* 11 *bis* fecit (*Codd. boni* iecit. *Vid. Mg. Em. 213 n. Opusc. II, 35 n.*) XIX, 1 (*Fort.* exciso. *Vid. Bemerkungen über lat. Sprachl. p. 21 n. Quæ contra dicuntur, omnia ibi occupaveram.*) 3 (*Non improbabiliter Weiss.* scivisset *pro* censuisset) 6 civitates, ut in (*Lov. 3*) 9 qui id fecerunt Saguntini crudelius (*Mg. Em. 212. Drak. contra codd.* fecerunt, Saguntinos) XX, 1 In iis *sine nota* (*Aut nomen populi latet sub his aut exciderunt quædam, in quibus populi, ad quem primum ventum est, mentio facta erat.*) 9 (exspectatione *Heerw. Codd.* inexspectatione. *Drak.* in exspectationem) XXI, 4 hæc gentes (*Vid. præf. vol. 1 p. 1. p. VII.*) XXII, 1 (id eo minus *Gron. Codd., Drak.* ideo haud minus) 3 (quadringenti quinquaginta

Gron. Codd. CCCC, Drak. trecenti) | (ne quod *edd. vett. Codd. et Drak.* ne quid) 5 redit (*M ceterique præter C*) | præter maritimam oram Etovissam urbem ad Hib. *e coni. Sauppii.* (*Iac. Gron., nisi quod* Etovissam *is tenuit. Codd.* preter omissam urbem ad Hiberum maritimam oram. *Urbis nomen incertum est. Em. 214 n.*) 7 *et* 8 nequivisse eum; vidisse (*edd. vett.*) XXIII, 6 quos et ipse (*Mur.*) XXIV, 2 consternati, Ruscinonem (*Interp. mut.*) 3 et *sine uncis* (*codd. duo recc., Mg. Em. 213; cfr. XXIV, 19, 3 et 4*) XXV, 4 (pro Annio Servilioque M'. Acil. *Weiss. Codd. MC* pro aulo Servilioquem Acilium. *Drak.* pro C. Servilio et T. Annio Q. Acilium.) 9 præcipitatus, multaque (*Mg. Em. 143*) 10 ad DC cecidisse (*Gron. Codd.* adcecidisse) XXVI, 3 (prætore erat, scripta *Weiss. e C* prætore trascripta, *M* pretore transcripta. *Drak.* prætore fuerat, transcripta.) | Saluvium (*Codd.* saluium. *Vid. præf. vol. I, p. 1 ad V, 34, 7.*) XXVII, 4 latiorem (*Alsch. et Forchhammer*) 7 ex loco prodito (*Clericus. Nihil est* profecti ex loco.) | transisse et haud (*Mg. Vix reperientur certa exempla omissi pronominis reflexivi apud perfectum infinitivi nisi in longiore contextu orationis obliquæ, ut XXVII, 19, 10, XL, 44, 9; in IV, 57, 3 e codd. optimis pronomen additum est. Durius etiam post* significant *omittitur pronomen quam post dicendi verbum. Ipse tamen apud Ciceronem pro Rosc. Amer. 22, 61 retinui* confitere... venisse.) 8 (propter equos naves *Mg. Em. 215. Codd.* propter equos nantes. *Drak.* lintres. equites fere propter equos nantes navium agmen) XXVIII, 1 in ripam (*Gron.*) 2 nautarum militum (*C man. 2. In plerisque eorum exemplorum, quæ Weiss. congerit huiusmodi asyndeti, nulla omnino eius causa excogitari potest, nec hic ulla est orationis concitatæ vis.*) 5 variata (*Mehler Mnemos. I, 98.* Variata *significaret ipsum Hannibalis tempus, ut cetera perfecta.*) | nantem *sine uncis* (*Mg. Em. 216. Alioquin scribendum erat* et nantem, *ut duo essent gradus rei narratæ.*) 8 copulata est; [ut cum] elephanti *e coni. Heerw.* (*Mg. Em. 217*) XXX, 2 terræ cæ, quas (*Cm. 2. P* terrasequas) 7 pervias paucis esse *pervias* exercitibus (*Heerw. et Forchh. Codd.* pervias paucis esse exercitibus. *De* paucis *h. l. non agitur; posset ferri aliquo modo:* pervias singulis esse, esse etiam exercitibus, *ut ex minore maius efficeretur, prava sane argumentatione.*) XXXI, 4 (Ibi Isara *Cluv. Codd.* ibisarar. *Drak.* Ibi Arar) XXXII, 2 progressos (*Gron.*) 7 in maius vero ferri (*Mg Em. 217*) 12 digressos (*Grut.*) XXXIII, 4 perversis rupibus iuxta invia (*Mg. Em. 217*) 7 ruinæ maximæ modo (*M. Cfr., citante Dukero, XXXV, 34, 10 et Tac. Hist. IV, 71*) 11 (captivo cibo ac *Heusing. Codd.* captivo ac. *Drak.* captivorum pecoribus) XXXIV, 5 sollicitusque omnia (*edd. vett. Neque* sollicitus omnia

dicitur, sed circumspectare omnia, *quod solliciti est, neque accusativus adiectivo adiunctus ullam habet ex verbo excusationem. De c. 34, 4 rectius interpuncto vid. Em. 217.*) 9 (interrupto *Glar. Codd.* erupto, *M* e rapto *erasa littera ante* e *et post id. Drak.* perrupto.) XXXV, 3 (*Fort. cum Creverio scrib.* præcipitesque) 9 (*Fort. scrib.* ostentat... campos: mœnia eos tum *cet., coll. Em. 441 ad XXXVIII, 22, 4.*) 12 afflicti (*Drak. Em. 218*) | in homines occiderent (*Mg. Em. 217*) XXXVI, 7 erat via lubrica *e coni. Sauppii* (*Mg. Em. 218 n.*) | (pedes fallente *Drak. Codd.* pede se fallente) 8 interdum etiam [tamen] infimam (*Weiss.*) | (connitendo *Tan. Faber. Codd., Drak.* continendo) XXXVII, 5 (valles apricosque *Weiss. M* valles apricos quosdam colles, *C* valles apricos qum colles, *erasis litteris quasi tribus ante* qum. *Drak.* valles et apricos quosdam. *Fort. fuit* valles apricosque iam colles.) | rivosque prope (*Mg. Em. 218*) 6 et iam locis (*Crev.*) XXXVIII, 3 maxime auctor moveret (*Drak.*) 5 Taurini Galliæ proxuma *e coni.* (*Mg. Em. 219. M* taurinisnegalli proxuma, *C* taurinis galli proxima *inter* taurinis *et* galli *litteris erasis. Confirmat emendationem Appianus Hannib.* 5: *προσέβαλε Ταυρασίᾳ πόλει Κελτικῇ*) 6 (ei iugo *Gron. Codd. et Drak.* et iugo) 7 per Salassos montanos *e coni. Lipsii* (*Mg. Em. 220 ex M m. 1:* persaltos montanos) | deduxerint (*edd. vett.; Em. 220*) 9 (Seduni Veragri *Gron. Codd.* sed uno velacri. *Drak.* Veragri. *Fort.* Seduni Veragrique, *nisi Livius unum populum e duobus conflatum putavit.*) | norint (*Cantabr., Lov. 1. Fortasse Livius scripsit:* nomen ferunt inditum.) XXXIX, 4 (volentes *Gron. Codd. et Drak.* volentis) 5 (et iunxisset *Alsch. Codd.* iunxisset; *Drak.* iunxissetque) 6 præsentem se secuturos esse ratus (*Mm. 1 C., nisi quod* esse *nos errore omisimus.*) 8 (*Fort.* Nam et Hannibalis apud) XL, 5 cum his 7 amissis, quia plures [pæne]... supersint, plus (*Grut. Codd.* qui plures) 9 effigies, immo umbræ (*Interp. mutavimus*) 10 quam ne, vos cum pugnaveritis (*Mg. Codd.* nec umquam vos cum pugnaveritis. *Transposito* quam *post* ne cum *natum est alterum* cum *post* vos.) XLI, 4 poteram, atque regressus ad mare erat, quanta (*cod. Sig. et alter rec. Boni* poteram neque r. a. m. erat quanta) | 9 qui decedens Sicilia stipendium (*edd. vett. Codd. C, Cant., cett.* qui decedens Sicilia [*C* Siciliam] qui stipendium, *M* qui decedens Siciliam stipendium. *Error ortus videtur ex geminata littera* s *in* Sicilia.) XLII, 3 legeret. ut cuiusque (*L. Valla. Codd.* legeret et cuiusque.) XLIII, 1 (quum sic *Gron. Codd. et Drak.* dum sic) 4 habentibus (*Gron.*) | Padus *sine uncis* (*edd. vett.*) 7 agite, cum diis (*Koch.*) XLIV, 2 cum ob patriam (*Weiss., Mg. Codd.* cum patriam) 6 cum Saguntinis! [ad Hib. est

Sag.]: nusquam (*Mg. Weiss. coni.* At cis Hib. e. Sag.) 7 adimis? *adimis* etiam Hispanias? et inde cessero: in Afr. transcendes. transcendes autem dico? (*Mg. Em. 221 et ex parte Freudenberg. P* adimis etiam spanias et inde cessero in Africa transcendes transcendisse autem dico.) | vindicaremus (*edd. vett. Em. 222*) | 8 quod sua (*Aldus; error ortus est ex* quosua) 9 omnibus, *si* destinatum *sine uncis* (*Mg. Em. 222*) | nullum eo telum ad vincendum (*Mg. P et cett. codd.* nullum contemptum ad vincendum. *Aberravit oculus a* tum *ad* lum.) XLV, 3 a Vicotumulis (*Mg. Em. 222 e Strabone*) 8 mactasset, et secundum (*ed. Frob. 1531; Em. 214*) XLVI, 3 (ex propinquo copiasque *Gron. Codd.* ex quo propinquo copias. *Drak.* hostium, exque prop. copias) 4 hominum et equorum (*codd. recc.*) 6 (venerat *Gron. P* iverat, *Drak.* ierat) 8 (*Scrib.* erat *cum codd. recc. et edd. ante Gron., coll. XXIV, 43, 8, ubi itidem P* erit *pro* erat.) XLVII, 1 (et *tolli iussit Sauppius*) 3 (ripa Padi *Gron. P* ripadi. *Drak.* ripa) 5 fuerint (*cod. Gud., Mg. Em. 220. Neque ulla ratione* fuerim *dubitative de re præterita dicitur, nisi adiuncto* forsitan, *pravissimeque comparatur* vix fecerint *de præsenti tempore, neque dubitanter de hac re Livius scribere poterat.*) 7 die unius (*M*) XLVIII, 7 iactanti (*Nic. Heins.*) XLIX, 2 advertit (*codd. recc.? edd. vett.*) 7 et 8 extemplo a prætore et circa ad civitates... intenderent; ante omnia Lilybæum teneri paratum bello, edicto... deferrent, et, ubi... esset, ne quis... faceret; perque... missi (*Mg. Em. 222 sq. Oppidum* teneri paratum bello *Latine non dicitur.*) 9 moderati *e coni. Hænischii* (*Abundat tum* de industria.) 10 veniebant, extemplo (*Interp. mut.*) L, 7 armatam ornatamque *Alsch. P* ornatamque, *Drak.* ornatam) 9 pollicitusque est, [ut] quo (*edd. vett.*) LI, 4 iam forte (*Mg. Em. 224*) LII, 2 suo deminutus *sine nota* (*P* suo et minutus; *altera manus prius* t *induxit. Fort.* admonitus, *Em. 225*) 7 abolevissent *e coni. Alsch.* (*codd. recc. pauci. P* absolevissent) 9 censebat. tum conlega (*Uss. P* censebat cum collegam cunctantem) 10 inopinatos (*Mg.* Inopinatum aggredior *pro eo, quod est* inopinantem, *nemo dixit unquam. Adverbium, quod modum rei significat, prave accommodatum est ad adiectiva statum hominum declarantia.*) 11 (sequentes *cedentes*que quum ad extr. *Heusing. et Alsch. P* sequentesque cumque ad extr. *Drak.* sequentes, quamquam ad extr.) | maior tamen hostium Romano fama *e coni.* (*Mg. Em. 225. P* maior tamen hostium Romanos fama. *Drak.* maior tamen hostium Romanis fama) LIV, 1 peraltis (*codd. recc. Mox scribendum videtur cum codd. quibusdam recc.* equiti quoque tegendo. Equites *pro* equiti *P etiam c. 48, 4. Nullum novi prosæ orationis certum exemplum, ubi dativus gerundii ac-*

cusativum regat; apud Sallust. Catil. 4 oratio sic cohæret: agrum colendo aut venando vitam agere, servilibus ministeriis intentum, *ut ablativus sit.*) 3 (singuli vobis *Forchh.*) 4 equitibus cum Magone *e coni. A. Periz.* (*Sed non* dimittuntur *milites, qui cum duce aliquo mittuntur, et potius de Magone agitur. Videndum, ne Livius scripserit:* ita cum mille eq. Magone, mille peditibus dimisso, *errore autem participium ad* peditibus *accommodatum sit.*) 6 ad destinatum iam (*Mg. Em. 226*) 7 paludium 9 tenus, aucta (*Interp. mut.*) | potentia esset (*codd. quid. recc.; Em. 226.*) LV, 2 levemque *e coni. Sig.* (*quod positum oportuit aut cum Glar.* ac levem.) 3 (effuse sequentes *I. A. Ernestius. P* effusoessequentis, *Drak.* effusos sequentes.) 5 deductæ... leves armaturæ sunt (*Mg. Em. 226;* diductæ *Drak.*, levis *P. IV, 8, 3 in M scribitur* initium sunt rei *pro* st.) 10 (*Fort. tollendum* in *ante* tot. *Em. 125*) LVI, 1 Trepidantesque prope (*Rostius. Forchh.* Trepidantes, quin prope) | consternatos media (*Gron.*) | (Hannibal. Ibi *Weiss. P* Hannibali extemplo. *Drak.* Hannibal. Ext.) | fugam eoque novus (*Mg. P* fugam quoque novus, *Drak.* fugam. additus quoque novus) 2 cum alibi (*Ald. P* cum alii) | quæ Gallicis (*Mg. Em. 227*) 8 relicum ex *om.* sauciorum (*Heerw. Alioquin* ex magna parte *non habet, quo referatur.*) LVII, 1 quo portis (*Heerw. P* qua portis) 2 altero... revocato (*Mg. Em. 228*) 3 *et* 4 advenit. ingenti... transgressus, id quod (*Pravissimam illa interpunctio coniunctionem efficit.* Id quod *cum leni anacolutho initio ponitur, non sequente, quo* id *accommodetur; cfr. c. 10, 9.*) 4 (*Probabiliter Glar.* C. Flaminius iterum) 5 (et, *ut* quæque *Fabri.* P et quæque. *Drak.* et, qua) 10 fuerat munitum; inde (*Interp. Em. 228 n.*) LVIII, 1 (longi inde temporis *Gron. P et Drak.* longis inde temporibus) LIX, 4 spectare (*Mg. Em. 229*) 7 magis ulla sæva et utriusque (P ullaae aututriusque. *Quæ coniectura Em. 229 proposita est, non satisfacit; nam dubia pugna fuit; si longior fuisset, ad exitum aut cum alterius aut cum utriusque partis pernicie adducta esset. Nec aliis successit emendandi conatus. Scrib. videtur:* magis ulla sæva et aut alterius aut utriusque partis.) LX, 4 *facilitatis* clementiæque (*codd. aliq. recc. P* clementiæque) | parata (*duo codd. recc., A. Periz.*) 7 (Cissis *Alsch. P et Drak.* Scissis, *sed c. 61, 1 P* Cissim) LXI, 6 hibernis hostico cis *e coni. Alsch.* (*codd. recc. P* hibernis stoicosis Hiberum rursus cædit agros. *Mire hoc uno loco hosticus appellaretur ager Hispanorum, quo de nunc ipsum inter Carthaginienses et Romanos certabatur et qui nuper in Carthaginiensium potestate fuerat. Unum quæritur, quanta Hispaniæ parte Hasdrubal cesserit. Error ortus est ex geminato* s.) LXII, 3 (*Fort. scrib. cum duobus codd. recc.* in foro boario) 4 pulvinario (*Lov. 3, Mg. Em. 229*) 7 (*Fort. scrib.* Nam primum. *Explicatur*

enim, quod significatum breviter erat, non transitur ad novam rem.) 8 (Lanuvium Iunoni *edd. vett. P* L. et Iunoni. *Drak.* L. ad Iunonis) 9 Iuventati (*codd. recc., Mg. Em. 230*) LXIII, 1 hæ 3 (*Probabiliter Gron.* adverso senatu) | (cuive senator *Roellius. P* quive senator, *Drak.* quive senatoris) 14 (in *ante* omen *non iniuria suspectum Gron.*)

Lib. XXII. Cap. I, 1 adpetebat, cum Hann. (*Hertzius. P* adpetebatque Hann.) 2 viderent (*C m. 2, recc.; Em. 206. Traxerunt hoc verbum illa* raperent agerentque.) 10 ipsorum Herculis (*edd. vett., fort. cod. unus et alter rec. Fontem, qui Cære fuerit, non alius loci prodigium significari, apparet ex* que *particula.*) | respersum (*P* spersum) 14 iis 16 divis carminibus (*Mg. P* divinis carminibus; *Drak.* divi carminibus) | præferentur (*Gron.*) 18 lectisterniumque fieret; quin et ut (*Cm. 2, Lov. 5. P* lectisterniumque fieretque et ut, *male repetita particula. Et* quin *per se et* quin et ut.. et ipsæ *prorsus pravum est.*) 19 et *sine uncis* (*Gron.*) II, 1 (dis habendoque *edd. vett. P* distrahendoque; *Drak.* diis trahendoque) 6 prolapsi neque assurgere (*Crev.; Em. 231*) | (nec aut *A. Periz. P et Drak.* aut) 8 (in aqua *Finckhius; Em. 231; P et Drak.* in aquas) 9 incumbebant. iumentorum (*Mg. Em. ibd.*) III, 9 cum *dedisset* (*Fort. plura exciderunt. Em. 232 n.*) 13 vetant (*codd. recc. pauci, edd. vett.*) | obtorpuerit (*Mg. Edd. vett.* obtorpuerint. *Neque fut. ex. aut coniunctivus ferri potest in tali denuntiatione neque singularis numerus in plurium allocutione.*) IV, 2 adinsurgunt (*Mg. Codd. recc.* adsurgunt) 4 decepere insidiæ *e coni. Lipsii* (*Fort.* acceptæ *aut* receptæ. *Em. 232*) V, 3 ordinem miles et locum nosceret *e coni. Alsch.* (*Mg.*, noscerent *Pal. 1 et Ald. P* ordinem sed locum nosceret. *Ortum hoc est ex* ordines et locum, *littera* s *male ad sequentem vocem tracta, deinde lineola addita, ut c. 6, 3 pro* hostes summa *in P* hostem summa *scriptum est. Cum signis non ordo, sed ordines conveniunt.* Nosceret *inter* poterat.. aberat.. competeret *errore natum. Drak.* ordinem et locum nosceret miles.) 8 conglobat (*Cod. unus rec., edd. vett. Apparet* ba *semel scriptum esse, quum bis deberet.*) | animorum *sine uncis* (*Douiat.*) VI, 3 (consulem, En, inquit *Weiss. P* consulem inquit; *Drak.* Consul, en, inquit) 6 humeris exstare (*codd. pauci recc.*) 12 (coniecit *apud nos errore mansit pro* coniecti, *quod ex edd. vett. cum Crev. et Cobeto restituere volebamus.*) VII, 3 utrinque *sine uncis* (*Iac. Periz.*) 4 haustum ex vano (*Walch. P* austum ex vano. *Em. 232 n.*) 13 (in conplexu *Alschefskius. P* in conspexu. *Reliqui et Drak.* in conspectu) VIII, 3 (*Probabiliter Drak.* quam in valido. *Nam durius hic omittitur præpositio quam si simplex comparatio esset:* in aff. corpore quam valido.) 4 inciderit (*Mg. Em. 235*)

6 nec dictatorem populus (*Mg. Em. 233, nisi quod ibi aliter ac fortasse rectius suppletur lacuna. P* nec dictatorem populo) | prodictatorem populus (*P et omnes codd.; Em. ibd.*) 7 (pro urbe ac penatibus *Fabri. P* ac pænatibus pro urbe. *Drak.* ad penates pro urbe) IX, 2 coloniæ haud nimis prospere (*Mg. Em. 235. P* coloniæ haud minueprospere. *Cum Lov. 3* minime *prætuli, quod et ad P propius accedit et ad rem aptius est.*) 5 quieti (*Gron.*) | Hadrianum agrum (*cod. unus et alter rec.*) 6 actis (*Gron. Em. 236*) 9 (*Non improbabiliter Rubenius*: quod ..votum ante foret) X, 1 (consulente collegium prætore *Lipsius. P et Drak.* consulente collegio prætorum) 2 proximum stet, ut velim, eamque salvam servaverit *e coni.* (*Mg. P* proximum sicuelimeamque saluam seruauerit. *Drak.* proximum, sicut velim eam, salva servata erit. *Certum est, in* eamque *latere alterum verbum; prætor, sicut mens concipiat, votum intelligi vult.*) | hisce duellis, datum donum duit populus R. Quiritium: quod duellum... cis Alpes sunt: quod ver (*Lips. et Mg.* [tum *pro* datum] *Em. 236, ubi prætermisi luculentissimum exemplum transpositorum in P ceterisque codd. fere triginta verborum lib. XXII c. 32 init.*) 3 Iovi fieri ex qua (*Post* tum duit *rediri videtur ad* velitis *et inde necti* Iovi fieri; *in illa interpunctione et ordo verborum incredibilis et sententia perversa est.*) 6 si antidea senatus... fieri ac faxitur (*Er. Møller, interpres Danus. Si caveretur, ne sero quis faceret, tamen perridicule sic caveretur, quasi senatus populusque id, quod sero factum esset, iuberet ante fieri, et quasi senatus populusque culpa liberandus esset; sed omnino non cavebatur, ne quis sero faceret; nullum enim tempus præstituebatur; sed ne quis ante eam diem, ex qua senatus populusque iussisset.*) XI, 1 de *sine uncis* (*edd. vett.*) | quotve (*cod. unus rec.*) 4 ut ii commigrarent (*P*) *5* (viatore misso, *quod in P est, potest ortum esse ex* viatoremisit, *m semel scripto, ut ablativi species obiiceretur.*) XII, 4 tandem suos Martios (*L. Valla. Correctio probabilis nondum inventa est; nam* illos Martios *non satisfacit.*) 5 animum incensus (*Lov. 5, Muret. P* incensum. *Neque accusativus apud* incensus *ferri potest neque cura animum incendit.*) | Flaminio Sempronioque (*Mg. P* Flaminissempronioque) 6 quidem, non vim dictatoris (*Gron. Em. 237 n.*) 8 (necessarii cogerent *Weiss. P m. 1* necessari cogeret, *P m. 2 ceterique et Drak.* necessario cogeret) 11 habebat. ferox... immodicus primo (*Interp. mut.*) 12 compellabat. premendo superiorem (*Gron. P* præmendorum superiorum; *Drak.* premendorumque superiorum arte, quæ p. ars) XIII, 1 indignitatibus, cladibus (*Weiss. Drak.* cladibusque) 4 Monitosque, ut etiam atque etiam promissa (*Mg. Senserat vitium Gron. Repetitæ actionis significatio apta est ad admonitionem, considerationem, similia, non ad promissorum rebus*

affirmationem. Neque etiam atque etiam *unquam est* in dies magis. *Cic. ad Fam. VI, 22 apertissime cum Lambino scribendum est:* nihilo meliora sunt nunc atque etiam multo desperatiora; *ibd. XVI, 7 sic interpungendum:* Cura, ut valeas, etiam atque et.) 6 (*P* sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum pro Casino. *Supplevere, præeunte ex parte Gronovio, Hauptius et Weiss.*) | 6 Caiatinumque (*Mg. Em. 237 e P:* allifanumque; *Drak.* Calatinumque) XIV, 1 (Ut vero, postquam *Alsch. e P:* ut vero quam. *Drak.* Ut vero ad V.... exurebaturque) | seditione accensi *e coni.* (*Lips. P* de integro seditio ac de seditione accensi quidam fuerant. *Apparet error librarii redeuntis ad* de *et ad id accommodantis* seditione, *tum* accensi *ad* quidam. *De* quieverant *corrupto vid. Em. 617.*) 4 Spectatumne huc (*Lov. 4, Mm. 2. P* spectatum est hoc. *Probabiliter deinde Gron.* Spectatum huc..., ut rem fruendam oculis, sociorum *cet.*) 6 præter quam nuper oram illi suam Punicas (*ed. Frob. 1531. P* præterquam per oram illi suam Punicas. *Sed* per *et* suam *nata sunt male in unam vocem contractis duabus* præter quam. Suam *nec illo loco poni poterat et male id exprimit, quod tota sententia efficitur.*) 7 læti (*ed. Mogunt.*) 8 nos quam (*Lov. 4*) 11 quæ nunc (*nescio quis vet. editor. P* q. nunc) 14 armari copias oportet (*Mg. Em. 238. P* armari capias. Descendas *pro* deducendas *Mg. et Heerw.*) 15 (ducem *Gron. probabiliter*) XV, 1 pariter inter suos (*ed. Med. 1505, Em. 239 n.*) | prius ab aliis (*ed. Par. 1573, Em. ibd.*) 2 (summa ope petiti *Alsch. P* summa oppetiti. *Drak.* summopere pet.) 5 vidit, per occasionem (et *add. Mg. P* per occasionem) 7 ipsum (*Weiss.*) | pertrahere (*codd. recc. De exitu et effectu rei prave infinitivus ponitur.*) 11 (ab Sinnessa *Gron. P* adminuisse. *Drak.* inmunito) XVI, 2 expeditis *peditibus* equitibusque *e coni.* (*Sed* expediti *absolute pedites dicuntur.*) 4 (perhorridas silvas *Weiss. e P:* perhorridas situas. *Drak.* stagnaque perhorrida situ) 7 præliganturque (*codd. recc.; Em. 214*) 8 datum, ut per noctem *e coni.* (*Weiss. P* datum ut primis tenebris noctem id arm. *Duo verba ex inferiore loco retracta sunt. Primis tenebris iter cœptum est, post, ubi ad radices montium ventum, sarmenta accensa.*) XVII, 3 virgulta ardere (*A. Periz., Mg. Em. 239*) 6 (maiore tumultu *Gron. P* maiore multo. *Drak.* mai. metu) XVIII, 2 pervenisset (*Gron.*) 3 atque levior (*P* ac leviorque) 10 desisse, ab continuis (*codd. recc.; aliquot, edd. vett.*) XIX, 3 navibus prope terram exercitum (*Mg. Em. 240*) 10 evecti tenentur *e coni.* (*P* eveherentur; *corr. Gron. Indicatur, in quibus agendis quum maxime fuerint; ad eam rem* tenentur *aptum non est.*) | omnia præpropere (*Drak.*) 11 turbati et temptata (*Gron. Hoc loco, ubi secutum alterum ex altero significatur,*

ferri illa compositio nequit; et sæpe in P ex sequenti t *natum est* et.) XX, 1 in litore *sine uncis* (*Mg. Em. 241*) 4 provecti (*codd. recc.*) 6 erat *om.* (*Mg. Abesse verbum imperfecti temporis in hac sententia relativa nequit. De XLIV, 30, 1 vid. Em. 582. In ceteris numeris a W. adscriptis erratum esse oportet; adeo nihil simile illis locis reperitur.*) 7 prævecta est oram (*Weiss., Mg. Em. 241 n. P* periectas oras sed) 10 (accolunt *Gron. pro* incolunt) XXI, 4 tribunus militum (*P* tribus militibus. *Videtur excidisse numerus:* II tribuni mil.) | fudere omnis occisis (*Mg. P* fuderemomnis. *Omnes fusos, inepte dici iam Weiss. sensit.*) 6 Lergavonensium (*Ab* i *littera incepisse nomen, nummi cum fragm. libri XCI et Plinius ostendere videntur.*) 8 (ad quindecim *Heerw. P* ac quindecim. *Drak.* quind.) XXII, 7 unum atque (*omisso* vile *errore typorum*) 9 obsidium 10 ex ea parte (*Cant. P* ex parte) 13 maxumum nomen (*Mg. Em. 241*) 14 obsidium 18 per eundem ordine (*codd. recc.; Em. 241 n.*) 19 superbos in (*codd. recc.*) XXIII, 1 quoque *sine uncis* (*Koch. Ortum videtur ex superiore* Romanos quoque. *Poterat dici:* Hæc in Hispania... quum in Italia quoque) 7 ducentos (*P notas habet; non dixerim tamen pravum esse* tres plures *aut* quos plures, *ut est apud Gell. VI [VII] 18, etsi pravum esse iudico* sex millia plus *XXXVIII, 55, 6*) 9 horreorum haud pauca *e coni.* (*Gron. P* horreorumcauca. *Em. 207. Livius incensæ urbis exiguas reliquias superfuisse dicit. Polybius III, 100 nihil de incendio.*) XXIV, 7 (deiecissent *Gron. pro* iecissent) 8 Tum utique exiguum *e coni.* (*Uss. coni. incerta. Asseverandi particula h. l. inepta; ne* tum *quidem primo loco apte ponitur. Drak.* Tum itaque, ut... acies, simul et *cett.*) | tota (*edd. vett. Non prope tota, sed prorsus tota acies ibi erat, etsi non totius exercitus. De totius spatii occupatione agi ostendunt etiam verba* id ipsum.) | per aversa castra,* e castris (*Mg. Em. 242. P* per aversa castra e castris, *Drak.* p. a. c. a castris) 10 Fabii — pars exercitus aberat, iam fame* — sedendo (*P* Fabiis. *Quæ Em. 243 tentavi, violentiora videntur, etsi in similem suspicionem Creverium incidisse postea vidi. In mentem venire plura possunt, velut:* Iamque a. F. — pars exercitus aberat etiamtum — sedendo etc., *ut causa interponatur. Sed nihil animum explet in loco etiam propter ipsam narrationis confusionem obscuro. Itaque verba cum Hertzio notavimus nec tamen simpliciter eiicienda putamus.*) 12 peditum mille equites adducentem *e coni. Alsch.* (*Gron. P* peditum et equites adducentem) XXV, 1 iis 2 (*P* crederet ut; et *add. Sigon. et Lov. 5*) 3 M. Metellus (*Sig. e Plutarcho. Sed* Metilius *expressum oportuit.*) | enim ferendum (*edd. vett. Em. 244 n.*) 4 bello ac sedulo (*editor aliquis vet.* Ac *pro* et quidem *accipere, in hoc præsertim ordine verborum,*

non licet.) 6 quorum (*codd. recc. Alioquin saltem* quorum neutro *scribendum erat, etsi id ipsum prave sic diceretur, quasi ageretur de duobus prætoribus unius provinciæ.*) | in custodiam (*ed. Ascens. 1513; Em. 256*) 7 sit, et Campanum (*Cm. 2*) 12 popularis (*Lov. 3, Gron.*) | tunc *sine uncis* (*Hertz. P* hunc) 13 referret. magistro... dicere (*Mg. Drak.* referret magistroque... diceret. *Infin. historicus nihil hic habet loci.*) XXVI, 1 (ut primum *I. Periz. P* utrum, *Drak.* ubi) 3 pervenit. quæstura quoque et duabus (*Gron. Prorsus perverse* ad honores pervenire *de solis magistratibus minoribus accipitur, qui omnino in honorum numero non sunt.*) 4 dictatoria (*codd. recc.*) 6 sævientem (*ed. Ascens. 1513*) 7 litteris senatusque consulto de (*Lips. P* litteris s. c. de) | cumque invicto (*Gron. Cfr. in P c. 27, 4* secuturumque, *c. 18, 3* ac leviorque.) XXVII, 7 non consilio solum (*P* solum non consilio) 8 omnia enim fortunam habituram, quæcunque (*Burmannus. P* omnia fortunam enim habituram quæcunque. *Fortuna bona malave non habet res, sed res fortunam.*) | cum alio (*Ald. Alioquin debebat esse* cum altero.) 11 (castris quoque se *Weiss. tacite. P et Drak.* c. se quoque) XXVIII, 4 quem semper occursurum (*Mg. Em. 200 e P:* quem perocursurum) 9 (ac locum *I. Periz. P* ad locum) | et vanis animis et minis (*codd. aliquot recc.; Em. 244*) 10 dimittit *sine uncis* (*Gron.*) 11 alia, ut crescente (*codd. recc. P* aliaaut crescente) 12 præoccupatum inferiore (*Mg. Em. 246. Pro* succedentem *videtur scribendum* subseqnentem; *Em. ibd.*) 13 ac si recta (*Mg. Em. 245*) 14 nec animus (*P* necuianimus) XXIX, 10 signa *cum* contulerimus (*codd. recc. P* signa cont.) 11 arma dexteræ (*Mg. Codd. recc.* a. dexteræque) XXX, 3 quo fando possum (*I. H. Voss., Mg. Nihil est* nomine fando *et tota sententia inanis. Recte contra Minucius dicit, fando se nihil ultra facere posse, quam ut nomine Fabium parentibus æquet.*) 4 (quod *notavit Reizius*) 5 me magistrum equitum hos ordinibus suis quemque (*Gron.; Em. 246 n.*) 9 terribilem eam famam (*Mg. Em. 246*) XXXI, 3 si insulis (*Weiss., Mg.*) 4 (et ignari ab loc. gnaris *Weiss. P* ad locorum et ignari gnaris. *Præstat:* ac locorum ignari a gnaris) 6 (*P m. 1* p. circi romam, *m. 2* p. circa. *Fort.* P. Cincio, *quod etiam Hertzio in mentem venit.*) 10 decursum est (*nescio quis vet. editor; Em. 246 n.*) 11 (pro dictatore *fuisset, dictator* crederetur *Weiss. P* pro dictatore cæderetur; *Drak.* pro dictatore, dict. crederetur) XXXII, 1 communitis — medium autumni erat — Fabi (*Mg. Em. 246 e P:* communitis quom autumni *cet.* Reliquom *scribitur in P c. 15, 1, c. 21, 1.*) 3 adeoque inopia est coactus (*Mg. Em. 247; Drak.* ad idque inopiæ e. red.) | (abeundum ei fuisset *Mg. Em. 247 e P:* nisi cum fugæ speciem abeundo timuisset. *Drak.* nisi tum fugæ

speciem abeundo timuisset) XXXIII, 2 (*Verba* quod in campo Martio coniurassent, *quæ Em. 247 in suspicionem vocavi, Uss. recte accipit de servis, qui se fraudulenter consequendæ libertatis causa militibus sacramentum dicentibus et coniurantibus immiscuerint, quæ fraus etiam imperatorum tempore capitalis erat; Plin. Ep. X, 29 [38]. Cfr. de usu verbi coniurandi huius libri c. 38, 3, Cæs. B. G. VII, 1, Serv. ad Æneid. VIII, 1. Et quanquam dilectum ipsum in Capitolio haberi solitum esse e Liv. XXVI, 31 extr. et Polyb. VI, 19 apparet, coniuratio tamen iuventutis delectæ in campo Martio fieri poterat. Ipsum dilectum inferiore ætate ibi habitum, videtur significare Varro R. R. III, 2, nisi ibi scribendum est:* ubi cohortes a dilectu consuli adductæ considant *pro* ad dilectum.) 5 proferre (*Mg. Em. 248*) 6 longinqua (*C, Mg. Em. ibd. Res longinqua est, non cura.*) XXXIV, 2 vulgus et extrahere (*codd. recc.*) 5 (quattuor legionibus *Crev. P* quattuor milia legionibus; *Drak.* quattuor militum legg.) | (Quum... posse apparuisset *Heerw. P* cum.. posset apparuisse. *Drak.* cum... posse apparuisse) 8 contemni patribus (*codd. recc.*) 9 non id apparere (*Gron.*) 11 esse, et populum *e coni.* (*P* esset populum) | (qui mature vincere *Kiehl. et Mg. Em. 248 n. P et Drak.* qui magis vere vincere. *Non ita raro in P e prima syllaba syllabisve vocabulum notum effectum est, reliqua parte manente aut mutata, ut h. lib. c. 14, 2* quidam fuerant *e* quieverant.) XXXV, 5 prætoria (*M; P* prætorium) | (P. Furius *Philus;* Philo Romæ *Alsch. e P:* P Furius Philo Romæ *cett. Drak.* P. Furius Philus. Romæ... sors Pomponio, inter... peregrinos P. Furio Philo evenit *ex interpolatione*) 7 iam non antea (*Mg. Em. 231. Omnes acceperunt magistratus, quos iam antea, nemo, quem non iam gessisset. Perverse* non *a* quem *divellitur.*) XXXVI, 1 (*De* ausus sim *cfr. Opusc. II p. 109. Ne* ausim *quidem alibi apud Livium post* ut *reperitur.*) 3 (darent, peditis *Drak. P* pediti. *Edd.* pedites) 4 æquarent [septem ... in castris Romanis, cum pugnatum ad C. est,] quidam *e coni.* (*Neque quicquam annotationis margini adscriptæ simile verba habent, neque Livius, si hæc non addidisset, verba* qu. auctores sunt *sic in extremum post* æquarent *reiecisset. Summam superiorum Livius colligit.* Fuisse *post Perizonium nos addidimus.*) 7 et multo cruore signa in Sabinis, Cædiis aquas fonte cali*do geli*das manasse *e coni. Bezzenbergeri* (Cædiis) *et Alsch.* (*P* e. m. c. cædes aquas fonte callidos manasse. *Neque* manare *sic variata structura et significatione ad duo subiecta simul accommodari potest, neque in novo loco adiungendo* et *abesse poterat, ter ante positum, neque de Cædiis loco constat, e quo nomine fingi* Cædicius- vicus *et* Cædiciani, *quæ reperiuntur, non potuerunt;* Cædicii *potius scribendum erat.*

Sed fortasse nihil latet nisi hoc: in Sabinis sudasse et gelidas aquas fonte calido manasse.) XXXVII, 9 daretur his 13 ad** classem (*Numerum eundem posuimus, qui c. 31, 1 exciderat.*) | erant (*codd. recc.*) XXXVIII, 1 *et* 2 venirent. Milites. tum.., *om.* milites *post* adacti. (*Mg. Sententia a* tum *incipere debet; neque, ut nunc est, cum Alschefskio* milites *superioribus adiungi potest:* socii... milites, *hoc præsertim ordine. Sed P:* dum sociis ab nomine. *Fuitne:* dum ab sociis ac nomine Latino venirent milites?) 2 *et* 3 adacti; [iussu consulis conv. n. ini. abituros]; nam ... fuerat; et ubi *cet.* (*Crev. et Drak. Ius iurandum novum, quod tribuni militum exegerint, id esse, quod* § *4 significatur, illud de conveniendo nec abeundo ipso sacramento contineri, etiam Weiss. tenet; vid III, 20, 3. Sed nihil additamenti simile est; itaque et hic verba in P transposita sunt. Em. 236 et supra ad huius libr. c. 10, 2.*) 3 ad decuriatum aut centuriatum (*Mg. Em. 249;* decuriatum *sine præpositione passive Livius dicere non potuit.*) 4 et *sine uncis* (*Uss. Sed præterea aut substantivum excidisse ad* petendi *aut cum Crev.* repetendi *scribendum esse videtur. Nimis enim putida est* teli sumendi aut petendi *distinctio*) 5 (ac legitimam *Weiss. P* ad leg. *Drak.* a tribunis ad legit.) 7 imperatores haberet. se (*Interp. mutavimus. Denuntiatio pertinet ad futurum.*) 9 mirari se quidem, qui dux *e coni.* (*Mg. coni. dubia. P* se quod ne qui dux. *Particula* quidem *nihil hic habet loci; neque enim ex* equidem *fit* se quidem, *extremo præsertim loco. Si verum est* denique, *retinetur quasi clausula omnia colligens ex ipsa Æmilii oratione.*) | (togatus *Mur. pro* locatus) 13 Id sua sponte (*Gron.*) XXXIX, 2 fide vestra (*Iac. Periz.*) 3 si altera parte claudet res publica, malis (*Uss. In Weissenbornii interpunctione apparet deesse* et *aut* que; *nam in hac quidem duplici condicione ferri asyndeton nequit. In aliorum interpunctione:* si ... claudet. Malis *cet. prava est sententia; neque enim hoc tanquam incertum ponitur,* claudere remp., *illud tanquam certum,* malis et bonis consiliis *idem potestatis fore. Exhortatur Fabius Æmilium, ut mala consilia vincat. P* claudet reip., *in quo* rep. *significari videtur.*) 4 et 5 maneat, et cum illo... sis certaturus; et adversus... pugnandum tibi sit, Varro... te sit oppugnaturus. (*P* maneat et cum... temporibus si certaturus est adversus... pugnandum tibi sit Varro... te sit oppugn. *Em. 249 n. Pro* tibi sit *necessario scribendum* tibi erit, *non* tibi est; *nam futuri significatio requiritur.*) 6 consulatu *sine uncis* (*Gron.*) 9 (et ego *ed. Frob. 1531, P et Drak.* ut ego) 14 (absumpti *Heerw. P* absumpsit. *Drak.* fames q. ferrum absumpsit) 16 mœnibus—! sed ne adversus (*Valla; Em. 249 n.* Oportuit *cum A. Perizonio* scriptum: sedet. Sed ne adv. *Particula* sed *est orationem de se abrumpentis.*)

| quidem ego gloriabor (*Alsch. e P:* quidem egloriabor) 17 (cives tibi *Lov. 3*, *Doui. P et Drak.* cives sibi.) 18 autem, adversus famam... satis si firmus (*Mg. Illo loco ut ponatur* si, *vel anaphora postulat, sequente* si te...) 19 (*Probabiliter Muret.:* gloriam vanam qui spr.) 21 agatur *moneo* (*Mg.*) XL, 3 evenirent; at si (*Mg. e P:* etsi) 4 (*Fort.* dignitas deesset. *Em. 249*) XLI, 6 (ferente secum milite, castra *Weiss. P* fereutis secum milites castra. *Drak.* ferentes sec. milites ducens, castra) 7 (per convallem mediam *Mg. Em. 250. P* per cornuallem medium amnem. *Drak.* per convallem medium agmen) XLII, 3 (*Fuit, qui de h. l. dubitaret et* protinus *potius post* ducerentque *ponendum fuisse putaret. Sed, quod nondum video annotatum,* protinus *fieri apud Livium dicitur, quod alterius actionis ac motus tenore non interrupto simul fit:* unterwegs. *Vid. XXIV, 48, 10, XXVII, 4, 9, XXVIII, 13, 4 et 16, 10, XXIX, 11, 5, ubi male enarratur* „ohne sich aufzuhalten", *XL, 26, 6, XLI, 5, 9.*) 6 qua vergant (*Ald. P* quæ vergant) XLIII, 5 simul quod quo (*ed. Ascens. 1513. P* simul quod longius) 11 effuso (*Walch.*) XLIV, 1 (et in consp. *Gron. P* ut in consp. *Drak.* ubi in) 2 *et* 3 Aufidius... Aufidium 6 vel usu (*M, si silentio fides.*) 7 lingua prompta (tam *in P esse Gron. ait; est in C. Dure verbum auditur.*) XLV, 6 (instruunt aciem *Weiss. e P:* instruncta acie. *Drak.* instructa acie) 7 (iaculatores cum ceteris *Drak. P* iaculatores ex cet. *Vereor, ne Livius tantum scripserit:* tenuerunt. Ex ceteris levium arm. aux. [*quæ separantur a pedite et equite sociorum Latinorum et Italorum*] prima ac. f., *et ab aliena interpretantis manu accesserit* iaculatores.) XLVI, 5 sane et alius habitus *e coni. Gron.* (*Mg. P* antetalius hannibatus. Sane *aptum non est nec ante quicquam terribile commemoratum est, quo referatur* et alius hab.) 8 (stetere *Gron. P* statere. *Drak.* starent) XLVII, 4 (par, dum *Mg. Em. 251. P* parum. *Drak.* pares) 5 æqua fronte (*Lips.; Em. 250. Pm. 1* consiliæqua fronte) 6 insistere (*Gron.; Em. ibd.*) 8 (dein cedendo *Alsch. P* deindctendo. *Drak.* deiude nitendo) 9 ceciderant, et adversus (*Crev.*) | Afros integram pugnam (*Errore apud nos omissum est* integram) XLVIII, 1 Romanis (*edd. vett. P* Romani) 5 Hasdrubal qui (*Frustra Livii error occultatur, cuius tota proelii descriptio confusa est.*) 6 (equites *Gron. P et Drak.* pedites) | iam prope (*P*) XLIX, 2 et concurrit (*errore, ut videtur*) 3 denuntianti (*Gron.*) 8 (et comes *Walch. P et Drak.* comes) 10 Æmilium, *om.* L (*ed. Mogunt.*) (vixisse adhuc et *Alsch. P* vixisse et adhuc et. *Drak.* vixisse et adhuc) 11 memet in (*edd. vett. P* meetin) 12 hæc [ex]agentis (*Mg. Em. 252. P* hæc exagentis. *Drak.* hæc exigentes) | tum demum (*Alsch. P* tum unde. *Drak.* tum inde) 14 (insertus *Bauer. P et Drak.* infestus) 15 et tauta *sine nota*

(*Mg. Em. 252*) 16 et viginti unus tribuni (*Gron. P* et vigintiunudecetr̄., *hoc est* XXIX) 18 (*Numerus equitum maior est quam pro peditibus. Codd. recc.*, *Drak.* et equites trecenti.) L, 9 (disiicias *Gron. P* uissciasa. *Drak.* transibimus) 11 ad sexcenti (*P* ad dc; *vid. præf. Vol. 1 p. 2 ad X, 33, 6.*) 12 quos ingenium (*codd. duo recc. P* quod ingenium) LI, 5 stragem insistunt (*Mg. Em. 252. P* spectandainstrageinsistunt) 6 (*P* quos tracta. *Fortasse:* quos contracta *aut* quos tacta) LII, 4 (et animi *Weiss. P* ut nimis. *Drak.* aut animi) LIII, 8 (nulla *Bauer*, *Mg. P et Drak.* nullo) 11 Iuppiter optimus maximus... adficiat (*P* optime maxime... adficiat) LIV, 6 certe, etsi *e coni.* (*ed. Frob. 1531. P* cerneieisi.) 7 occisum *consulem utrumque* cum duobus exercitibus (*Gron. P* occisum cum duobus exercitibus. *Drak.* occisos c. d. ex. consules. Occidione occidi *non dicitur nisi de magna multitudine.*) 8 (faciam *I. H. Voss. P* facie. *Drak.* fecero.) 11 (*P* comparesset cladem. *Fort.* compares scilicet cl. *Em. 253*) | cessere [in], vectigalis (*Mg. P* cessere invecti gallis. *Drak.* cessere, hinc vectig. *Sed unius temporis hæc fuerunt.*) LV, 3 mortuique, et per (*codd. recc. P* mortuique et pæne omnes pæne) 4 (aliquos profecto... fore *Iac. Gron. pro* aliquos profectos... forte) 8 conticuerit recte, tumultus, tum (*Uss.*, *Weiss. Drak. contra codd.* contic. tumultus, recte tum. *Ortum* recte *ex* rittu *geminatis litteris. Non minus pravum est* recte... revocandos.) LVII, 1 prætorem *om.* (*in supplem.*) 3 (*Probabiliter Vaassenius et Hertzius* pontificius) 6 sub terra (*Duk.*) 9 (inde dictator *Crev. P* indictator. *Drak. om.* inde.) 12 redimere (*ed. Ascens. P* redime; *cfr. 58, 4. Neque XXV, 11, 10 Livius scripsit:* is finis... oppugnare *et XXXIV, 13, 5* potestas fieret... ostendere *ex uno annotatur Bamb. Miro errore citatur Cic. Fam. XII, 17, 2.*) 7 (inclinaret animus *Lov. 5. P* inclinaret animos. *Drak.* inclinarent animos) LIX, 9 quidem refugerunt (*Mg. Em. 253*) 11 (Sed et illis *Crev. pro* Sed illis et) 13 (iam duriores *Valla pro* tam dur. *Drak.* tamen dur.) 14 qui [vos] hospitum (*Fabri*) 17 est? sed si, medius (*codd. recc. P* est set si *cum rasura inter* set *et* si. *Geminatione litterarum orta particula non apta.*) | a *sine uncis* (*Mg.* Vobis *cum visi coniungi debet.*) | (simus *Mur. pro* sumus) LX, 5 videatur (*Pm. 2, C.*) 6 his 9 (per confertos *Alsch. P om.* per. *Drak.* perrumpere... confertos) 11 sicut avorum... in Samnio, sicut nobis (*Mg. Em. 147*) 12 nec viros quidem (*Uss. Et* nec ...quidem *et* ne... quidem *h. l. pravum esse, a compluribus intellectum iam erat. Sed non agi de ipsius Sempronii iudicio, sed de communi aliorum, et sententia et verba* tantæ virtutis (*Sempronii*) *ostendunt.*) 15 et liberi (*ed. Frob. 1531.* Et *ortum ex ultima syllaba verbi* faciet, *ut* § *18 in P*

scribitur desideret et quorum) | abalienati (*Mg. Em. 254*) 17 Quam ego... accusare! (*Uss. Pravissime Torquatus vehementer interrogat, quod genus ignaviæ accuset. Corrigit se.*) 19 neque his sexcentis [millia] hostes (*Mg. apud Ingerslev. P* neque hiis sescenta milia hostes) 21 potest fuisse tum erumpentibus (*Mg. Em. 254. P* potest fuisse ut erumpentibus) 22 (At ad *Wexius pro* Ad) 23 vitæ abessent (*codd. recc. aliquot. P* uitæ abdesunt. *Potest subesse:* absumpsissent) 24 ab hostibus ad vallum accessum (*edd. vett. P* ab hostibus ad v. accessit. *Errore scriptum* hostibus, *tum* ab *additum, ut* § *7 in P ceterisque scribitur* ab iis qui Venusiam.) 25 (istorum *Weiss. pro* ipsorum) 26 (Et vos *Alsch. pro* vos. *P* quos) | erumpere castris (*cod. un. rec.*) | manere, castra (*Mg. Em. 255*) LXI, 2 qua nec (*edd. vett. P* quam nec) 3 questibus *om.* que (*Cm. 2, recc.*) 10 (*Supplem. Alschefskii est.*) | ad eum diem (*edd. vett. P* eadem diem) 13 unquam (*P*).

Lib. XXIII. Cap. I, 1 (Trebio *addid. Gron.*) 3 (urbe *scribi debuisse admonet scriptum XXIV, 3, 15 in P* Crotonem excessum est *eodem mendo. Cfr. præf. Vol. 1 p. 1 ad III, 58, 10.*)II, 4 init (*codd. recc.*) 6 nuptum Livio (*Mg. Em. 256*) 7 senatu vacuam *errore.* 10 reliquit (*Lov. 5, inter* iubet *et* possit) III, 2 in curiam (*Mg. Em. ibd.*) 6 iubebo, de quorum (*Mg. Em. 257*) IV, 4 actum aliter (*Mg. Em. 258 e P:* actaliter) 8 (*Non sine causa Creverio scribendum videbatur:* et, quum militarent, *om.* quod.) V, 5 ut, quia aliquid (*codd. aliquot recc. Causalis significatio prava est. Drak.* ut, quasi) 8 (ad Satic. *Alsch. P* satricula, *Drak.* apud Satic.) 9 dediticiis (*Gron. P et ceteri* dedistis. *Non agitur de genere dediticiorum, sed est:* postquam vos dedidistis.) 11 indigena (*codd. recc. Remotissima Poenorum origo nihil ad rem pertinet, sed exercitus ne Africanus quidem, sed ex peregrina barbarie collectus.*) 14 Romanum (*codd. quid. recc.*) VI, 1 Hac, *om.* ab (*Gron.*) | ex his 5 vincit (*codd. recc.*) 8 prætermiserant (*Mg. Apparet hoc dici, non prætermissuros fuisse, ut prætermiserunt, nisi causam habuissent.*) VII, 1 condicionibus fecerunt (*Mg. Em. 258. P* condicionis fecerunt) 7 occulta (*M m 2, recc. codd. duo*) 10 privatim se (*Gron.*) 11 diemque ut ipse (*Grut.*) VIII, 2 (a *Weiss. pro* abs, *P* ats) 6 diu luxuriosa (*Kreyssig; Em. 259 n. P* diuaduariosa. *Permirum est, ob hæc a librariis vitiata attrectata esse nuper illa* sed... instructum.) perpelli vinum *ut potaret* potuit (*Mg. Em. 259 e P:* perholauinum potui.) | interturbationem (*Valla, Mg. P* iterturbationem. Interturbare *apud solos comicos legitur de iis, qui interpellant et interventu turbant; ab h. l. eiusmodi significatio alienissima est.*) 9 quo non venia... impetrari ab Romanis *possit*, sed

(*Valla; Em. 259. P* quo non... impetraui ab Romaniset) | quam unquam fuimus. Cum (*Mg. Em. ibd.*) IX, 3 obstrinximus — ut sacratas ... armaremus (*Mg. Em. 260*) | 4 cruentares (*Mg. ibd.*) 6 torpescent (*codd. quid. recc.*) 8 atque (*codd recc.*) 12 (hostium inii *Ruben. P* hostrimini. *Drak.* hostium defendere volebam, hosti minime parcens) X, 2 pollicitus, brevi (*Weiss.*) 5 magistratum 9 vociferante (*Gron.*) 10 eum ne aut negando (*Duk. et Mg. e P:* eumnamutnegando) | quam primum (*Gron.*) XI, 1 redit (*codd. recc.*) | recitavit; divique in eo (*Im. Bekker. P* recitavit dividique in eo) 3 (*Fort.* e lucris) 4 iis 7 Bruttiorum, quæque (*Crev.*) 9 saucium alterum toto (*omisso errore altero* alteram) 10 fugatum *om.* que (*codd. pauci recc.*) XII, 1 ut metientibus dimidium super tris (*Mg. e P m. 1:* ut meutmetientibus super patris. *Manus 2* dimidium *addidit;* pa *ex* supra *ortum est*, *quod Livius in iis*, *quæ numerum aliquem excedunt, ponere solet.*) 4 frumenti pecuniæ (*Mg.*) 9 (pæniteatne *Alsch. P* pæniteat me, *Drak.* pæniteatne me) 10 (Respondeam *vix verum est*, *v. Em. 261. P m. 1* respondead inquit. *Subest* respondeo; *sed fortasse aliud simul.* Inquit *aliquanto post orationis initium in conversione a senatu ad Himilconem positum defenditur et III, 19, 12 et iis locis*, *in quibus* inquit *initio positum post iteratur; vid. ad Cic. Fin. p. 764; add. Cic. pro Mil.* § *98, Verr. II* § *127, Suet. Iul. 32.*) 14 commeatum 15 in defectionem (*cod. unus et alter rec.; Em. 256*) XIII, 5 his 7 et *mille* argenti talenta. dictatorque (*Sed in notis proponitur:* et arg. tal. D Bostarque) XIV, 13 (Caiatiam *Stier pro* Calatiam) | perque agrum (*Mg. Em. 261 n. 2*) XV, 4 (remanserint *Lov. 5, Fabri. P* remanserant. *Drak.* remanerent) 7 (conscientia tentatæ *Gron. P* consensuatemtatem. *Drak.* consensus adtentatæ) XVI, 1 *et* 2 iuverit, cum Hann... spectaret. Marcellus (*Interp.*) 3 recipit (*errore, ut videtur*) 4 et *sine uncis* (*Mg.*) 5 cotidiana duorum (*P* coditia iam duorum) 6 portis iret (*Weiss., Mg. Ex* portistaret *ortum* portis iret. *Gron.* portis foret) 7 (in urbe *Weiss. P* iniurise. *Drak.* intus) 15 (Romanorum amissis; sed *Alsch. e P:* Romanorum amisisset. *Drak.* quingentos Romanum amisisse) 16 gesta sit (*Freinsh.*) | vincentibus *sine nota* (*Mg. Em. 262 n. 2. Potest tentari:* vinci timentibus) XVII, 4 inde *sine uncis* (*codd. recc. Geminando ortum videtur ex* uidit. *Putschius* in fide *coni.*) 7 legionesque** accipi (*P; Em. 262*) | ne quis... quoque oreretur motus (*Gron. P* ne quis...quoque orerecurrunt. *Drak.* ne quis... Capuam quoque recurrat) 9 (aggregantibus *Crev. P* adgregantur. *Drak.* adgregarent) 10 (ut de... habuere *Crev. P* ita de... habere. *Drak.* iamque de... habuere) XVIII, 1 (vi rem *Heerw. e P:* nt rem. *Drak.* rem) 5 oppositis (*Lov. 4, Mg. Em. 263*) 8 *et* 9 deerat: socii Romanorum propugna-

cula (*Gron.*) XIX, 16 remissi Cumas cum fide (*Rob. Titius*) 18 (et tria signa *notavit Huldricus*) | votum vovisse (*Mg. e P:* votumuoluisse. *Inscriptum erat:* M. A. votum solvit lubens merito.) XX, 6 (*Fort.* tam longinquis *Mg.*, *Forchh.*) | (pro præsenti *Mg. Em. 263; P et Drak.* præsenti) 10 (Relata ... re tenuerunt *Crev. P* relaxata... retinuerunt. *Drak.* Re laxata... tenuerunt.) XXI, 2 (P. Furium *Glar. P et Drak.* L. Fur.) | (militi ac *Alsch. P* militiæ. *Drak.* militi et) XXII, 4 (inopiam senatorum, sed *Weiss.*, *præeuntibus aliis*, *qui* inopiam senatus, sed *scripserant.*) 5 (cum p. R. magnopere *Crev. P* cumpromagnore. *Drak.* pro magna re) | (senatoribus, quibus *I. H. Voss.*, *Mg. P* senatoribus, *Drak.* senatoribus si) | atque in (*Mg. Abesse pronomen nequit.*) 8 id actum (*Gron. Em. 263 n. 2*) 10 ex his XXIII, 2 se *sine uncis* (*C, codd. aliq. recc. Non in se hæc improbat Fabius, sed hæc, quæ in ipso constituta sunt, generatim improbat.*) 3 fors tempus (*Mg. Em. 68*) 5 [senatus] primus (*Glar.*) 6 qui *minores* magistratus cepissent *e coni. Strothii* (*Sig. P* qui mag. cep.) 9 redit (*Pm. 2*) XXIV, 3 atque modice (*P* acdemodice) | crearentur (*I. H. Voss.*) 7 occiderent (*Douiat. Possis etiam* succiderent *suspicari, coll. Em. 218*) 12 idem sacerdoti esse ac (*sed in notis idem probat, quod nos.* Esse *tolli iusserat Freinsh. P* sacerdotis esse ac) XXV, 4 (attineret *pro* attinet *Gron. Fort.* quæ ad Carth.... attinerent, prospera. *Em. 263*) 6 nec unde consulares (*Mg. Em. 264. P* nec undo consulares) 8 ex Iuni dictatoris *e coni.* (*Cm. 2. P* exindictatoris) | nisi qui stip.... essent (*Mg. Em. 264. P* nisi qui stip.... esset) 11 propagari (*codd. recc.*) XXVI, 2 peditum et mille equites (*Alsch. P* peditum & equites. *Drak.* ped. et quingenti eq.) 7 (equitum partem *Fischer pro* peditum p.) | dimisit ut (*Heusinger. Sed præterea* ad populandum *scribi debet, non* ad depop. *Neque enim* depopulari *absolute dicitur. Geminata altera præpositionis littera nocuit.*) 10 (flumine etiam obiecto tutum *Heerw. et Mg. Em. 265 n. P et Drak.* tutum fl. et. obiecto tum) | recepit (*Gron. tacite*) XXVII, 4 nuntii ac refugientes (*Alsch. e P:* nuntiaresfugientes. *Prave* nuntii, *qui absolute appellantur*, *separantur a* refugientibus.) 7 (applicant *Weiss. pro* applicantur. *P* applicanturmaque) 9 (in pacto *Strothius pro* in pacato) 11 relinqueret, prope eos (*Gron. Pm. 2 C* relinqueret pro se, *om.* eos. *In scriptura Pm. 1 perversus est verborum ordo*, *nec de propinquitate agitur.*) | possit (*Forchh. In hac serie imperfectorum et præcedentium et subsequentium ferri præsens nequit*) XXVIII, 4 (*P* edocuisset ipse; *corr. Alsch. post Vallam. Drak.* edidicisset ipse) | redit (*Pm. 2*) XXIX, 2 est *sine uncis* (*Mg. Alii alterum* est *omiserunt.*) 3 accepta (*Mg. Accipiuntur*, *qui aliunde veniunt Suas ipse copias ex*

priore loco imperator in posteriorem recipit.) | 4 ceteros Afro (*codd. recc.? P* Afros, *quod ex* Afris *factum est ob* ceteros.) 7 patriam eo discrimine (*Mg. Em. 265; cfr. præf. Vol. 1 p. 2 ad X, 39, 7.*) 10 segnius cornibus (*edd. vett. Dativus in tali re de partibus aciei prorsus inusitatus est.*) 12 (iam ante *Gron. e P:* tanidante. *Drak.* tandem) 15 et Hasdrubal (*Gron.* Et *ex* e *præcedenti natum*) 16 spem reliquerat (*Gron. e P:* sperelinquerat. *Alioquin* reliquit, *quod edd. vett. habent, Livius positurus fuisse videtur.*) XXX, 3 (suetæ insuetæque *Fabri. P tantummodo* suetæque. *Drak.* quadrupedum, sutrinæ postremo) 4 (foliis *Alsch. P* rohis, *Drak.* rubis) 14 cum primum honorem inisset (*codd. aliq. recc. P* cumiboinisset, *sine ullo vestigio adverbii; i ex* in *natum*) 15 (per triduum *altero loco notavit Crev. Sed valde vereor, ne aliud simul turbatum sit et post prius* per triduum *exciderit* fecerunt. *Nam neque* ludos dare alicui *Latine dicitur nisi longe alia sententia, et permire mortuo ludi et gladiatorum paria data dicuntur. Per occasionem ludos funebres Lepido faciendi gladiatores dati sunt, populo scilicet.*) 16 fecerant (*codd. recc.*) 18 (bis *add. Iac. Periz.*) XXXI, 1 decrevit, ut, quo eo anno (*codd. pauci recc., edd. vett. Mirifice sic interpungunt et enarrant, ut senatus non tributum imperari decernat, sed simplex tributum exigi iubeat eo consilio, ut eo anno imperetur duplex. Ferri aliquo modo posset:* ut, qnoniam eo anno. *Sed tamen ne sic quidem id decretum narraretur, quod caput rei est, sed sic, tanquam id sponte fieret.*) 3 (inde eæ *I. Periz. P* inde eaex. *Drak.* inde sex) 12 redit (*Pm. 2 C*) | consuli uni rogando (*Mg. Em. 265. Erroris initium ex* cosubrogando.) XXXII, 1 (exercitus Teani, cui *Fabri. P* exercitus trani cui. *Drak.* exercitus, cui) | evenit *præter* volones, qui Sempronì fierent *e coni. Heerw. et Putschii* (*Mg. Em. 266 n. P* evenit sempronioruolonesque fierent. *Milites, qui alicui eveniunt, fieri eius vix puto dici. Correctio tamen incerta.*) 16 Terentianum *Tarentum* (*Mg. Em. 265 post Duk.*) XXXIII, 2 quod propior (*codd. aliq. recc. Alioquin Philippus rex comparatur cum certis aliis.*) 5 (Luceriam *Glar. pro* Nuceriam) 7 (Prætor inter *codd. aliquot recc. In P excidit* pr. *Drak.* Inter... Valerius nova *ex interpolatione.*) 8 prosequantur, itinera... demonstrent (*Gron. Demonstratio hæc cum cura ipsius prætoris erat, non ducum itineris.*) 12 (regi *Gron. pro* regibus) XXXIV, 2 (*Fort.* firmandum fide. *Iure enim Dukero insolens videtur* firmare fidem alicuius *de eo, qui ius iurandum ab eo accipit, nec exempla contra prolata rem attingunt.*) 3 *e* classe (*edd. vett. P* classe) 4 vinci senserunt (*Lov. 4*) 8 aut consules (*Curio*) 11 (ad belli munia *Weiss. e P:* ad bellumuni sustinenda. *Drak.* ad belli vim sustinendam) 12 ita parum bello (*Mg. Em. 266. Frustra ex his* satis fir-

mum præsidem *solum* firmum *audire conantur*, *nec* firmus bello *dativo casu sic dicitur.*) XXXV, 3 *erat* Campanis. . ad Hamas *e coni.* (*Mg. P et Drak. nec* erat *nec* est *habent. Potest sacrificium Livii tempore etiam fuisse.* 11 (triduo *Reiz. pro* triduum) 13 tuticus — summus (*Putsch. e P:* tuticuisummus) 15 (*Verba* Trid. sacr. ad Hamas *notavit Heerw.*) 16 et ad decimam . . . horam (*Gron. e P:* etandecuma diei horam. *Indicatur, ante solitum tempus corpora curari coepta, h. e., ab hora certa. Cfr. IX, 37, 5.*) 19 Alfio, capta sunt signa (*Weiss., Mg. Em. 266; capti scripsi, quod plura millia capta Livius vix narravit. P* capta est signa) XXXVI, 2 ex parte servorum (*Alsch., Mg. Em. 267 n.* Tirones servi *longe alio significatu dicerentur.*) XXXVII, 2 (*Scribendumne* turrem aliam?) 8 intra castra (*codd. recc.? edd. vett.*) 11 milites amisit; signa (*Mg. Em 267*) 13 (quinque millia *Alsch. P* uel. *Drak.* mille) XXXVIII, 7 (quinque *add. I. Periz.*) XXXIX, 1 ex his | Roma (*P* Romæ) 2 (ignarus rex *Gron. e P:* ignarus ex. *Drak.* ignarus) 3 [cui . . . erat] *e coni. Gron.* (*et Cobeti Mnem. I, 100. Sed nec id annotare qui in mentem cuiquam venerit, Græce præsertim, video, nec recte hic nude nominatur, addito in duobus patriæ nomine. Itaque in hoc nescio quo lusu revocatum antiquum cognomen puto.* Bœotius *Gron. e P:* bœusotius. *Drak.* Berœæus) 6 in his 8 (Suessulam *Cluverius. P* besumiam. *Drak.* Vesuvium) XL, 4 Hostis (*et item* c. 41, 4; *P hic* Hostis, *illic* Hostius) 9 (dein per *Mg. Em. 268 e P:* deinceps procursationes levia. *Drak.* deinde procurs. leviaque.) XLI, 11 ducto æstuque suo (*Mg. Em. 268*) XLII, 2 his 5 præsente te— comploratum... conspicere— ita (*edd. vett.; Em. 269 n.*) 10 (proprætoris *Walch. P* propri. *Drak.* proprii) 12 dicam (*codd. recc.? edd. vett.*) 13 præsidiumque simul nobis et Nolæ (*Mg. Em. 268. P m. 1* præsidiumque misul nobis et Nolæ ademdemeris. *Pro eo, quod est* liberare aliquem præsidio imposito, *non potest dici* adimere alicui præsidium; *nec Sumnitibus præsidium impositum erat. Ad Livium transferri vix potest Plautinum* eadem *pro* eadem opera, *ut fiat:* miseris nobis et Nolæ eadem ademeris. *Drak.* præsidiumque missum nobis et Nolæ ademerit.) XLIII, 4 se quoque (*Siesbye*) 7 ita agebat (*Alsch. e P:* itagerat. *Drak.* ita gerebat) | fuerunt (*Crev.*) 13 ipsorum quam (*codd. recc. pauci, Mg. Em. 80*) 14 casura forent *e coni. Nipperdeyi* (*Utrumque insolens.*) XLIV, 1 (fuerit *Gron. pro* fuerat) 2 (An dedituris *Weiss. P om.* an. *Drak.* Dedituris se H. non fuisse) 5 (nam *Weiss P* tam; *ceteri et Drak.* tamen) | trecenti *e coni. Gron.* (*probabiliter*) XLV, 1 [ab] eodem se *e coni.* (*Præpositio propter* milite *addita videtur.*) 2 (et qui *Alsch.* pro *sed qui*) 8 crepto (*Duk. Deripimur et detrahimur de equo aut ex equo,*

non eripimur.) 10 en minor res est. hic experiri (*Mg. Em. 269. P* enim minor res est hic exp.) XLVI, 6 (et Hispani *Weiss. Drak.* Hispanique) 9 ad tuendum (*Mg. Em. 270 e P:* ad petendum) 13 Hunc Taurea (*Walch.*) XLVII, 3 *et* 4 repleverunt. Cum iam... nobilitassent, infestis (repleverant *ed. Bas. 1554. Interpunctionem mutavimus. Nihil coniuncti videtur esse inter rem iam ante, hoc est, non nunc demum, nobilitatam et equos concitatos. Homines concurrerant, quod nobilitata erat æmulatio Taureæ et Aselli.*) 4 extrahebant (*Gron. e P:* extraherebant) 7 (ea via *pro* ex via *A. Periz. Sed P* cum exua longe perequitasset quia nullo, *ex quo effici videtur:* quum cava longe perequitasset via, nullo *cet.*) 8 (vera sit *Gron. P* vetatis. *Drak.* satis certam) | communis [certe] exist. (*Gron.*) | portæ (*Mg. Em. 270*) XLVIII, 3 in Apulia (*Em. 257*) 5 (teneri *Lov. 5. P* ateneri. *Drak.* retineri) 8 suppeditari; tum ipsum (*Mg. P* eum ipsum; *temporis significatio aliena est. Drak.* quum ipsum... imminutum, tum, qui.) 9 staret, rempublicam (*codd. quid. recc.*) 12 edixit quo*que die* vestimenta, frumentum (*Mg.*) XLIX, 3 hi mores 4 (*Lacunam explevit Weiss., nisi quod is* secus, *nos* parcius) 9 circa Romanis (*Weiss.*) 11 (signa, VII elephantos *Gron. e P:* signavit elephantis. *Drak.* signa. elephantis) 12 omnium belli avida, modo (*Interpunct. Vid. Em. 403.*)

Lib. XXIV. Cap. I, 5 agros urbem (*codd. recc.? edd. vett.*) | possit (*Gron.*) 8 quam probatam (*Walch. P* prolatam) II, 7 volebant ... sperabant (*codd. quid. recc. P* volebant ... sperabat) 8 faveret, et plebs (*editor aliquis vet.*) 9 lateque [omnibus] disiectis mœnibus (*Mg. Em. 271; de ordine verborum cfr. etiam præf. vol. 1 p. 2 ad IX, 7, 3*) 10 (omnem *Gron. P* omnes *Drak.* locos omnes) III, 2 *et* 3 præterfluebat, et arx *erat* procul... habitabantur. sedecim milia aberat [in] urbe nobili... urbe [erat] nobilius (*Mg. Em. 271. Sed concedo iam, sub* aros *in P latere* arx, *ut § 8, ut XXIII, 30, 7 sub* aras, *coniungique posse universam spatii interiecti significationem et certæ mensuræ. Ante omnia tenendum est, non posse divelli hæc:* urbe nobili templum ipsa urbe nobilius, *nec huic coniunctioni convenire* ab, *sed, quod P habet,* in. *In urbe a Livio templum esse dici, ex eo etiam apparet, quod eius descriptio h. l. interponitur ante arcis descriptionem.* Sex millia *P, nec licet, ut hæc intervalli mensura ad templum ab arce transferatur, alium numerum substituere tamen a Strabonis discrepantem.*) 5 (greges sui cuiusque generis *Weiss., Mg. Em. 273*) 7 adfinguntur plerumque (*Iac. Gron.*) | nullus... moveat ventus (*Gron e P:* nullo umquam moueuentos. *Em. 273. Durissima tamen est infinita forma sententiæ relativæ non continuativæ, sed substantivum definientis.*) 11 Crotoniates (*codd. recc.? edd. vett.*) | frequentiam eo reci-

pere (*Crev., cod. Hearnii; eo ex superiore versu repetitum.*) 15 iam hoc (*Mg. Em. 273*) | impetraverant et ab (*Mg. ibd. Pronomen necessarium est, quod ipsi Locrenses, præter legatos, ante nominati non sunt, sed significati nomine* Locros.) IV, 1 *et* 2 laturum.

a te

ea ætas, id ingenium; et tutores (*Mg. e vest. P:* aeeetasit; *literæ superscriptæ a prima aut altera manu. Eam, quæ pueri nomine iam significata est, ætatem, id ingenium, quod vix libertatem modice laturum erat, tutores acceperunt ad præcipitandum.* Et *ex* t *natum.*) 3 *Lacuna sic expletur:* Andr*anodorum et Zoippum, qui Syracusa*norum. (*Testamento tutores constituebantur certo ordine, non qui e Syracusanis excellerent. Rectius Valla.*) 4 (a *addidit Stroth.*) 5 vellent, disciplinæ (*Mg. Em. 273 n. Appositio nihilo aptior quam asyndeton.*) | (eductus *pro* edoctus *Tan. Fab.*) 7 (*Lacunam notavit Weiss.*) 8 (celebre. Brevi *e P:* celebrevi *Crev. Drak. om.* Brevi) V, 1 Vix quidem ulli (*Mg. Em. 274. Quod Weiss. putat, etiam numeri notionem intendi posse, non potest simul cum virtute; sic enim Hieronymus in bonis regibus ponitur. Longe alia est orationis forma in VI, 34, 4.*) 3 (ei consp. *e P:* et consp. *Weiss. Drak.* consp.) 9 (Callonem *pro* calonem *C. F. Matthiæ*) 12 (*Lac. not. Boettcher; aliter supplevimus.*) VI, 7 (*P* pacta. *Potest scriptum fuisse* ad fœdus ex soc. c. H. pacta faciendum. Convenit —) VII, 4 structi (*codd. recc.; Em. 274*) 7 in multitudinem (*Ald* Pergere in multitudinem *Latine non dicitur, nisi ubi impetus significatur. Potest scriptum fuisse:* in forum, multitudine læta libertate.) 9 (ad provinciæ *pro* provinciam *Pighius*) 10 communit (*codd. aliq. recc.*) VIII, 1 (aut id bellum *pro* aut bellum *G. Becker*, eumque *pro* cumque *Gron. Drak.* cum eo hoste) 5 Ob *sine uncis* (*Duk.*) 10 (*Exspectes* aut deum aut belli) 15 (*P* mariquib. Hannibali. *Latet aliquid; nam neque* etiam *ante* velut-*aptum est neque* quævis *h. l. pro omnibus Livius dicturus erat*) 16 opponant (*Salm. P* oppugnabant. *Fort. plura exciderunt.*) 18 (*oro* suadeoque *pro* suadeoque *Hertzius*) 20 ad præcavendas similes clades documento *e coni. Fabri* (*Stroth. P* ad præcavenda similes utiles docum. *Non recte componuntur* tristia exempla *et* documento.) IX, 9 (*Exspectes* atque ipsi.. habenti *et ita Rinkes.*) 10 aut in exemplum (*Mg. Em. 274*) 11 (ex ea re *Duk. pro* ex re) X, 4 pro prætore (*Forchh. P* et pr̄. prioris anni pro pr̄.) 8 sub terram (*codd. recc.*) | (impetu *Gron. pro* impetus) 9 nucem *sine nota* (*Vitiose W. interpunxit; ipsa particula* que *ostendit duo in Sabinis, duo Gabiis tacta.*) 11 (quum, qui *Alsch. pro* qui cum. *Drak.* qni tum... negarunt) XII, 6 erat — Luceriam (*I. H. Vossius; excidit* at *post* erat.) XIII, 3 *lacuna expletur:* urbs *in potestatem eius tradatur.* in potestate. 5 in Italiam, Brundisinm (*Mg. Drak.* quum Brundusium, *de codd. tacens.*) 10 equites *D*, *qui* (*P* equites præsidio)

XIV, 10 armis expediendis *tergendis*que *diei* relicum (*Gron. P* armis expediendisque relicum., *supra* que *eadem manu* od. *Potest fuisse:* expediendis quod diei fuit relicum.) XV, 3 libertati (*Heins. Non possunt aliter significari pretia, quibus libertas redimitur; longe aliud est* pretium facere rei alicui, *hoc est, efficere, ut pretium habeat. Etiam c. 14, 8 P* libertati *pro* libertatis.) 7 concurrissent (*codd. quid. recc.*) XVI, 1 (accendit, ut... intulerint *Sig. P* accenditur... intulerunt *Drak.* accendit, atque... intulerunt.) 2 restiterit. ac prope... ediderunt (*codd. recc., quos propter* ac *secuti sumus.*) 3 inexpeditior (*edd. vett.*; *Em. 245*) 11 libertatis æquassem (*Hertzius e P*: libertatis æquasset) 13 (nisi cui *Weiss. pro* nisi que. *Drak.* nisi queis) 17 ita permisit, in publico (*Sigon. Alioquin et* ita *abundat et tota hæc appendix.*) | omnes. ante suas quisque... omnia. (*Recte interpunxit Forchhammer difficultatemque in* quisque *sustulit.*) 19 redit (*codd. recc.*) XVII, 1 Cum hæc (*ed. aliq. vet.*) 6 Romanis... cccc (*ed. Asc. 1513*) 7 diceretur (*edd. vett.*) XVIII, 3 M. Cæcilius (*Ald. Lacuna expletur ut in margine nostro.*) 8 nominum (*codd. aliquot recc.*) 9 tam acri (*Iac. Gron. P* tamerici) 11 hortarique censores (*Mg. Em. 214. P* hortariq.; *sed infinitivus historicus hinc alienus est.*) XIX, 2 armarat (*edd. vett.*) 4 (necdum *I. H. Voss. P et Drak.* et necdum) XX, 1 in agro (*edd. vett.*; *Em. 257*) 3 redit (*codd. aliq. recc.*) 5 vi capta, Conpulteria... Compsa, inde F. et Orbitanium; ex Lucanis Blandæ, Apulorum Æcæ oppugnatæ (*Mg. Temporis distinctio in hac celeri enumeratione exiguorum oppidulorum inepta est; itaque* inde *ad locum pertinet, quemadmodum dicitur* capere ex hostibus [*I, 46, III, 68, IV, 48, 51, V, 20, VI, 14*], ex Tiburtibus, ex Volscis [*VII, 18, VIII, 23*]; *deinde duo sunt ordines, alter oppidorum captorum, oppugnatorum alter. Blanda, non Blandæ, et apud Plinium et apud Melam appellatur; ex* e *feci* et.) 9 hæc aliis (*Mg. P* hæc maliis) 10 ducis nisi ad (*codd. duo recc, Sig. P* ducisusiad) 11 (prope mœnibus, *cod. unus rec.*; *P.* propemodoquis. *Drak.* propemodo muris) 13 (impigre *Weiss. P* in priore. *Drak.* primore) | (iuxta *Crev. pro* puvia. *Drak.* plurimum) | ad tentandum *sperandum*que. diebus (*Gron. P* ad tentandumq. diebus) 14 Averni adissent (*Mg. P* avernæ adissent) XXI, 3 spes facta (*Mg. Em. 69*) 11 (firmarat *Crev. pro* firmat) XXII, 2 (servitutis formidines indignitatesque *Weiss.* e *P* servitudinis indignitatisque. *Cfr. Em. 276*) 4 (aperiat *Gron. P* ateeat. *Sed pro* reddat *scribendum videtur* tradat.) 7 (vel *pro* velut *Gron.*) 10 (spatium *e P*: spauum *Iac. Gron.*) 15 animadvertit (*Gron.*) 17 efferatur (*Mg. Em. 276 et ante Doering. Nihil gravius quam universi populi feritas timeri poterat.*) XXIII, 4 (Achradinam translata *Lov. 1 prob. Crev., recte et per se et propter* tradiderunt.)

XXIV, 2 regis 3 fidem *priorem* potioremque 5 atrociore (*Weiss., Mg. P* acrocior. *Comparativo rem minuenti nihil loci hic est.*) 6 edocuisset, et principium (*Mg. Em. 277 et ante Doering.*) XXV, 2 sponte fecisse Hieronymum, puerum . . : facere potuisse? (*Gron.* Fecisse *ex proxime superiore loco repetitum est. Debebat saltem scribi:* quid puerum *cet., quod video alicui in mentem venisse, aut potius:* quid en. H., p. ac v. p., fecisse, quid f. pot.?) 8 nec spernere modice (*Mg Em. 277. P* stupere) 9 (suppliciorum *codd. quid. recc. P* publiciorum, *Drak.* plebeiorum) XXVI, 2 venire (*Gron.*) 3 (*Sine dubio ad hanc formam Livius scripsit*: nunc per deos, nunc per memoriam. *Librarii oculus a priore* nunc *ad alterum aberravit. Crev.* nunc *tolli volebat.*) 7 (falli *pro* fallit *Gron.*) 8 timere (*codd. recc. Error ex* timerinuisam.) 10 questa, ne (*Mg. Em. 277. Correctio non certa.* Casse *pro* incassum *barbarum est.*) | tempus tereretur (*Mg. P* terrerentur) 14 cædem quidem *per* se (*ed. Ascens. 1513. P* cædem quidese; *litteræ* se *in rasura.* Quidem *hinc prorsus alienum est.*) 15 (*Vid., ne scribi debeat:* festinatum id supplicium.) XXVII, 3 primo et trahenda re esse; postremo (*Mg. Em. 278*) 8 aliæ *sine nota* (*Etiamsi* aliæ *pro* alius *Livius posuisset, non pro* alterius *posuisset.* Italica *pars nulla erat, nec Romanam Livius dixisset, Epicydis et Hippocratis criminationem confirmans.* Contraria, integra, sana *dici poterat.*) XXVIII, 3 (ac beatiorem *pro* creatiorem *Salmas.*) 7 posset (*codd. recc.*) 9 mittique cum eis (*Roëllius.; Em. 278 n.*) XXIX, 1 intercesserunt (*ed. Asc. 1513*) 6 ab Syracusanis *e coni. Crev.* (*quum nos errore neglexerimus. P* absyracusas) 7 (libertate eos *Koch. P* liberatos) 8 liberos esse (*Mg. Non recte dicitur nec* æquum censeo liber esse, *nec:* æq. c. liberum esse.) | ab Syracusanis concursum (*Mg. Em. 278. P* absyracusas.) XXX, 4 (puberum *pro* puberem *Gron. Drak.* quemquam puberem) 6 (*Pernegligenter Livius scripsit, si, ut in P est, scripsit; nam quæ mendacio præbetur species, necessario vana est. Videndum, ne fuerit:* Terroris speciem haud vani.) 9 (*Non credo, Livium hic et c. 31, 5* Megaram *urbem appellasse, § 11 et c. 31, 9, tum c. 35, 2* Megara; m. *detrahitur et additur; in* Megaris *non erratur.*) 14 supplicium | sese, ut receptos (*P, in quo bis scribitur* ut reciperent sese.) XXXI, 2 Epicyden pervasit (*vet. aliquis ed. Probabiliter Weiss. suspicatur:* adesse, exercitum pervasit rumor.) XXXII, 6 ad id omnium (*Mg. post Gron. P* aditomnium; *supra* it, *quod etiam* h *legi potest, scriptum* eo. *Neque* id *de tota oratione et precibus recte ponitur neque ferri hæc epexegesis potest:* omnium —concitatæ multitudinis, *longeque diversa est appositionis forma XXX, 7, 10:* Celtiberorum, egregiæ iuventutis.) | (toto Hex. *pro* tuto *Fabri ante*

Mg. Em. 279) XXXIII, 6 perfugerunt (*Strothius*; *cfr. Em. 181 n.*, *410*) | pateret (*Crev.*) 8 (lacesserent *Weiss.*, *P* lacessent, *Drak.* lacessant) XXXIV, 2 quibus, *si quid* 3 murus... ductus colles... possent — *ut* cuique (*codd. recc.* Progressus *pro* progressum *P c. 36*, *6*) | adire (*codd. recc. quid.*) 4 (LX *Boettcher pro* ex) 7 (una navis *Crev. P* unaues, *Drak.* naves) 10 quæ propius (*Mg. Alii* quum. *Livius*, *re minus perspicue animo concepta*, *ad ferream manum transtulit recellendi motum ad solum ab altera parte tollenonis. Coniecturæ de verbis mutandis prolatæ nihil expediunt.*) 12 (spes eo versa *Boettcher ex* ipsise adversa. *Drak.* vis est eo versa) XXXV, 1 recipit (*edd. vett.*) 4 classem. et (*codd. recc.*) 7 sustulerint. et parte... partiti sunt (*codd. recc.*) XXXVI, 2 redit (*edd. vett.*) 3 cum Bomilcare classis in (*Kæstner*, *Mg. Em. 279*) 4 intentus, fuisse videri (*I. Bekker. Neque* fuit *abesse potest neque* fuisse *h. l. recte pro* esse *ponitur.*) 7 (inopiam *Gron. pro* inopia. *Drak.* inopia... socios.) XXXVII, 5 vi erat agendum (*Lips. P* patueratag. *supra scripto* l *supra* pa, c *supra* t) 9 (*Probabiliter Fabri:* arbitrii res esset.) 11 (denuntiatio an *Gron. P* denuntia an; *m. 3 supra* an *scripsit* ta) | (consensa *pro* consensum *Gron. Drak.* Consensu... contio edicitur.) XXXVIII, 1 convocata contio, quibus (*Gron. P* convocatio quibus) 2 (posset *Fabri. P* potest, *Drak.* possit) 7 quicquam (*codd. quid. recc.*) XXXIX, 1 (oppositi *Valla. P* opponitis, *Drak.* oppidanis) (spectaculo *Alsch. P* spectaculum, *Drak.* spectaculis) 3 (dixisset, et *Crev. P et Drak.* dixisset) 5 ruerent, integris (*Mg. Drak.* ruerent atque int.) 7 deterritos proditionibus (*edd. vett. Neque* deterreor proditione *dicitur*, *ut sit* a prod., *neque in opinione præteriti temporis*, *sed in spe effectus in futurum tempus causa prædæ militi concedendæ erat.*) 9 qui etiam ante (*Mg. Em. 280*) 13 passuum Hexapylo (*ed. Frob. 1535.*) XL, 4 (mari ac terra a *Ruben. P* maeacterraacterraac. *Drak.* terra aut maritimis viribus arceret) 12 conaretur, etiam (*codd. recc.? edd. vett. P* conaretur et etiam) 17 aut incensis (*Duk.*) | petit (*codd. recc.*) XLI, 3 (Album *Drak. pro* altum) 11 (socii et hi *Hertzius. Pm. 1* socie et hi, *m. 2*, *Drak.* socia et hæc) XLII, 3 iam non (*Mg. Em. 281*) | superque ipsum (*Mg. ibd. P* superqipsas) 6 (a fratre *Duk. P* fratre) 7 milites [sique] pro parte (*Mg. Em. 282*) 8 cæsa et haud (*codd. recc.*) 9 (tam *Periz. P et Drak.* iam) 10 (quos ex iis vis *Gron. P* quos et suis. *Drak.* quos vis) XLIII, 3 fuerant *sine uncis* (*Uss.*) 6 Prætores fiunt M. Atilius et, qui tum ædiles *et postea:* Centimalus et M. Æmilius L. (*Mg. e P:* prætores fiunt cito qui tum ædiles; *cfr. ad orationis formam XXVIII*, *38*, *11. M. Atilii nomen ante M. Æmilii excidisse apparet.*) 8 duxit.

Iis comitiis (*P* hostestesauxiliis comitiis. *Quum* duxit, *quod Weiss. reperit*, *in* auxil *mutatum esset*, *addita terminatio est.*) XLIV, 1 exercitum 5 C. Terentio legio una ... *ac* Picenum (*edd. vett.*) 8 tactæ *sine nota* | ædis 10 ut *sine uncis* (*Mg.*) XLV, 3 (descisset *Mur. P* discesset, *Drak.* discessisset. Et *add. Mg. Em. 283*) | (ab stirpibus *Weiss. P* resurgerentturpibus) | (novam... polliceatur, aliunde *cett. Mg. Em. 284 et Gron. P* proditiis polliVIIuirali iudicio est et semper) | hostis: ad Faleriorum... esse (*Mg. Em. ibd.*) 4 *et* 5 libera de quoque arbitria agere aiebat; ut, cum... desciscant, id non cogitent; documentum autem dicatur statui (*Mg. partim Em. 285*, *partim nunc. P* libera dequoqarbitereriagere iaiebatet cūillut ... atqeosagitandum ... socipopulo ... desciscantetnonvocitent... autem dicatur statui. *Illa* et ut novi concilient *dubia sunt.*) 6 desiderata ab s. R. res... visura sit (*Mg. Em. 285*) 7 [con]secuturum (*Weiss.*) 8 neque enim pro hoste... eum servari (*Ald. P* neqeum pro hoste... eum s.) 9 (Calenisque legatis *Weiss. e P:* catenisqlegatis; *Drak.* catenisque ligatus) | secum [tum] (*Weiss.*) 11 nuntii missi *sine lac. indicio* (*edd. vett.*) 13 quoque gravitati (*Mg. Em. 288. P* quoq. gravitatem.) XLVI, 1 (*Ut hic Livius scripsit* neglectam custodia partem urbis, *sic V, 46, 9 e Par.:* neglectum custodiam *effici debet* custodia *pro* custodiæ.) 3 (murum aperire *Crev. P* amurumperire, *Drak.* ad murum pergere et. *Fieri potest, ut Livius tantum scripserit* transgressos aperire, *deinde* murum *supra declarandi causa scriptum errore mediæ voci* aperire *interpositum sit, cuius erroris exempla posui Em. 18.*) 5 (sonitusque *codd. recc. P et Drak* sonituque. *Em. 287*) XLVII, 2 armabant (*Duk.*) 5 (aut quod *Doering pro* quod aut.) 15 vico inde templis (*P* vico intemplis. *Mg. Em. 287*) XLVIII, 5 (*Probabiliter Crev.*: Tum, id primum ...) 6 insuetum (*Ald. P* insuetus. *Unus* a pueris *insuetus non dicitur, variato numero.*) 7 turba subita ac *e coni. Kochii* (*Rubenius. P* turbasuascaac, *supra* ua *et* ca *bis posito* i.) 9 (*P* Romanis relata Numidis legatos. *Subest mendum*; *exspectes numerum Numidarum.*) XLIX, 1 (maius *Gron. P* iagus, *Drak.* latius) 4 Carthaginiensibus (*Errore apud nos mansit* Carthaginiensium.) coniunctis (*Mg. P* coniunctiis. *Vix Livius* coniunctis *pro* adiunctis *dixit.*) 5 (*Vix rectum est*: Maurusios ex ac. Numidas. *Em. 288. Aliter I, 57, 6, nominato Sex. Tarquinio, subiicitur*: Collatinus cenabat Tarquinius. *Fort.* ex acie — Numidæ extremi.) 6 traiceret. *Interim* Massinissa (*Mg.*) 7 præterquam Celtiberum quod (*codd. recc. ?*)

Lib. XXV. Cap. I, 1 (Sallentino *Mg. Em. 289. P* talentino. *Drak.* Tarentino) 3 populationibus et in (*codd. recc.*) 6 Quo diutius (*Mg. Em. 289*) 8 (ex *notavit Weiss.*) 9 (ac publ. *Weiss.*

P ad publ. *Drak.* et ad publ.) 11 prætori urbis (*P* urb.) 12 vaticinios (*codd. recc.*) II, 3 [a] bello (*I. H. Voss.*) 4 consulem (*errorene an e P?*) 8 *sine nota.* III, 5 Galliæ (*ed. Frob. 1535*) 18 [in] summoto (*Ruben.*) IV, 2 (secutura *Alsch. P* secura. *Drak.* secuta) 6 ipsi sustulerint (*Duk. pro* ipsius sust.) 7 (accepta *Mg. Op. II, 362 pro* acta) V, 3 et *sine uncis* (*Mg.*) VI, 2 in Italiam (*Mg. Em. 289*) 3 vulneribusque senatui (*Bentleius. P* vulneribusquenostratui) 5 te Marcelle (*codd. recc.? edd. vett.*) 9 (libet *add. Hertzius. P* saviret, *sed t erasum*) 11 ut etiam urbs (*ed. Frob. 1531. P* uteaturbs) 15 fuerant (*I. H. Voss.*) VII, 5 plebique scitu (*codd. recc.*) | Carmentalem [sed] et (*Weiss.*) 11 (Tarentinos et Thurinos *Heusing. P* thurinos, *sed altera manus, inductis litteris* hurinos, *supra scripsit* arent. *Drak.* Tarentinos) 14 (in comitium *I. H. Voss. pro* in comitio.) VIII, 8 prodita præsidia (*Mg. Em. 289 e P:* prodita præsidio) 10 (reportans donabat. *Mg. Em. 290 e P:* reportandos donabat. *Drak.* reportando don.) 13 iam segnis (*Mg.*) IX, 1 in expeditione (*Mg. P* inpeditione, *supra inscripto* ex. *Crev.* in expeditionem) 2 præcipit (*codd. aliq. recc.*) 4 nuntiato (*Mg. Imperator militibus suis neque* nuntiat, *quid faciant, neque* enuntiat *tanquam occulte arcana surripiens, sed aut palam* pronuntiat *aut pro imperio* denuntiat. *Mendum ortum ex* quidēdenuntiato.) | (*Oportuit scriptum* excedere ordine.) 7 (ab eo intenta *I. H. Voss. P* oboedienter. *Drak.* ob id ·int.) | exercitumque castris (*Mg. Longe aliter* ostiis Tiberinis profectus *dicitur XXVI, 19, 11, quod pro nomine urbis est, aut* portis, *h. e, per portas,* rnere.) 10 orientem spectat, busta (*Iac. Gron. et Uss. P* spectabestaliquantum) | includuntur (*P. Busta videntur dici includere, id est, ab utroque latere cingere aliquantum viæ intra moenia.*) 13 dicente v. sustineri (*codd. recc.*) 16 (*Lac. notavit Weiss.; supplementi formam ab Hertzio sumpsimus.*) X, 5 (tum *notavit Crev.; Em. 290.*) 6 convocare (*codd. aliq. recc.*) XI, 1 (a *ante* mari *add. Gron.*) 4 prosequerentur (*codd. pauci recc.*) 5 (sustinuere *Weiss. P et Drak.* sustinere) 6 inde et opus (*Mg. Em. 290*) 8 (ut in perfic. *Iac. Periz. P* interfic. *Drak.* in faciendo) 9 his (ceteræ *Crev. probabiliter.*) 10 oppugnare (*edd. vett.; Em. 291 n.*) 13 aut arce cessuros *e coni. Gron.* (*edd. vett. P* arcessuros) 17 (e portu *pro* in p. *Sig.*; *Em. 291*) 20 factum trad. (*edd. vett.*) XII, 4 post rem actam (*Mg. P* postraemeacta) | editi cum rato auctoritas (*Uss. Cfr. Em. 291.* Confirmata *etiam Freundius in lex. v.* ratus) 5 (Romane *notavit G. Hermannus*) 7 (flumen ii *Alsch. P* flumini. *Drak.* flumen) 9 vultis, vomica quæ (*Macrob. Saturn. I, 17*) 10 nam is dium (*Macrob.*) pascunt (*P contra Macr. Hostes vastantes non pascunt agros, saltem non placide. Apollo pascit, hoc est, nutrit campos.*) 11 (*edd. vett.* decemviri libros de) 13 iisque (*Gron. Rectius*

erit hisce) 15 (*Probabiliter edd. vett.* in propatulo.) XIII, 10 agrestibus iis (*Mg. Em. 291*) XIV, 2 (legatis *supplevit Alsch.*, castra *Crev. Drak.* convocatis tribunis *et* castris sc) 4 forte hostibus (forte *Mg. Em. 292. P* proxime portæ hostium) 8 ab revocando *restando*que (*codd. recc. plerique. P* revocandoque) 9 vires sanguis (*cod. unus rec. Drak.* sanguisque) 12 (deletis *pro* deiectis *Mg. Em. 292*) XV, 1 Et [legati] Campani (*edd. vett.*) 9 non militum (*edd. vett. Cfr. Em. 313*) 10 (apte ad tegendas *Alsch. P* aptegendas. *Drak.* ad tegendas) 13 (prope *pro* propere *Crev.*) 16 (*P* cum inde alii cædendum. *Corr. et supplevit Gron.*) 18 (herbis *pro* hibernis *Iac. Gron.*) 20 (equitis *pro* equites *Mg. Em. 293*) XVI, 2 (adedere *Gron. P*anaere, *Drak.* edere) 3 exta reservarentur (*Mg. P* exta resereservarentur. *Non agebatur de reservandis ad alium usum extis, sed de servandis et custodiendis.*) | (allapsos *supplev. Weiss. Vett. edd.* venisse tradunt) 5 iam anno (*Iac. Gron.*) 7 (in locum, quo cum *Mg. Em. 293 et ante Clericus. P* in locum *Drak.* in locum pacis) 8 eas latebras [ubi] ing. num. (*Reliqua, ut Mg. Em. 294. P* adducturumamago ibi pedites equitesque armareset capere eas latebræ ubi ingentem numerum occuleret) 10 opus esse (*P*) 13 ab se sic dicta (*Lov. 4. P* absesindicta) | dextram, id p. f. s. ferre (*Mg. Em. 295*) 14 se consciis d. (*Koch. P* se conciliis dix. *Etiam concilium occultum esse poterat.*) 15 præcipitatur (*Mg. Em. 143. Et XXXVIII, 2, 14, ut dixi Em. 144, et Sall. Iug. 58 et apud Ovid. Met. IV, 92, quos locos Weiss. citat, verbum proprie dicitur de cadentibus in præceps.*) 22 et *sine nota* (*Mg.*) 25 (si hæc vera fama est *Mg.* [hæc si] *Em. 296 et Cobet. P* Hoc quæra fama est, *supra* quæ *scripto* f. *Drak.* Hæc vera fama est. *Apud Weiss. errore mansit* fere *pro* vera.) XVII, 1 ostendant (*Rubenius*) 4 tradnnt: in vest. (*Interp.*) XVIII, 5 (is tum Badius *Crev. P* stumbadius. *Drak. om.* is) 7 (occurrerit *Alsch. P* occurrit. *Drak.* occurrat.) XIX, 6 *a* Capua (*P*) | abit (*codd. recc.*) 8 redit (*codd. recc.*) 13 in agris (*Mg. Em. 296*) 14 (*Fort.* res erat.) 15 concitata et, d. d. st., Romana acie (*Mg. Cfr. Em. 296. P* donec duxstetitsset romanamaciem) XX, 2 communitum, *in eo et Puteolis* — ante F. M. munierat — pr. imp. (*Lac. a Crev. animadversam aliter explevimus. Puteolis sine dubio Fabius, quum munivit, etiam præsidium imposuerat.*) 5 neque ut tanto (*edd. vett.; Em. 296 n.*) XXI, 1 acturos (*Weiss.*) 4 Magonem duobus ferme milibus (*edd. vett. P* Magonem duo ferme millia) 7 fecisset hostis, perrupturos (*edd. vett. Non puto Livium in tam brevi et perspicua oratione numerum verbi variasse.*) 10 (*P* pulsa in tergo; *corr. Weiss. Drak.* pulsa a tergo.) XXII, 1 iis 2 exercitum 4 fieret, iique (*Forchhammer e P*: fiertique. *Apparet error:* fier[etreper]tique. *Oculus in* er *aberravit.*) 6 (*P* Cali-

sino omnia inde portantem; *corr. Weiss. Drak.* Casilini, omnia inde port) 8 tres et exercitus (*Mg. Em. 297*) 11 secum inde ferrent (*Mg. P* secuinferret. *Ex* m *natum* in, *tum lineola addita. Drak.* secum auf.) XXIII, 3 (*P* fame umquam; *corr. Gron. Drak.* fame, quam) 6 dein piscatoria (*edd. vett. Neque enim* navi *cum* circumvectique *coniungi aut* que *aut* ita *sinit, neque hæc removeri possunt.*) | et idem (*Mg., et sic* idem *accipi volebat Weiss.*) 7 omnes cruciati sunt (*Lov. 2, Gron., qui affirmat in P esse* cum cruciati. *Et certe M aliique* concruciati *habent. Longe aliud est* cruciatum neco, *aliud* cruciatus nec. sum, *aliud longeque vitiosissimum* necatus cruciatus sum, *id est, post mortem cruciatus.*) 9 (quibus *pro* cuius *Gron. Drak.* cuius gentis) XXIV, 1 armatorum ceperant (*Mg. Lacunam notavit Heusinger.*) 2 eorum inproviso oppressos *e coni. Hertzii* (*codd. aliq. recc. P* eorum inpressos. *Puto in ex* m *ortum alteri præpositioni offecisse.*) 3 portula magna (*edd. ante Gron.; Em. 297*) | cœpta; et (*Interp.*) | aperte (*Gron.*) 15 (impellerent *Weiss. P* pellerent. *Drak.* perlicerent) XXV, 3 Argius 5 (nomina ea *Gron. P* nomineapertium, *Drak.* nomina partium) 8 castraque tectis parietum (*Strothius*) XXVI, 7 accessit et ab pestilentia *e coni.* (*codd. aliq. recc., edd. vett. P* accessit et ad pestilentia; *voluit librarius* ad pestilentiam, *errore sententiæ.*) 12 quam Romana — diu c. S. c. a. a. magis — *adfeeerat.* (*Mg. Em. 297*) 14 et *sine uncis* (*Mg. Drak.* at) XXVII, 1 (*Lacunam not. Boettcher*) 11 (primo *pro* prima *Duk.*) 12 retro inde Africam (*Lov. 5, A. Periz. P* retro in Afr.) 13 ne *ad* obsid. (*codd. recc. P* ne obsidione. Ad obsidionem redire *de solo obsidenti dici potest.*) XXVIII, 6 (quæque; *Em. 297*) | occulti (*codd. recc.*) 9 tyrannis apparuisset** *lacuna non expleta.* (*Mg. Em. ibd.*) XXIX, 4 iam imposita (*codd. recc. P* iam posita) 6 quo quisquis terra, quisque mari (*Mg. In illa codicis P scriptura nec* quisquis *et* quisque, *sive* quis *malis, recte coniunguntur et nimis dura hæc est structura:* quo quisquis venerit, ostendat, *quum facillima subesset. Proxima* incolumesque... tradas *sic Livius adiunxit, quasi supra post* quam *verbum addiderit,* sinas *vel* iubeas.) 9 interficere (*codd. recc. Neque* discurrunt.. interficere.. diripuerunt *recte coniunguntur, etsi rectissime VII, 23, 9 scribitur:* primo [*aliquamdiu*] restitere, .. dein.. ruere [*coeperunt*], *neque:* quos fors obtulit, interficere *pro:* quos f. offerret.) XXX, 11 (in ullis *Mg., cod. unus rec. P* ullis) | (e med. *Weiss. pro* se med.) XXXI, 5 (transf. alienigenarumque *Alsch. P* transfugarumque; *Drak. om.* que) 7 Syracusas potuisset *sine lacunæ nota* (*Mg. Em. 298*) 8 ad Nasum et accip. (*Mg. ibd.*) | *Achradina* diripienda | fuerunt (*Gron.*) 9 (*Lacunam not. et explevit Weiss. Drak.* capta urbs) 11

fuisset, cum qua viribus (*Mg. Em. 298*) 14 redit (*codd. recc.*) XXXII, 3 (*P* excitatum tres. *Corr. Alsch. et Mg. Em. 299.*) 10 profectus ad (*Mg.*) XXXIII, 2 (omnium *not. Gron.*) XXXIV, 2 iuvenis — eo tempore erat socius... amicitia —, is (*Gron.*) 9 intulere. contracto (*Mg. Em. 299.*) XXXV, 1 spe, *cum se* coniunxissent (*Heusinger. P* spe coniunxisset) 7 (inde *notarit Gron.*) 8 (coegerunt *Mg. Em. 300. P* cœperunt) 9 tamen tuto ut (*Mg. ibid. Uss. sublatum malit* tuto.) XXXVI, 2 revocat prœlio (*codd. recc.? edd. vett.*) 4 aderant, apparebat parum (*edd. vett.*) 5 circuminiicere (*Iac. Periz.*) 11 Tardatis diu cum (*Mg. coni. dubia, Em. 300. P* traditisdibicum) XXXVII, 4 (is *addid. Weiss.*) 11 discurrunt ad portas et *sine uncis* (*Mg. Em. 300. Huiusmodi quidem repetitio:* discurrunt... ac discurrunt *nusquam apud Livium reperitur. Duplex scriptura indicatur*, disc. ad arma *et* disc. ad portas.) 19 (erecturum *pro* recepturum *A. Periz.*) XXXVIII, 1 etiam non (*Iac. Periz.*) 4 exercitum | possem (*edd. vett.; Em. 302 n.*) | libet (*Gron.*) XXXIX, 1 valles 2 (*Fort.* ductæ, quum.., ..penetravere) 7 (raptim a *Gron. P* raptiua. *Drak.* raptim) 13 paratam (*codd. recc.?*) 14 tradidit (*codd. recc. aliq.*) XL, 2 (*Videndum, ne iure Uss. scribi velit* licentiæque huius; *nam nec variatæ durissime structuræ ulla apparet causa et ex* huiusacra, *semel scripto* s, *facile oriri potuit* huic.) 5 (Hippacritanus *Weiss. P* Hippacinatus. *Drak.* Hipponiates) 6 ferendoque (*Ruperti*, *Mg. Em. 303*) adit *codd. aliq. recc.*) 8 (ad id tempus *Crev.; Em. 302. P et Drak.* ad tempus.) (non consilio *cett. Etsi insolens est verborum ordo, tamen retinendus fortasse est, coll. VIII, 25, 12:* petere quam paeisci magis, *et XXVI, 41, 8:* nullius in animo quam meo minus oblitterari possunt, *et X, 23, 8:* ut hæc ara quam illa, si quid potest, sanctius colatur, *in quibus locis ante adverbii comparativum interponitur* quam; *in adiectivorum comparativo id sæpius sane fit.*) XLI, 2 instruente (*Gron.*) 5 quod iam maxima (*ed. Ascens. 1513. P* quod quia maxima) 6 fuit, primus (*sed in notis idem probat, quod nos*) 7 cæsa captaque et octo (*Mg. e P*: cæsacaptaet. *Excidit numerus millium. Iam Weiss. animadvertit, non apte ex* cæsa captaque *audiri solum* capti.)

Errores ante usum libri emendandi.

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 21 v. 6	eo	eos
- 21 - 10	insidia	insidias
- 33 - 9	ratus.	esse ratus.
- 40 - 4	erit	erat
- 49 - 20	rediit	rediit.
- 63 - 3 ab imo	coniecit.	coniecti.
- 65 - 8	Umbria	Umbria,
- 65 - 9	iter	iter,
- 81 - 2 ab imo	Metelius	Metilius
- 89 - 15	Cn.	C.
- 93 - 7 ab imo	apparebat,	apparebat
- 95 - 8	Ne	Sed ne
- 101 - 7 ab imo	pugnam	integram pugnam
- 151 - 3 ab imo	tranismssurus	transmissurus
- 152 - 7	prxoimo	proximo
- 153 - imo	legati.	legati,
- 160 supra pag.	538	539
- 194 v. 2 ab imo	tradita	translata
- 198 - 12	armatos,	armatos
- 200 - 6 ab imo	Syracusis	Syracusanis
- 219 - 13	septem	quinqne,
- 220 - 2 ab imo	Carthaginicnsium	Carthaginiensibus
- 223 - 23	sacorum	sacrorum
- 252 - imo	posse	posse,
- 256 - imo	non	non,

Liber XXI.

In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio
summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum
maxime omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me
scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo
Romano gessere Nam neque validiores opibus ullæ inter se 2
civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum
unquam virium aut roboris fuit, et hand ignotas belli artes
inter sese,, sed expertas primo Pnnico conserebant bello, et
adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius peri-
culum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus 3
certarunt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus
victi ultro inferrent arma, Pœnis, quod superbe avareque
crederent imperitatum victis esse. Fama est etiam, Hanni- 4
balem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri
Hamilcari, nt duceretur in Hispaniam, quum perfecto Africo
bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum,
tactis sacris, iure iurando adactum, se, quum primum posset,
hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus 5
virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis ce-
leri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter motum
Africæ fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito,
interceptam. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit **2**

sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde
2 novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut
appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo
bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos arma
Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt.
3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis
distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem ac filium
octo ferme annos imperium obtinuit, flore ætatis, uti ferunt,
4 primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem
profecto animi adscitus, et, quia gener erat, factionis Bar-
cinæ opibus, quæ apud milites plebemque plus quam modicæ
erant, haud sane voluntate principum, in imperio positus.
5 Is plura consilio quam vi gerens, hospitiis magis regulorum
conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam
6 bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo
ei pax tutior fuit; barbarus eum quidam palam ob iram inter-
fecti ab eo domini obtruncat; comprensusque ab circum-
stantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque
quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut superante lætitia
7 dolores ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdru-
bale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus imperioque suo
iungendis fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut
finis utriusque imperii esset amnis Hiberus, Saguntinisque me-
diis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

3 In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin prærogativa
militaris, qua extemplo iuvenis Hannibal in prætorium dela-
tus imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appel-
2 latus erat,** favor plebis sequebatur. Hunc vixdum pube-
rem Hasdrubal litteris ad se accersierat, actaque res etiam in
senatu fuerat. Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Han-
3 nibal atque in paternas succederet opes, Hanno, alterius fac-
tionis princeps, „Et æquum postulare videtur“ inquit „Has-
drubal, et ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum.“
4 Quum admiratione tam ancipitis sententiæ in se omnes con-
vertisset, „Florem ætatis“ inquit „Hasdrubal, quem ipse patri

Hannibalis fruendum præbuit, iusto iure eum a filio repeti
censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram pro mili-
tari rudimento assuefacere libidini prætorum. An hoc time- 5
mus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et
regni paterni speciem videat, et, cuius regis genero hereditarii
sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus?
Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magi- 6
stratibus, docendum vivere æqno iure cum ceteris censeo, ne
quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet."
Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur; **4**
sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
omnem exercitum in se convertit; Hamilcarem iuvenem red- 2
ditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu
vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. Dein
brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem
conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diver- 3
sissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque
haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior
esset; neque Hasdrubal alium quemquam præficere malle, ubi 4
quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio
duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciæ ad peri- 5
cula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat.
Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat.
Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio 6
naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec
die nec nocte discriminata tempora; id, quod gerendis rebus 7
superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio
accersita; multi sæpe, militari sagulo opertum, humi iacentem
inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus 8
nihil inter æquales excellens; arma atque equi conspiciebantur.
Equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in
prœlium ibat, ultimus conserto prœlio excedebat. Has tantas 9
viri virtutes ingentia vitia æquabant, inhumana crudelitas, per-
fidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum

10 metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole
virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore
meruit, nulla re, quæ agenda videndaque magno futuro duci
esset, prætermissa.

5 Ceterum, ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei
provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil
2 prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem,
deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret,
Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia
3 haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines
(ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Car-
thaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Sagun-
tinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque
4 tractus ad id bellum videri posset. Cartalam urbem opulen-
tam, caput gentis eius, expugnat diripitque; quo metu per-
culsæ minores civitates stipendio imposito imperium acce-
pere. Victor exercitus opulentusque præda Carthaginem No-
5 vam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo prædam
stipendioque præterito cum fide exsolvendo cunctis civium
sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos
6 promotum bellum. Hermandica et Arbocala, eorum urbes, vi
captæ; Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu
7 defensa. Ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum, priore
æstate domitæ gentis, quum se iunxissent, concitant Carpeta-
8 nos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis haud pro-
9 cul Tago flumine, agmen grave præda turbavere. Hannibal
prœlio abstinuit, castrisque super ripam positis, quum prima
quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit,
valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes
10 haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præce-
pit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur impedi-
tum agmen; in ripa elephantos (quadraginta autem erant)
11 disponit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæ-
orumque centum millia fuere, invicta acies, si æquo dimica-
12 retur campo. Itaque et ingenio feroces et multitudine freti

et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam
rati, quod interesset amnis, clamore sublato passim sine ullius
imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex 13
parte altera ripæ vis ingens equitum in flumen immissa, me-
dioque alveo haudquaquam pari certamine concursum, quippe 14
ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite,
equo temere acto, perverti posset, eques corpore armisque
liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminus-
que rem gereret. Pars magna flumine absumpta; quidam 15
verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt.
Postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia 16
trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam *a* tanto
pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem
ingressus fugam ex ripa fecit, vastatisque agris intra paucos
dies Carpetanos quoque in deditionem accepit; et iam omnia 17
trans Hiberum præter Saguntinos Carthaginiensium erant.

Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli **6**
causa. Certamina cum finitimis serebantur, maxime Turde-
tanis. Quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec 2
certamen iuris, sed vim quæri appareret, legati a Saguntinis
Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens
orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et 3
Ti. Sempronius Longus. Qui quum, legatis in senatum in-
troductis, de re publica retulissent, placuissetque mitti legatos
in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videre- 4
tur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis,
sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam
traiicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent,
hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius 5
Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata de integro res
ad senatum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque 6
Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant,
alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum;
erant, qui non temere movendam rem tantam exspectandos- 7
que ex Hispania legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutis- 8

sima videbatur, vicit, legatique eo maturius missi, P. Vale-
rius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hanni-
balem atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad
ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

7 Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum
2 summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra
Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Za-
cyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum
3 quidam generis; ceterum in tantas brevi creverant opes seu
maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incre-
mento seu disciplinæ sanctitate, qua fidem socialem usque ad
4 perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingres-
sus fines, pervastatis passim agris, urbem tripertito aggreditur.
5 Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera
circa, vallem vergens; adversus eum vineas agere instituit,
6 per quas aries mœnibus admoveri posset. Sed ut locus pro-
cul muro satis æquus agendis vineis fuit, ita haudquaquam
prospere, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis
7 succedebat. Et turris ingens imminebat, et murus, ut in su-
specto loco, supra ceteræ modum altitudinis emunitus erat,
et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostende-
8 batur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus sum-
movere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati;
deinde iam non pro mœnibus modo atque turri tela micare,
sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium ani-
9 mus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures
10 Saguntini cadebant quam Pœni. Ut vero Hannibal ipse, dum
murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus
cecidit, tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum
8 abesset, quin opera ac vineæ desererentur. Obsidio deinde
per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus
ducis curaretur; per quod tempus ut quies certaminum erat,
2 ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Ita-
que acrius de integro coortum est bellum, pluribusque parti-
bus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ

agi admoverique aries. Abundabat multitudine hominum 3
Pœnus (ad centum qninquaginta millia habuisse in armis satis
creditur); oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifa- 4
riam distineri cœpti sunt; non sufficiebant itaque. Iam 5
feriebantur arietibus muri quassatæque multæ partes erant;
una continentibus ruinis nudaverat urbem; tres deinceps tur-
res, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti
prociderunt. Captum oppidum ea ruina crediderant Pœni, 6
qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque
in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile 7
erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem par-
tis alterius conseri solent; sed iustæ acies, velut patenti campo,
inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo
constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat, Pœno 8
cepisse iam se urbem, si paulum annitatur, credente, Sagun-
tinis pro nudata mœnibus patria corpora opponentibus nec
ullo pedem referente, ne in relictnm a se locum hostem im-
mitteret. Itaqne quo acrius et conferti magis utrinqne pug- 9
nabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque
vano intercidente telo. Phalarica erat Saguntinis missile 10
telum hastili abiegno et cetera tereti præterquam ad extremum,
unde ferrum exstabat; id, sicut in pilo, quadratum stuppa
circumligabant linebantque pice; ferrum autem tres longum 11
habebat pedes, nt cum armis transfigere corpus posset. Sed
id maxime, etiamsi hæsisset in scuto nec penetrasset in cor-
pus, pavorem faciebat, quod, quum medium accensum mitte- 12
retur conceptumqne ipso motu multo maiorem ignem ferret,
arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus
præbebat. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, 9
quia præter spem resisterent, crevissent animi, Pœnus, quia
non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tol- 2
lunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum
trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in
castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus 3

obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto
eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec
Hannibali in tanto discrimine rerum operæ esse legationes
4 audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros.
Litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ
præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera
10 gratificari populo Romano posset. Itaque, præterquam quod
admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio
2 fuit. Hanno unus adversus senatum causam fœderis magno
silentio propter auctoritatem suam, *non* cum assensu audientium
3 egit, per deos fœderum arbitros ac testes senatum obtestans,
ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum: monuisse,
prædixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent;
non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec unquam,
donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit,
4 quietura Romana fœdera. „Iuvenem flagrantem cupidine
regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo
succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam
igni præbentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc in-
5 cendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent
exercitus, unde arcentur fœdere; mox Carthaginem circumsedebunt
Romanæ legiones, ducibus iisdem diis, per quos
6 priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrum hostem an vos
an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis et
pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non
admisit; ius gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium
quidem legati arcentur, pulsi, ad nos venerunt; res ex fœdere
repetunt; ut publica fraus absit, auctorem culpæ et reum cri-
7 minis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo,
quum cœperint, vereor, ne perseverantius sæviant. Ægates
insulas Erycemque ante oculos proponite, quæ terra marique
8 per quattuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux
erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt; sed
Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex fœdere, sicut
9 nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo dii homines,

et id, de quo verbis ambigebatur, uter populus fœdus rupis-
set, eventus belli velut æquus iudex, unde ius stabat, ei vic-
toriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque 10
admovet; Carthaginis mœnia quatit ariete. Sagunti ruinæ
(falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident, suscep-
tumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est.
Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio meam levem 11
esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et
Hamilcarem eo perisse lætatus sum, quod, si ille viveret,
bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tan-
quam furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec deden- 12
dum solum ad piaculum rupti fœderis, sed, si nemo deposcat,
devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum
eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere neque
ille sollicitare quietæ civitatis statum possit. Ego ita censeo, 13
legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant;
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto ab-
ducat, ipsumque Hannibalem ex fœdere Romanis dedant; ter-
tiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno." Quum 11
Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo
necesse fuit; adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, in-
festiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Va-
lerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis 2
est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse;
populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustis-
simæ Carthaginiensium societati præponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Han- 3
nibal, quia fessum militem prœliis operibusque habebat, pau-
corum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vi-
nearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum
nunc ira in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit;
ut vero pro contione prædam captæ urbis edixit militum fore, 4
adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset,
nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a prœliis qui- 5
etem habuerant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies.

ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut no-
vum murum ab ea parte, qua patefactum oppidnm ruinis
6 erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam
ante adorta est, nec, qua primum ant potissimum parte fer-
rent opem, quum omnia variis clamoribus streperent, satis
7 scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia
munimenta urbis snperans altitudine, agebatnr, hortator aderat.
Quæ quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata
8 dispositis, muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occa-
sionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad sub-
ruendum ab imo murum mittit; nec erat difficile opus, qnod
cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ
9 antiquæ genere. Itaque latius, quam qna cæderetur, ruebat,
perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vade-
10 bant. Locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapnl-
tis ballistisque, nt castellum in ipsa urbe velut arcem immi-
nentem haberent, muro circumdant; et Saguntini murum inte-
11 riorem ab nondum capta parte urbis ducunt. Utrinque
summa vi et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo mino-
12 rem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia
omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externæ opis,
quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium
13 essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina
profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui duo
populi, dilectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus,
metum defectionis quum præbuissent, oppressi celeritate Han-
12 nibalis omiserunt mota arma. Nec Sagunti oppugnatio seg-
nior erat, Maharbale Himilconis filio (eum præfecerat Hanni-
bal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec
2 hostes sentirent. Is et prœlia aliqnot secunda fecit et tribus
arietibus aliquantum muri discussit, strataque omnia recentibus
3 ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem
extemplo ductus exercitus, atroxqne prœlium cum multorum
utrinqne cæde initum et pars arcis capta est.

Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem

Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, 4
precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu
transisset, postquam nihil lacrimæ movebant condicionesque
tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore
factus apud hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub con-
dicionibus iis de pace ageret. Postulabatur autem, redderent 5
res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento egressi
urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus ius-
sisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Sagun- 6
tinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se
pacis eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles
Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes.
Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta 7
ad prætorem Saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus.
Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset 8
factus, summota cetera multitudine, senatus Alorco datus est,
cuius talis oratio fuit. „Si civis vester Alco, sicut ad pacem **13**
petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Han-
nibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter,
quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni; sed 2
quum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
(sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos
vera referentibus), ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis
et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi
vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me nec 3
ullius alterius loqui, quæ loquor apud vos, vel ea fides sit,
quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque, dum auxilia
ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci.
Postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes nec vestra 4
vos iam aut arma aut mœnia satis defendunt, pacem affero
ad vos magis necessariam quam æquam. Cuius ita aliqua 5
spes est, si eam, quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic
vos ut victi audietis, et non id, quod amittitur, in damno,
quum omnia victoris sint, sed, quicquid relinquitur, pro mu-
nere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna parte 6

dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit,
locum assignaturus, in quo novum oppidum ædificetis. Au-
rum et argentum omne, publicum privatnmque, ad se iubet
7 deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum vestrorum ser-
vat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sa-
8 gunto exire. Hæc victor hostis imperat; hæc, qnanquam sunt
gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem
haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex
9 his rebus remissurum; sed vel hæc patienda censeo potius,
quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra
coniuges ac liberos belli iure sinatis."

14 Ad hæc audienda quum circumfusa paulatim multitudine
permixtum senatui esset populi concilium, repente primores,
secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum au-
rumque omne ex pnblico privatoque in forum collatum in
ignem ad id raptim factum coniicientes, eodem plerique semet
2 ipsi præcipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam
urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur.
Turris din quassata prociderat, perque ruinam eius cohors
Pœnorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nu-
3 datam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non
cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus
aggressus urbem momento cepit, signo dato, ut omnes pube-
res interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope
4 necessarium cognitum ipso eventu est; cui enim parci potuit
ex iis, qui aut inclusi cum coniugibns ac liberis domos super
se ipsos concremaverunt, aut armati nnllnm ante finem pugnæ
15 quam morientes fecerunt? Captum oppidum est cum ingenti
præda. Quanquam pleraque ab dominis de industria corrupta
erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat,
2 et captivi militum præda fuerant, tamen et ex pretio rerum
venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat et
multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.
3 Octavo mense, quam cœptum oppugnari, captum Sagun-
tum quidam scripsere; inde Carthaginem Novam in hiberna

Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Car-
thagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita snnt, 4
fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronins consules
fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini
missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad
Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnave-
rint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum 5
principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules
fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam exces- 6
sisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Fla-
minii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit,
creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad Tre-
biam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis
perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Car- **16**
thagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti
excidium nuntiatum est; tantnsque simul mæror patres mise- 2
ricordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non
lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa re-
rum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno
tempore motibus animi tnrbati trepidarent magis quam con-
sulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum 3
congressum, nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse
atque imbellem. Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios 4
lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum
Gallis tumultuatum verius quam belligeratum; Pœnum hostem 5
veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter
Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo assuetum,
recentem ab excidio opulentissimæ urbis, Hiberum transire;
trahere secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum 6
avidas semper armorum Gallicas gentes; cum orbe terrarum
bellum gerendum in Italia ac pro mœnibus Romanis esse.

Nominatæ iam antea consulibus provinciæ erant; tnm **17**
sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia
evenit. Sex in eum annum decretæ legiones et socium, quan- 2

pugnantem deposcebatis; ceterum hæc legatio verbis adhuc
lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur 5
et deposcebatur; nunc ab nobis et confessio culpæ expri-
mitur et ut a confessis res extemplo repetuntnr. Ego 6
autem non, privato pnblicone consilio Saguntum oppugnatum
sit, quærendum censeam, sed utrum inre an iniuria; nostra 7
enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est,
quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio
est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, 8
quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant,
nobis vobiscum fœdus est a C. Lutatio consule ictum, in
quo quum caveretur utrorumqne sociis, nihil de Saguntinis
(necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo 9
fœdere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiun-
tur. Adversus quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a
vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo 10
nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate patrum nec po-
puli iussu ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud de
integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent 11
fœdera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos
quidem Hasdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare
potuit. Proinde omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, 12
et, quod diu parturit animus vester, aliqnando pariat." Tum 13
Romanus, sinu ex toga facto, „Hic" inquit „vobis bellum et
pacem portamns; ntrum placet, sumite." Sub hanc vocem
haud minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est;
et quum is iterum, sinu effuso, bellum dare dixisset, accipere 14
se omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem
se gesturos.

Hæc directa percontatio ac denuntiatio belli magis ex **19**
dignitate populi Romani visa est quam de fœderum iure ver-
bis disceptare, quum ante, tum maxime Sagunto excisa.
Nam si verborum disceptationis res esset, quid fœdus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore fœdere, quod mutatum est, com-
parandum erat, quum in Lutatii fœdere diserte additum esset, 3

ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis fœdere
nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio
ita vivo eo comprobatum sit fœdus, ut ne mortuo quidem
4 auctore quicquam mutaretur? Quanquam, etsi priore fœdere
staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque ex-
ceptis; nam neque additum erat „iis, qui tunc essent“, nec,
5 „ne qui postea assumerentur“. Et quum assumere novos
liceret socios, quis æquum censeret, aut ob nulla quemquam
merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi,
tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defec-
tionem aut sua sponte desciscentes reciperentur?
6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romæ imperatnm
erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem pel-
7 licerent aut averterent a Pœnis, traiecerunt. Ad Bargusios
primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia tædebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novæ fortunæ crexerunt. Ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „Quæ verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiæ præponamus,
quum, qui id fecerunt, crudelius, quam Pœnus hostis per-
10 didit, vos socii prodideritis? Ibi quæratis socios censeo,
ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis sicut
lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinæ erunt, ne
11 quis fidei Romanæ aut societati confidat.“ Inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hi-
spaniæ benigniora verba tulere. Ita nequicquam peragrata
20 Hispania in Galliam transeunt. †In his nova terribilisque
species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in conci-
2 lium venerunt. Quum verbis extollentes gloriam virtutemque
populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Pœno
bellum Italiæ inferenti per agros urbesque suas transitum
3 darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a ma-
4 gistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur; adeo stolida

impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
pro alienis populandos obiicere. Sedato tandem fremitu, re- 5
sponsum legatis est, neque Romanornm in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quæ aut pro Romanis
aut adversus Pœnos sumant arma; contra ea andire sese, 6
gentis suæ homines agro finibusque Italiæ pelli a populo
Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. Ea- 7
dem ferme in ceteris Galliæ conciliis dicta auditaque, nec
hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Mas-
siliam venere. Ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac 8
fide cognita: præoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum
animos esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore
(adeo ferocia atque indomita ingenia esse), ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. Ita 9
peragratis Hispaniæ et Galliæ populis, legati Romam redeunt,
haud ita multo post, qnam consules in provincias profecti
erant. Civitatem omnem exspectatione belli erectam inve-
nerunt, satis constante fama, iam Hiberum Pœnos trans-
misisse.

Hannibal Sagunto capto Carthaginem Novam in hiberna **21**
concesserat, ibique auditis, quæ Romæ quæque Cartha-
gine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed
etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis prædæ 2
nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat.
„Credo ego vos“ inquit, „socii, et ipsos cernere, pacatis om- 3
nibus Hispaniæ populis, aut finiendam nobis militiam exerci-
tusque dimittendos esse aut in alias terras transferendum
bellum; ita enim hæ gentes non pacis solum, sed etiam vic- 4
toriæ bonis florebunt, si ex aliis gentibus prædam et gloriam
quæremus. Itaque quum longinqua a domo instet militia incer- 5
tumque sit, quando domos vestras, et quæ cuique ibi cara
sunt, visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commea-
tum do. Primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriæ prædæque futurum incipiamus.“ Om- 7

nibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et
iam desiderantibus suos et longius in futurum providentibus
8 desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda; vere primo ad
edictum convenere.

9 Hannibal quum recensuisset omnium gentium auxilia,
Gades profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat
10 votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido præsidio firmare
11 eam statuit; pro eo supplementum ipse ex Africa maxime
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hi-
spani in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles,
12 velut mutuis pigneribus obligati, stipendia facerent. Tredecim
millia octingentos quinquaginta pedites cætratos misit in
Africam et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites
13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias par-
tim Carthagini præsidio esse, partim distribui per Africam
iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis, quattuor mil-
lia conscripta delectæ iuventutis, præsidium eosdem et obsides,
22 duci Carthaginem iubet. Neque Hispaniam negligendam ratus,
atque id eo minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab
2 Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, Has-
drubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmat-
que eum Africis maxime præsidiis, peditum Afrorum undecim
millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Bali-
3 aribus *quingentis*. Ad hæc peditum auxilia additi equites
Libyphœnices, mixtum Punicum Afris genus, quadringenti
quinquaginta et Numidæ Maurique accolæ Oceani ad mille
octingenti et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti
equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti
4 viginti unus. Classis præterea data ad tuendam maritimam

oram, quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem ge-
sturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueremes,
quadriremes duæ, triremes quinque; sed aptæ instructæque
remigio triginta et duæ quinqueremes erant et triremes
quinque.

Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; 5
atque inde profectus præter † Omissam urbem ad Hiberum
maritima ora ducit. Ibi fama est in quiete visum ab eo iuve- 6
nem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam
Hannibali missum; proinde sequeretur neque usquam a se
deflecteret oculos. Pavidum primo, nusquam circumspicien- 7
tem aut respicientem, secutum; deinde cura ingenii humani
quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret
animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post sese 8
serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgul-
torum strage ferri, ac post insequi cum fragore cæli nimbum.
Tum, quæ moles ea quidve prodigii esset, quærentem audisse, 9
vastitatem Italiæ esse; pergeret porro ire nec ultra inquireret
sineretque fata in occulto esse.

Hoc visu lætus tripertito Hiberum copias traiecit, præ- **23**
missis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat,
donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. Nona-
ginta millia peditum, duodecim millia equitum Hiberum tra-
duxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Laceta- 2
niam, quæ subiecta Pyrenæis montibus est, subegit, oræque
huic omni præfecit Hannonem, ut fauces, quæ Hispanias Gal-
liis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Han- 3
noni ad præsidium obtinendæ regionis data et mille equites.
Postquam per Pyrenæum saltum traduci exercitus est cœptus, 4
rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano,
tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Con-
stabat, non tam bello motos quam longinquitate viæ insupe-
rabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, 6

quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab
24 se dimissos simulans. Inde, ne mora atque otium animos sol-
licitaret, cum reliquis copiis Pyrenænm transgreditur et ad
2 oppidnm Iliberri castra locat. Galli quanquam Italiæ bellum
inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenæum
Hispanos fama erat præsidiaque valida imposita, metu servi-
tutis ad arma consternati Ruscinonem aliquot populi conve-
3 niunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis
quam bellum metuens, oratores ad regulos eorum misit, col-
loqui semet ipsum cum iis velle; [et] vel illi propius Iliberrim
accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo
4 congressus facilior esset; nam et accepturum eos in castra
sua se lætum nec cunctanter se ipsum ad eos venturum;
hospitem enim se Galliæ, non hostem advenisse, nec strictu-
rum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam
5 venisset. Et per nuntios quidem hæc; ut vero reguli Gallo-
rum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad
Pœnum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per
fines suos præter Ruscinonem oppidum transmiserunt.
25 In Italiam interim nihil ultra, quam Hiberum transisse
Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat,
2 quum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boii sollicitatis In-
subribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum
iras, quam quod nuper circa Padnm Placentiam Cremonam-
que colonias in agrum Gallicum deductas ægre patiebantur.
3 Itaque armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto,
tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo
multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant
assignandum, diffisi Placentiæ mœnibus Mutinam confugerint,
4 C. Lntatius, C. Servilius, M. Annius. Lutatii nomen haud
dubium est; pro Annio Servilioque M'. Acilium et C. He-
rennium habent qnidam annales, alii P. Cornelium Asinam
5 et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati ad
expostulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros
6 agrum metantes impetus sit factus. Mutinæ quum obsiderentur,

et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima
eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, si-
mulari cœptum de pace agi; evocatique ab Gallorum principi- 7
bus legati ad colloquium, non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quæ data in id tempus erat, fide comprehen-
duntur, negantibns Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eo
dimissuros. Quum hæc de legatis nuntiata essent et Mutina 8
præsidiumque in periculo esset, L. Manlius prætor ira accen-
sus effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvæ tunc circa viam 9
erant, plerisque incultis. Ibi inexplorato profectus in insidia
præcipitat, multaque cum cæde suorum ægre in apertos cam-
pos emersit. Ibi castra communita et, quia Gallis ad tentanda 10
ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quanquam ad *quin-
gentos* cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro cœptum, 11
nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis;
ubi rursus silvæ intratæ, tum postremos adorti cum magna 12
trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt,
sex signa ademere. Finis et Gallis territandi et pavendi 13
fuit Romanis, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde
apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum
propinquum Pado, contendere. Ibi se munimento ad tempus 14
commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxi-
lio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tuta-
bantur. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, **26**
et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt,
C. Atilium prætorem cum una legione Romana et quinque 2
millibus sociorum, dilectu novo a consule conscriptis, auxilium
ferre Manlio iubent; qui sine ullo certamine (abscesserant
enim metu hostes) Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius, in locum eius, quæ missa cum prætore 3
erat, scripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis
navibus præter oram Etruriæ Ligurumque et inde Salyum
montes pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani 4
(pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat,
vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenæos montes.

5 Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit,
incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab
iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equi-
tes ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda
6 omnia visendosque ex tuto hostes præmittit. Hannibal, ceteris
metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum,
gentis validæ. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani;
sed diffisi, citeriore agro arceri Pœnum posse, ut flumen pro
munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum tra-
7 iectis ulteriorem ripam armis obtinebant. Ceteros accolas
fluminis Hannibal et eorum ipsorum, quos sedes suæ tenue-
rant, simul pellicit donis ad naves undique contrahendas fa-
bricandasque, simul et ipsi traiici exercitum levarique quam
primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupie-
8 bant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli
9 inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi
milites, simul copia materiæ, simul facilitate operis inducti,
alveos informes, nihil, dummodo innare aquæ et capere onera
possent, curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, fa-
27 ciebant. Iamque omnibus satis comparatis ad traiiciendum,
terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites virique
2 obtinentes. Quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
3 adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum pos-
sit, quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut,
4 cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati
duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme
supra parvæ insulæ circumfusum amnem latiore, ubi divideba-
5 tur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. Ibi raptim
cæsa materia ratesque fabricatæ, in quibus equi virique et
alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole, in utres
vestimentis coniectis, ipsi cætris superpositis incubantes flumen
6 tranavere. Et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris
prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore

fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium
opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco edito 7
fumo significant, transisse *se* et haud procul abesse; quod ubi
accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiicien-
dum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres, eques 8
fere propter equos naves. Navium agmen ad excipiendum
adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tran-
quillitatem infra traiicientibus lintribus præbebat; equorum 9
pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, præter eos,
quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam
equiti usui essent, imposuerant in naves. Galli occursant in **28**
ripa cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta
super capita vibrantesque dextris tela, quanquam et ex adverso 2
terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum militumque, et qui nitebantur perrumpere
impetum fluminis et qui ex altera ripa traiicientes suos hor-
tabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab 3
tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et
ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tanta
vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa pre-
mente acie. Galli postquam utroque vim facere conati pel- 4
lebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidi-
que in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris co-
piis per otium traiectis, spernens iam Gallicos tumultus
castra locat.

Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo; 5
certe variat memoria actæ rei. Quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore
suo, quum refugientem in aquam [nantem] sequeretur, trax-
isse gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret
vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ce- 6
terum magis constat, ratibus traiectos; id ut tutius consilium
ante rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. Ratem 7
unam ducentos longam pedes, quinquaginta latam, a terra in
amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, plu-

ribus validis retinaculis parte superiore ripæ religatam pontis
in modum humo iniecta constraverunt, ut beluæ audacter
8 velut per solum ingrederentur. Altera ratis æque lata, longa
pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata
est; tum elephanti per stabilem ratem tanquam viam,
prægredientibus feminis, acti ubi in minorem applicatam trans-
9 gressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter annexa erat,
vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam per-
trahitur; ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti
10 sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte
agerentur; primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate,
11 in altum raperentur. Ibi urgentes inter se, cedentibus ex-
tremis ab aqua, trepidationis aliquantum edebant, donec
12 quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Exci-
dere etiam sævientes quidam in flumen; sed pondere ipso
stabiles, deiectis rectoribus, quærendis pedetentim vadis in
terram evasere.

29 Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal Numidas
equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi
2 et quantæ copiæ essent et quid pararent. Huic alæ equitum
missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romano-
rum equites occurrunt. Prœlium atrocius quam pro numero
3 pugnantium editur; nam præter multa vulnera cædes etiam
prope par utrinque fuit, fugaque et pavor Numidarum Roma-
nis iam admodum fessis victoriam dedit. Victores ad centum
sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum, victi
4 amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omen-
que belli ut summæ rerum prosperum eventum, ita haud
sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis
portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec
Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis cœptisque
6 hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum
cœptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se
obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a præ-

senti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus,
qui, se duces itinerum, socios periculi fore affirmantes, integro
bello, nusquam ante libatis viribus Italiam aggrediendam cen-
sent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum oblitterata 7
memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque,
rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat. Itaque **30**
Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque
Italiam petere, advocata contione, varie militum versat animos
castigando adhortandoqne: Mirari se, qninam pectora semper 2
impavida repens terror invaserit. Per tot annos vincentes
eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam
omnes gentesque et terræ, quas duo diversa maria amplec-
tantnr, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, qui- 3
cunque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi po-
stularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum
nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. Tum 4
nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus
intenderent iter; nnnc, postquam multo maiorem partem iti- 5
neris emensam cernant, Pyrenæum saltum inter ferocissimas
gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus
Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, tra-
iectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus
Italiæ sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid 6
Alpes aliud esse credentes quam montium altitudines? Finge- 7
rent altiores Pyrenæi iugis; nullas profecto terras cælum con-
tingere nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes qui-
dem habitari, coli, gignere atque alere animantes; pervias
fauces esse exercitibus. Eos ipsos, quos cernant, lega- 8
tos non pinnis sublime elatos Alpes transgressos. Ne
maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiæ cultores
has ipsas Alpes ingentibus sæpe agminibus cum liberis ac
coniugibus, migrantium modo, tuto transmisisse. Militi qni- 9
dem armato, nihil secum præter instrumenta belli portanti,
quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur,
quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?

10 Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo
11 asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? Cepisse quondam Gallos ea, quæ adiri posse Pœnus desperet; proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies toties ab se victæ, aut itineris finem sperent campum interiacentem Tiberi ac mœnibus Romanis.

31 His adhortationibus incitatos corpora curare atque ad
2 iter se parare iubet. Postero die profectus adversa ripa Rhodani mediterranea Galliæ petit, non quia rectior ad Alpes via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore
3 Romanum credens, cum quo, priusquam in Italiam ventum
4 foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris ad Insulam pervenit. Ibi Isara Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi confluunt
5 in unum; mediis campis Insulæ nomen inditum. Incolunt prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus
6 aut fama inferior. Tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres; maior, et qui prius imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre et cœtu iuniorum, qui iure minus,
7 vi plus poterat, pellebatur. Huius seditionis peropportuna disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium
8 maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus
9 Alpes præparari cogebant. Sedatis Hannibal certaminibus Allobrogum quum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad lævam in Tricastinos flexit; inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios, haud usquam
10 impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliæ fluminum difficillimus transitu est; nam, quum aquæ vim vehat ingentem,
11 non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites (et ob eadem pediti quoque incerta via est), ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum

ingredienti præbet; et tum forte imbribus auctus ingentem 12
transgredientibus tumultum fecit, quum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal a 32
ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus; ceterum ubi de- 2
serta munimenta nec facile se tantum prægressos assecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda 3
auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantummodo vete- 4
res socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis 5
Genuam repetit eo, qui circa Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Al- 6
pes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, quanquam fama prius, qua incerta in maius fere efferri 7
solent, præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo nivesque cælo prope immixtæ, tecta informia imposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu fœdiora, terrorem renovarunt. Eri- 8
gentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iussit; Gallisque ad visenda 9
loca præmissis, postquam comperit, transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia præruptaque, quam extentissima potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane mul- 10
tum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus, interdiu tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias fac-

11 turus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur,
consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra commu-
12 nissent, ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque
sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manen-
tium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et
13 maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque
viro, raptim angustias evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes
33 tenuerant, consedit. Prima deinde luce castra mota et ag-
2 men reliquum incedere cœpit. Iam montani signo dato ex
castellis ad stationem solitam conveniebant, quum repente
conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes,
3 alios via transire hostes. Utraque simul obiecta res oculis
animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepida-
tionem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre,
4 equis maxime consternatis, quicquid adiecissent ipsi terroris, satis
ad perniciem fore rati, transversis rupibus, per iuxta invia ac
5 devia assueti decurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul
ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur, plusque inter ip-
sos, sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet, quam
6 cum hostibus certaminis erat. Equi maxime infestum agmen
faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam reper-
cussæque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut
vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul
7 hominum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque
turba, quum præcipites deruptæque utrinque angustiæ essent,
in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed
ruinæ maxime modo iumenta cum oneribus devolvebantur.
8 Quæ quanquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Han-
nibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem auge-
9 ret; deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque
esse, ne exutum impedimentis exercitum nequicquam incolu-
mem traduxisset, decurrit ex superiore loco et, quum impetu
10 ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is
tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga
montanorum erant, sedatur, nec per otium modo, sed prope

silentio mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput 11
eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo
cibo ac pecoribus per tridunm exercitnm aluit; et, quia nec
montanis primo perculsis nec loco magno opere impediebantur,
aliquantum eo triduo viæ confecit.

Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter **34**
montanos, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus,
fraude et insidiis, est prope circumventus. Magno natu 2
principes castellorum oratores ad Pœnum veniunt, alienis malis,
utili exemplo, doctos memorantes amicitiam malle quam vim
experiri Pœnorum; itaque obedienter imperata facturos; com- 3
meatum itinerisque duces et ad fidem promissorum obsides
acciperet. Hannibal nec temere credendum nec aspernandum 4
ratus, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respon-
disset, obsidibus, quos dabant, acceptis et commeatu, quem in
viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos com-
posito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen ele- 5
phanti et equites erant; ipse post cum robore peditum cir-
cumspectans sollicitus omnia incedebat. Ubi in angustiorem 6
viam et parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum
est, undique ex insidiis barbari, a fronte, ab tergo coorti,
cominus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt.
Maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa pedi- 7
tum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema
agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit.
Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ven- 8
tum est; nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in
angustias, quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ita pedi-
tibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per 9
obliqua montani, interrupto medio agmine, viam insedere,
noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta
est. Postero die, iam segnius intercursantibus barbaris, iunctæ **35**
copiæ, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum
quam hominum pernicie, superatus. Inde montani pauciores 2
iam et latrocinii magis quam belli more concursabant, modo

in primum, modo in novissimum agmen, utcunque aut locus
opportunitatem daret aut progressi morative aliquam occa-
3 sionem fecissent. Elephanti sicut per artas præcipites vias
magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacunque
incederent, quia insuetis adeundi propins metus erat, agmen
præbebant.

4 Nono die in iugum Alpium perventum est per invia
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides
iis non esset, temere initæ valles a coniectantibus iter facie-
5 bant. Biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac
pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quæ pro-
lapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra
6 pervenere. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, oc-
cidente iam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adiecit.
7 Per omnia nive oppleta quum, signis prima luce motis, segni-
ter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium
8 vultu emineret, prægressus signa Hannibal in promuntorio
quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis
militibus Italiam ostentat subiectosque Alpinis montibus Cir-
9 cumpadanos campos, mœniaque eos tum transcendere non
Italiæ modo, sed etiam urbis Romanæ; cetera plana, proclivia
fore; uno aut summum altero prœlio arcem et caput Italiæ
10 in manu ac potestate habituros. Procedere inde agmen cœpit,
iam nihil ne hostibus quidem præter parva furta per occa-
11 sionem tentantibus. Ceterum iter multo, quam in adscensu
fuerat (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrec-
tiora sunt), difficilius fuit; omnis enim ferme via præceps, an-
12 gusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent nec,
qui paulum titubassent, hærere affixi vestigio suo, aliique
super alios et iumenta in homines succiderent.

36 Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita
rectis saxis, ut ægre expeditus miles tentabundus manibusque
retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese pos-
2 set. Natura locus iam ante præceps recenti lapsu terræ in
3 pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum

velut ad finem viæ eqnites constitissent, miranti Hannibali,
quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse.
Digressus deinde ipse ad locum viscndum. Haud dubia res 4
visa, quin per invia circa nec trita antea, quamvis longo
ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit; 5
nam quum super veterem nivem intactam nova modicæ altitudinis esset, molli nec præaltæ facile pedes ingredientium
insistebant; ut vero tot hominnm iumentorumque incessu 6
dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem liqnescentis nivis ingrediebantnr. Tætra ibi luctatio erat, [ut a] 7
lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius pedes fallente, ut, seu manibus in assurgendo seu genu se adiuvissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut mann quisqnam eniti posset, erant; ita in levi tantnm glacie tabidaque nive
volutabantur. Iumenta secabant interdum etiam infimam in- 8
gredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo ungulis penitns perfringebant, nt pleraqne velut pedica capta
hærerent in dura et alte concreta glacie. Tandem nequic- 37
quam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita, ægerrime ad id ipsum loco purgato; tantum nivis fodiendum
atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam 2
unam via esse poterat, milites ducti, qnum cædendum esset saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque struem ingentem lignorum faciunt, eamque, quum et vis venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaqne saxa
infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro 3
pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta
solum, sed elephanti etiam deduci possent. Quatriduum circa 4
rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis; nuda enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli, obrunnt nives.
Inferiora valles apricos*que* qnosdam colles habent rivosque 5
et prope silvas et iam humano cultu digniora loca. Ibi 6
iumenta in pabulum missa et quies mnniendo fessis hominibus

data. Triduo inde ad planum descensum, iam et locis mollio-
ribus et accolarum ingeniis.

38 Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto
mense a Carthagine Nova, ut quidam auctores sunt, quinto
2 decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in
Italiam Hannibali fuerint, nequaqnam inter auctores constat.
Qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitnm fuisse
scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitnm.
3 L. Cincius Alimentus, qni captum se ab Hannibale scribit,
maxime *me* auctor moveret, nisi confunderet numerum Gallis
4 Liguribusqne additis; cùm his octoginta millia peditum, decem
equitum adducta; (in Italia magis affluxisse veri simile est, et
5 ita quidam auctores sunt;) ex ipso autem audisse Hannibale,
postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum
ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum ami-
sisse. Taurini Semigalli proxima gens erat in Italiam de-
6 gresso. Id quum inter omnes constet, eo magis miror amb-
igi, quanam Alpes transierit, et vulgo credere, Pœnino (atque
7 inde nomen ei iugo Alpium inditum) transgressum, Cælium
per Cremonis iugum dicere transisse; qui ambo saltns eum
non in Taurinos, sed per alios montanos ad Libuos Gallos
8 dednxissent. Nec veri simile est, ea tum ad Galliam patuisse
itinera; utique, quæ ad Pœninum ferunt, obsæpta gentibus
9 Semigermanis fuissent. Neqne hercule montibus his, si quem
forte id movet, ab transitu Pœnorum ullo Seduni Veragri,
incolæ iugi eius, norunt *nomen* inditum, sed ab eo, quem in
summo sacratum vertice Pœninum montani appellant.

39 Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximæ
genti, adversus Insubres motum bellnm erat. Sed armare
exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo
2 maxime sentientem contracta ante mala, non poterat; otium
enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque
3 squalida et prope efferata corpora varie movebat. Ea P.
Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset
exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis igno-

miniis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum
refecto manus consereret. Sed quum Placentiam consul 4
venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam
urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non
veniebant, vi expugnarat; *et* iunxisset sibi non metu solum, 5
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspec-
tantes defectionis tempus subito adventu consul oppressisset.
Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quæ pars sequenda 6
esset, Gallos præsentem secuturos ratus. Iam prope in con- 7
spectu erant exercitus convenerantque duces sicuti inter se
nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admira-
tione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos iam ante 8
Sagunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Han-
nibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset,
præstantem virum credebat; et auxerant inter se opinionem, 9
Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam trans-
gresso Hannibali, *Hannibal* et conatu tam audaci traiicien-
darum Alpium et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum 10
traiicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam edu-
ceret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem
est exorsus.

„Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in **40**
Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos; quid 2
enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium
ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum
quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem
cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc 3
quia ille exercitus, Hispaniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre
Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus
populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adver- 4
sus Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
verba facienda sunt. Ne genus belli neve hostem ignoretis, 5
cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique
priore bello vicistis, a quibus stipendium per viginti annos

exegistis, a quibus capta belli præmia Siciliam ac Sardiniam
6 habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia
7 audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt; nisi creditis,
qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis, [quum
plures pæne perierint quam supersint,] plus spei nactos esse.
8 At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque,
9 quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies immo, umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore
enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc præusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata
10 fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite,
cum hoc pedite pugnaturi estis; reliquias extremas hostium,
non hostem habebitis; ac nihil magis vereor quam ne, quum
11 vos pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed
ita forsitan decuit, cum fœderum ruptore duce ac populo deos
ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum,
nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac pro-
41 fligatum conficere. Non vereor, ne quis me hæc vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo
2 affectum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo
iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem
consilii participem ac periculi socium haberem et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem et minorem haud dubie
3 molem belli; tamen, quum præterveherer navibus Galliæ oram,
ad famam huius hostis in terram egressus, præmisso equitatu,
4 ad Rhodanum movi castra. Equestri prœlio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia
assequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxime
potui celeritate, tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus
5 prope Alpium huic timendo hosti obvius fui. Utrum, quum
declinarem certamen, improvisus incidisse videor an occurrere in
6 vestigiis eius, lacessere ac trahere ad decernendum? Experiri

iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos
terra ediderit, an iidem sint, qui ad Ægates pugnaverunt
insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis æstimatos
emisistis, et utrum Hannibal hic sit æmulus itinerum Hercu- 7
lis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi
Romani a patre relictus. Quem nisi Saguntinum scelus agi- 8
taret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe
patremque et fœdera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab 9
consule nostro præsidium deduxit ab Eryce, qui graves im-
positas victis Carthaginiensibus leges fremens mærensque ac-
cepit, qui decedere Sicilia, qui stipendium populo Romano
dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum 10
animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed
cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis
vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem 11
clausos ultimo supplicio humanorum, fame interficere; licuit
victricem classem in Africam traiicere atque intra paucos
dies sine ullo certamine Carthaginem delere; veniam dedimus 12
precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis feci-
mus, tutelæ deinde nostræ duximus, quum Africo bello urge-
rentur. Pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppug- 13
natum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore
tantum hoc vobis et non pro salute esset certamen! Non de 14
possessione Siciliæ ac Sardiniæ, de quibus quondam agebatur,
sed pro Italia vobis est pugnandum. Nec est alius ab tergo 15
exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliæ
sunt, quas dum superant, comparari nova possint præsidia;
hic est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia
pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed coniugem 16
ac liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas solum
agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc
intueri manus senatum populumque Romanum: qualis nostra 17
vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac
Romani imperii fore."

Hæc apud Romanos consul. Hannibal rebus prius quam 42

verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum
exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit, armisque
Gallicis ante pedes eorum proiectis, interrogare interpretem
iussit, ecquis, si vinculis levaretur armaque et equum victor
2 acciperet, decertare ferro vellet. Qunm ad unum omnes fer-
rum pugnamque poscerent et deiecta in id sors esset, se quis-
3 que eum optabat, qnem fortuna in id certamen legeret, et, *ut*
cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio ex-
4 snltans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi
vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo
condicionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut
non vincentium magis quam bene morientium fortuna lau-
43 daretur. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimi-
sisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fertur.
2 „Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulo ante
habuistis, eundem mox in æstimanda fortuna vestra habueri-
tis, vicimus, milites; neque enim spectaculum modo illud, sed
3 quædam veluti imago vestræ condicionis erat. Ac nescio, an
maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis
4 vestris fortuna circumdederit. Dextra lævaque duo maria
claudunt, nullam ne ad effugium quidem navem habentes;
circa Padus amnis, maior [Padus] ac violentior Rhodano,
ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus trans-
5 itæ. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum
hosti occurristis. Et eadem fortuna, quæ necessitatem pug-
nandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus
ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare
6 solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris
ereptas nostra virtute recuperatnri essemus, satis tamen ampla
pretia essent; quicquid Romani tot triumphis partum conge-
stumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futu-
7 rum est; in hanc tam opimam mercedem, agite dum, diis
8 bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniæ
Celtiberiæque montibus pecora consectando nullum emolumen-
9 tum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis; tempus

est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operæ
pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et
tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum 10
fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.
Nec, quam magni nominis bellum est, tam difficilem existi- 11
maritis victoriam fore; sæpe et contemptus hostis cruentum
certamen edidit et incliti populi regesque perlevi momento
victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani, 12
quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum 13
militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam,
ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum
per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos vincentes
huc pervenistis; pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa æstate 14
cæso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ig-
norantique ducem. An me in prætorio patris, clarissimi im- 15
peratoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniæ
Galliæque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium,
sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri
hoc conferam duce, desertore exercitus sui? Cui si quis 16
demptis signis Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum
certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud 17
parvi æstimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante
oculos ipse sæpe militare aliquod ediderim facinus, cui non
idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locis-
que referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies 18
donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator,
procedam *in* aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.
Quocunque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac **44**
roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites
frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, 2
vos, Carthaginienses, quum *pro* patria, tum ob iram iustissimam
pugnaturos. Inferimus bellum infestisque signis descendimus 3
in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis,
quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam
arcentis. Accendit præterea et stimulat animos dolor, iniuria, 4

indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum,
deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ulti-
5 mis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbis-
sima gens sua omnia suique arbitrii facit; cum quibus bellum,
cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum
censet. Circumscribit includitque nos terminis montium flumi-
numque, quos non excedamus, neque eos, quos statuit, termi-
6 nos observat. Ne transieris Hiberum; ne quid rei tibi sit
cum Saguntinis. At *non ad* Hiberum est Saguntum. Nusquam
7 te vestigio moveris. Parum est, quod veterrimas provincias
meas, Siciliam ac Sardiniam, adimis? Etiam *in* Hispanias et, *si*
inde cessero, in Africam transcendes? *Transcendes* autem? Tran-
scendisse dico. Duos consules huius anni, unum in Africam,
alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum
8 est, nisi quod armis vindicarimus. Illis timidis et ignavis esse
licet, qui respectum habent, quos sua terra, suus ager per
tuta ac pacata itinera fugientes accipient; vobis necesse est
fortibus viris esse et, omnibus inter victoriam mortemve certa
desperatione abruptis, aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in
9 prœlio potius quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene
fixum omnibus [destinatum] in animo est, iterum dicam, vi-
cistis; nullum contemptu *mortis telum* ad vincendum homini ab
dis immortalibus acrius datum est."

45 His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi
militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique
2 pontis causa castellum insuper imponunt; Pœnus, hostibus
opere occupatis, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus
quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros
3 mittit; Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos
ad defectionem sollicitari. Ponte perfecto traductus Romanus
exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum ab
4 Ictumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque
propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen
cerneret, nihil unquam satis dictum præmonitumque ad cohor-
tandos milites ratus, vocatis ad contionem certa præmia pro-

nuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum 5
esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem
ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pecuniam quam agrum
maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives 6
Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos
redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popula-
rium mutatam secum fortunam esse vellent. Servis quoque 7
dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his man-
cipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, 8
agnum læva manu, dextera silicem retinens, si falleret, Iovem
ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum
ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis
saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem 9
suam quisque acceptis, id moræ, quod nondum pugnarent,
ad potienda sperata rati, prœlium uno animo et voce una
poscunt.

Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super **46**
cetera recentibus etiam territos prodigiis; nam et lupus in- 2
traverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, et
examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Qui- 3
bus procuratis, Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis
profectus ad castra hostium ex propinquo copias*que*, quantæ
et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali et
ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neu- 4
tri alteros primo cernebant; densior deinde incessu tot homi-
num equorum*que* oriens pulvis signum propinquantium hostium
fuit. Consistit utrumque agmen, et ad prœlium sese expedie-
bant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, 5
Romanos sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Han-
nibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis
firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter 6
subsidia ad secundam aciem. Inde equitum certamen erat
aliquamdiu anceps; dein, quia turbabant equos pedites inter-
mixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos
premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes

7 pugna venerat, donec Numidæ, qui in cornibus erant, circum-
vecti paulum ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit
Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque in-
8 tercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erit
iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus
ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus.
9 Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos
Numidæ invaserunt; alius confertus equitatus consulem in
medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis
protegens, in castra nusquam trepide neque effuse cedendo
10 reduxit. Servati consulis decus Cælius ad servum natione
Ligurem delegat; malim equidem de filio verum esse, quod
et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

47 Hoc primum cum Hannibale prœlium fuit; quo facile
apparuit, [et] equitatu meliorem Pœnum esse, et ob id campos
patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo
2 Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis mili-
tibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota festina-
tumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen,
nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias
3 traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret
Hannibal ab Ticino profectos; tamen ad sexcentos moratorum
in citeriore ripa Padi, segniter ratem solventes, cepit. Trans-
ire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate
4 in secundam aquam labente. Cælius auctor est, Magonem
cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo tra-
nasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum
traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum
5 fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint;
nam neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis
superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati tra-
vexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada pe-
tenda fuerunt, qua exercitus gravis impedimentis traduci pos-
6 set. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum
rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone

equites Hispanorum expeditos præmissos. Dum Hannibal, 7
circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit
gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu
fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes cóntendunt.
Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra 8
communivit, et postero die in conspectu hostium acie directa
potestatem pugnæ fecit.

Insequenti nocte cædes in castris Romanis, tumultu tamen 48
quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo 2
millia peditum et ducenti equites, vigilibus ad portas trucida-
tis, ad Hannibalem transfugiunt; quos Pœnus benigne allo-
cutus et spe ingentium donorum accensos, in civitates quem-
que suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio 3
cædem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus,
contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros,
quanquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia 4
noctis insequentis tacito agmine profectus, ad Trebiam fluvium
iam *in* loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet.
Minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum 5
Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum
agmen, ni aviditate prædæ in vacua Romana castra Numidæ
devertissent. Ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum 6
nullo satis digno moræ pretio tempus terunt, emissus hostis
est de manibus; et quum iam transgressos Trebiam Romanos
metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occide-
runt citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris 7
in via iactati ultra patiens et collegam (iam enim et revoca-
tum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui
prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum commu-
niit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum 8
victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quæ per
hostium agros euntem, nusquam præparatis commeatibus, maior
in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum fru- 9
menti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim
pararent, spes facta proditionis; nec sane magno pretio, num-

mis aureis quadringentis, Dasio Brundisino præfecto præsidii
corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit
10 Pœnis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito præ-
sidio, ut fama clementiæ in principio rerum colligeretur, nihil
sævitum est.

49 Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellnm, interim
circa Siciliam insulasque Italiæ imminentes et a Sempronio
2 consule et ante adventum eius terra marique res gestæ. Vi-
ginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram
Italiæ a Carthaginiensibus missæ; novem Liparas, octo ad insu-
3 lam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit æstus. Ad eas
conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syra-
cusanorum missæ, qui tum forte Messanæ erat consulem Ro-
manum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in
4 portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, præter viginti naves,
cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta alias
quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios;
5 Lilybæi occupandi præcipuam curam esse; credere, eadem
tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad
6 Ægates insulas deiectam. Hæc, sicut andita erant, rex M.
Æmilio prætori, cuius Sicilia provincia erat, perscribit, monet-
7 qne, ut Lilybæum firmo teneret præsidio. Extemplo et a
prætore circa civitates missi legati tribunique, *qui* suos ad
8 curam custodiæ intenderent, *et* ante omnia Lilybæum teneri
apparatu belli, edicto proposito, ut socii navales decem diernm
cocta cibaria ad naves deferrent, ut, ubi signum datum esset,
ne quid moram conscendendi faceret, perque omnem oram,
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem,
9 missis. Itaque, quanquam de industria morati cursum navium
erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybæum,
præsensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis
10 armamentis veniebant. Extemplo *signum* datum e speculis
et in oppido ad arma conclamatum est et in naves conscen-
sum; pars militum in muris portarumque in stationibus, pars
11 in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud

cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinue-
runt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pug-
nam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, 12
ut spatium pugnæ esset exitumque liberum e portu naves
hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, et me- 13
moria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum
multitudine ac virtute. Ubi in altum evecti sunt, Romanus **50**
conserere pugnam et ex propinquo vires conferre velle; con- 2
tra eludere Pœnus et arte, non vi rem gerere, naviumque
quam virorum aut armorum malle certamen facere. Nam ut 3
sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite
habebant, et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par
numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadver- 4
sum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et paucitas
illis minuit. Extemplo septem naves Punicæ circumventæ; 5
fugam ceteræ ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus
captis milites nautæque, in his tres nobiles Carthaginiensium.
Classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea 6
quoque ipsa reduce, in portum rediit.

Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Mes- 7
sanæ erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fre-
tum intranti rex Hiero classem *armatam* ornatamque obviam
duxit, transgressusque ex regia in prætoriam navem, gratu- 8
latus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque
prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde 9
insulæ et Carthaginiensium conata exposuit, pollicitusque est,
quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset,
eo senem adiuturum; frumentum vestimentaque sese legionibus 10
consulis sociisque navalibus gratis præbiturum; grande peri-
culum Lilybæo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam
volentibus novas res fore. Ob hæc consuli nihil cunctandum 11
visum, quin Lilybæum classe peteret. Et rex regiaque classis
una profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybæum fusas-
que et captas hostium naves, accepere. A Lilybæo consul, **51**
Hierone cum classe regia dimisso relictoque prætore ad tuen-

dam Siciliæ oram, ipse in insulam Melitam, quæ a Cartha-
2 giniensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar Gisgonis
filius, præfectus præsidii, cum paulo minus duobus millibus
militum oppidumque cum insula traditur. Inde post paucos
dies reditum Lilybæum, captivique et a consule et a præ-
tore, præter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt.
3 Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul,
ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem,
traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas inventus;
4 nam forte transmiserant ad vastandam Italiæ oram, depopu-
5 latoque Viboniensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti
Siciliam consuli escensio hostium in agrum Viboniensem
facta nuntiatur, litteræque ab senatu de transitu in Italiam
Hannibalis, et ut primo quoque tempore collegæ ferret auxi-
6 lium, missæ traduntur. Multis simul anxius curis exercitum
extemplo in naves impositum Ariminum mari supero misit,
Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus
Viboniensem agrum maritimamque oram Italiæ tuendam attri-
7 buit, M. Æmilio prætori quinquaginta navium classem exple-
vit. Ipse, compositis Siciliæ rebus, decem navibus oram Italiæ
legens Ariminum pervenit. Inde cum exercitu suo profectus
ad Trebiam flumen collegæ coniungitur.

52 Iam ambo consules et quicquid Romanarum virium erat,
Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum
2 imperium aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Ta-
men consul alter, equestri prœlio uno et vulnere suo † mi-
nutus, trahi rem malebat; recentis animi alter eoque ferocior
3 nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque
agri est, Galli tum incolebant, in duorum præpotentium popu-
lorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam
4 victoris spectantes. Id Romani, modo ne quid moverent,
æquo satis, Pœnus periniquo animo ferebat, ab Gallis acci-
5 tum se venisse ad liberandos eos dictitans. Ob eam iram,
simul ut præda militem aleret, duo millia peditum et mille
equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, popu-

lari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egen- 6
tes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti
ab auctoribus iniuriæ ad vindices futuros declinant, legatisque
ad consules missis, auxilium Romanorum terræ ob nimiam
cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec 7
causa nec tempus agendæ rei placebat, suspectaque ei gens
erat quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate
obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam; Sempronius 8
contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse pri-
mos, qui eguissent ope, defensos, censebat. Collega cunctante, 9
equitatum suum, mille peditum iaculatoribns ferme admixtis,
ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Spar- 10
sos et incompositos, ad hoc graves præda plerosque quum
inopinato invasissent, ingentem terrorem cædemque ac fugam
usque ad castra stationesque hostium fecere; unde multitudine
effusa pulsi rursus subsidio suorum prœlium restituere. Varia 11
inde pugna sequentes *cedentes*que quum ad extremum æquas-
sent certamen, maior tamen hostium *cædes*, *penes* Romanos
fama victoriæ fuit. Ceterum nemini omnium maior iustiorque **53**
quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos 2
militibus animos, nec quemquam esse præter collegam, qui
dilatam dimicationem vellet; eum, animo magis quam corpore
ægrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non 3
esse cum ægro senescendum. Quid enim ultra differri aut
teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum
exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia ac prope in 4
conspectu urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam, victis
ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio
terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. „Quantum in- 5
gemiscant“ inquit „patres nostri, circa mœnia Carthaginis bel-
lare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules
consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra,
Pœnum, quod inter Alpes Appenninumque agri sit, suæ dicionis
fecisse?“ Hæc assidens ægro collegæ, hæc in prætorio prope 6

contionabnndus agere. Stimulabat et tempus propinquum
comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio
7 in se unum vertendæ gloriæ, dum æger collega erat. Itaque,
nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix
ullam spem habebat, temere atque improvide quicquam con-
8 sules acturos; quum alterius iugenium, fama prius, deinde re
cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum
prospero cum prædatoribus suis certamine crederet, adesse
9 gerendæ rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod præ-
termitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium
miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret,
10 dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudiuem
sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traheren-
11 tnr. Quum ob hæc taliaque speraret propinquum certamen
et facere, si cessaretur, cnperet, speculatoresque Galli, ad ea
exploranda, quæ vellet, tutiores, qnia in utrisque castris milita-
bant, paratos pugnæ esse Romanos retulissent, locum insidiis
54 circumspectare Pœnus cœpit. Erat in medio rivus præaltis
utrinque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et,
quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. Quem
ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvec-
2 tus ipse oculis perlustravit, „Hic erit locus“ Magoni fratri ait,
„quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque
eqnite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora
3 curare tempus est.“ Ita prætorium missnm. Mox cum delec-
tis Mago aderat. „Robora virorum cerno“ inquit Hannibal;
„sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis
vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite.
Mago locum monstrabit, quem insideatis; hostem cæcum ad
4 has belli artes habetis.“ Ita mille equitibus † Magoni, mille
peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites trans-
gressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis, iacu-
landoque *in* stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde

certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere. Hæc 5
mandata Numidis; ceteris ducibus peditum equitumque præ-
ceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratis-
que equis signum exspectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 6
equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum,
postremo omnes copias, a destinato iam ante consilio avidus
certaminis, eduxit. Erat forte brumæ tempus et nivalis dies 7
in locis Alpibus Appenninoque interiectis, propinquitate etiam
fluminum ac paludum prægelidis. Ad hoc raptim eductis 8
hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad
arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quicquid
auræ fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis.
Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt 9
(et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri), tum utique
egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum
potentia essent, et simul lassitudine et, procedente iam die,
fame etiam deficere. Hannibalis interim miles, ignibus ante **55**
tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso
et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nun-
tiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in
aciem procedit. Baliares locat ante signa, levem armaturam, 2
octo ferme millia hominum, dein graviorem armis peditem,
quod virium, quod roboris erat; in cornibus circumfudit decem
millia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos
elephantos statuit. Consul effuse sequentes equites, quum ab 3
resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui
dato revocatos circumdedit peditibus. Duodevigiuti millia Ro- 4
mana erant, socium nominis Latini viginti, auxilia præterea
Cenomanorum; ea sola in fide manserat Gallica gens. Iis
copiis concursum est. Prœlium a Baliaribus ortum est; qui- 5
bus quum maiore robore legiones obsisterent, diducta propere
in cornua levis armatura est, quæ res effecit, ut equitatus 6
Romanus extemplo urgeretur. Nam quum vix iam per se
resisterent decem millibus equitum quattuor millia, et fessi

integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a
7 Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti eminentes ab extremis
cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore insolito ter-
8 ritis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis
quam viribus erat, quas recentes Pœnus, paulo ante curatis
corporibus, in prœlium attulerat; contra ieiuna fessaque cor-
pora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen
9 animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Baliares,
pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in me-
diam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidæque, simul
latebras eorum improvida præterlata acies est, exorti ab tergo
10 ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot cir-
cumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime
11 præter spem omnium adversus elephantos. Eos velites ad *id*
ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos
sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.
56 Trepidantesque *et* prope iam in suos consternatos *e* media
acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxi-
liares agi iussit Hannibal. Ibi extemplo haud dubiam fecere
fugam novusque additus terror Romanis, ut fusa auxilia sua
2 viderunt. Itaque quum iam in orbem pugnarent, decem millia
ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afro-
rum acie, qua Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti
3 cæde hostium perrupere, et, quum neque in castra reditus
esset flumine interclusis, neque præ imbri satis decernere
possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere per-
4 rexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factæ; et
qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter
5 cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi; qui passim
per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis
Placentiam contendere; aliis timor hostium audaciam ingredi-
6 endi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber
nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta
7 et elephantos prope omnes absumpsit. Finis insequendi hostis
Pœnis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra

rediere, ut vix lætitiam victoriæ sentirent. Itaque nocte in- 8
sequenti, quum præsidium castrorum et quod reliquum *saucio-
rum* ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiice-
rent, aut nihil sensere obstrepente pluvia aut, quia iam mo- 9
veri nequibant præ lassitudine ac vulneribus, sentire sese
dissimularunt, quietisque Pœnis tacito agmine ab Scipione
consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiec-
tus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia
premeretur.

Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad 57
urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum, nec
quicquam spei aut auxilii esse, quo a portis mœnibusque vim
arcerent: uno consule ad Ticinum victo, alterum ex Sicilia 2
revocatum; duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus
victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quæ arces-
santur? Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti peri- 3
culo per effusos passim ad prædandum hostium equites au-
dacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si
non falleret, transgressus. Id quod unum maxime in præsentia 4
desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit.
Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, va- 5
gantibus passim Numidis equitibus et, *ut* quæque iis impeditiora
erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur undique clausi
commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Em- 6
porium prope Placentiam fuit et opere magno munitum et
valido firmatum præsidio. Eius castelli expugnandi spe cum
equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum
in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus
non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut 7
Placentiæ quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu
consul aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Eque- 8
stre interim prœlium commissum, in quo, quia saucius Han-
nibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie
præsidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta et 9

vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias oppugnandas
10 ire pergit. Id emporium Romanis Gallico bello fuerat; mu-
nitum inde locum frequentaverant accolæ mixti undique ex
finitimis populis, et tum terror populationum eo plerosque ex
11 agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre
defensi ad Placentiam præsidii accensa, armis arreptis obviam
12 Hannibali procedit. Magis agmina quam acies in via con-
currerunt, et quum ex altera parte nihil præter inconditam
turbam esset, in altera et dux militi et duci miles fidens, ad
13 triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die
deditione facta præsidium intra mœnia accepere; iussique
arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victori-
14 bus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent, neque
ulla, quæ in tali re memorabilis scribentibus videri solet, præ-
termissa clades est; adeo omnis libidinis crudelitatisque et in-
humanæ superbiæ editum in miseros exemplum est. Hæ
fuere hibernæ expeditiones Hannibalis.

58 Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant,
2 quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris pro-
fectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem,
sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus.
3 Transeuntem Appenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut
Alpium prope fœditatem superaverit. Vento mixtus imber
quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda
erant aut contra enitentes vertice intorti affligebantur, consti-
4 tere; dein, quum iam spiritum includeret nec reciprocare ani-
5 mam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero
ingenti sono cælum strepere et inter horrendos fragores mi-
6 care ignes; capti auribus et oculis metu omnes torpere; tan-
dem effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset,
ipso illo, quo deprensi erant, loco castra ponere necessarium
7 visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit;
nam nec explicare quicquam nec statuere poterant nec, quod
statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente.
8 Et mox aqua levata vento quum super gelida montium iuga

concreta esset, tantum nivosæ grandinis deiecit, ut omnibus
omissis procumberent homines, tegminibus suis magis obruti
quam tecti; tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa mi- 9
serabili hominum iumentorumque strage quum se quisque
extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore
nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando 10
sese movere ac recipere animos et raris locis ignis fieri est
cœptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo 11
loco velut obsessi mansere; multi homines, multa iumenta,
elephanti quoque ex iis, qui prœlio ad Trebiam facto super-
fuerant, septem absumpti.

Degressus Appennino retro ad Placentiam castra movit, 59
et ad decem millia progressus consedit. Postero die duode-
cim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit,
nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrec- 2
tavit certamen. Atque eo die tria millia passuum inter bina
castra fuere; postero die ingentibus animis, vario eventu pug- 3
natum est. Primo concursu adeo res Romana superior fuit,
ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra per-
sequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, pau- 4
cis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros con-
fertos in media castra recepit, intentosque signum ad erum-
pendum exspectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, 5
quum Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla
spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi 6
Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris
vidit, extemplo equitibus dextra lævaque emissis in hostem,
ipse cum peditum robore mediis castris erupit. Pugna raro 7
magis ulla ** aut utriusque partis pernicie clarior fuisset, si
extendi eam dies in longum spatium sivisset; nox accensum 8
ingentibus animis prœlium diremit. Itaque acrior concursus
fuit quam cædes, et, sicut æquata ferme pugna erat, ita clade
pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus
et dimidium eius equitum cecidit; sed maior Romanis quam 9
pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tri-

buni militum quinque et præfecti sociorum tres sunt interfecti.
10 Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius
Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias
intercepti duo quæstores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius,
cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis,
senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem
societatemque crederet, traduntur.

60 Dum hæc in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in
2 Hispaniam cum classe et exercitu missus, quum ab ostio
Rhodani profectus Pyrenæosque montes circumvectus Emporiis
3 appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis
omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis
societatibus, partim novis instituendis Romanæ dicionis fecit.
4 Inde conciliata clementiæ fama non ad maritimos modo po-
pulos, sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores
iam gentes valuit; nec pax modo apud eos, sed societas etiam
armorum parta est, validæque aliquot auxiliorum cohortes ex
5 iis conscriptæ sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat;
eum reliquerat Hannibal ad regionis eius præsidium. Itaque,
priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris
6 in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano
differendum certamen visum, quippe qui sciret, cum Han-
none et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus
singulos separatim quam adversus duos simul rem gerere.
7 Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex millia hostium
cæsa, duo capta cum præsidio castrorum; nam et castra ex-
pugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capi-
untur, et Cissis, propinquum castris oppidum expugnatur.
8 Ceterum præda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex bar-
9 barica ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere, non
eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum
Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus,
ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenæum
relictis.

Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus 61
Hiberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum,
tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, post-
quam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter
ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites 2
navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme
fit, ut secundæ res negligentiam creent, equite passim dimisso
cum magna cæde, maiore fuga ad naves compellit; nec diu- 3
tius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur,
trans Hiberum sese recepit. Et Scipio raptim ad famam 4
novorum hostium agmine acto, quum in paucos præfectos
navium animadvertisset, præsidio Tarracone modico relicto,
Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal 5
aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad
defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fide-
lium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hiber- 6
nis, toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab
auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu
invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quæ caput
eius populi erat, circumsedit, intraque dies paucos, pluribus 7
quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes pecunia etiam multa-
tos in ius dicionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Hibe- 8
rum, socios et ipsos Pœnorum, procedit, atque urbe eorum
obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud
procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Cæsa 9
ad duodecim millia; exuti prope omnes armis domos passim
palantes per agros diffugere, nec obsessos alia ulla res quam
iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. Triginta dies obsidio 10
fuit, per quos raro unquam nix minus quattuor pedes alta
iacuit, adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut
ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamen-
tum fuerit. Postremo quum Amusicus princeps eorum ad 11
Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti dedun-
tur. Tarraconem in hiberna reditum est.

62 Romæ aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta
aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis,
2 multa nuntiata et temere credita sunt, in quis, ingenuum in-
3 fantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse, et
foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte
escendisse atque inde tumultu habitatorum territum sese deie-
4 cisse, et navium speciem de cælo affulsisse, et ædem Spei,
quæ est in foro olitorio, fulmine ictam, et Lanuvii hastam se
commovisse et corvum in ædem Iunonis devolasse atque in
5 ipso pulvinari consedisse, et in agro Amiternino multis locis
hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo
congressos, et in Piceno lapidibus pluvisse, et Cære sortes
extenuatas, et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina rap-
6 tum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri
iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novendiale
sacrum edictum; et subinde aliis procurandis prope tota civi-
7 tas operata fuit. Iam primum omnium urbs lustrata est,
8 hostiæque maiores, quibus editum est, diis cæsæ, et donum
ex auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est,
et signum aeneum matronæ Iunoni in Aventino dedicaverunt,
et lectisternium Cære, ubi sortes attenuatæ erant, imperatum,
9 et supplicatio Fortunæ in Algido; Romæ quoque et lectister-
nium et supplicatio iuventuti ad ædem Herculis nominatim,
deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et
10 Genio maiores hostiæ cæsæ quinque, et C. Atilius Serranus
prætor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica
11 eodem stetisset statu. Hæc procurata votaque ex libris Si-
byllinis magna ex parte levaverant religione animos.

63 Consulum designatorum alter Flaminius, cui eæ legiones,
quæ Placentiæ hibernabant, sorte evenerant, edictum et lit-
teras ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martiis Ari-
2 mini adesset in castris. Hic in provincia consulatum inire
consilium erat memori veterum certaminum cum patribus,
quæ tribunus plebis et quæ postea consul prius de consulatu,

qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat, invisus etiam 3
patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis
adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio
tulerat, ne quis senator, cuive senator pater fuisset, maritimam
navem, quæ plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet.
Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quæstus omnis 4
patribus indecorus visus. Res per summam contentionem
acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favo-
rem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. Ob 5
hæc ratus, auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora
et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, si-
mulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res 6
ubi palamfacta est, novam insuper iram infestis iam ante
patribus movit: non cum senatu modo, sed iam cum diis
immortalibus C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante 7
inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque ho-
minibus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium
et sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi 8
magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum
invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque, ne La-
tinas indiceret Iovique Latiari sollemne sacrum in monte fa-
ceret, ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncu- 9
panda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret.
Lixæ modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam,
furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset.
Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romæ 10
magistratum initurum et in deversorio hospitali quam apud
penates suos prætextam sumpturum. Revocandum universi 11
retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius præ-
sentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum
et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim 12
mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo
magis eum moverunt, quam priore consulatu litteræ moverant
ab senatu missæ. Paucos post dies magistratum iniit, im- 13

molantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese
14 quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit; fuga procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terroris ac-
15 ceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio prætore acceptis, in Etruriam per Appennini tramites exercitus duci est cœptus.

Liber XXII.

Iam ver appetebat, atque Hannibal ex hibernis movit, et A. u. c. 537.
nequicquam ante conatus transcendere Appenninum intole- A. Ch. 217.
randis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu.
Galli, quos prædæ populationumque conciverat spes, postquam 2
pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis viderunt, verterunt retro in Hannibalem ab Romanis
odia; petitusque sæpe principum insidiis, ipsorum inter se 3
fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium, servatus erat, et mutando nunc vestem, nunc tegumenta
capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic 4
quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romæ idibus Martiis magistratum iniit. Ibi quum de re publica retulisset, 5
redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium, quod
auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque 6
penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto,
votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre; nec privatum 7
auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea
solo nova atque integra concipere posse. Augebant metum 8
prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus

aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigi-
lias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora
9 crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et mi-
lites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum,
et Præneste ardentes lapides cælo cecidisse, et Arpis parmas
10 in cælo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenæ duas
interdiu lunas ortas, et aquas Cæretes sanguine mixtas flux-
isse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse sparsum ma-
culis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas ceci-
11 disse, et Faleriis cælum findi velut magno hiatu visum, quaque
patuerit, ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas,
unamque excidisse ita scriptam: „Mavors telum suum concutit",
12 et per idem tempus Romæ signum Martis Appia via ac si-
mulacra luporum sudasse, et Capuæ speciem cæli ardentis
13 fuisse lunæque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam
dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas,
14 et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His,
sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam intro-
15 ductis, consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea
prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procura-
rentur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria
16 haberetur; cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita
fierent, quemadmodum cordi esse divis e carminibus profarentur.
17 Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum ful-
men aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervæque
ex argento dona darentur, et Iunoni reginæ in Aventino
Iunonique Sospitæ Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur,
18 matronæque pecunia collata, quantum conferre cuique commo-
dum esset, donum Iunoni reginæ in Aventinum ferrent, lec-
tisterniumque fieret, et ut libertinæ et ipsæ, unde Feroniæ
donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent.
19 Hæc ubi facta, decemviri Ardeæ in foro maioribus hostiis
sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad ædem Sa-
turni Romæ immolatum est, lectisterniumque imperatum ([et]
20 eum lectum senatores straverunt) et convivium publicum, ac

per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

2 Dum consul placandis Romæ dis habendoque dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, 2
ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros (id omne veterani erat robur 3
exercitus), admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit; sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites; Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime 4
Gallos, si tædio laboris longæque viæ, ut est mollis ad talia gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua 5
modo præirent duces, per præaltas fluvii ac profundas voragines, hausti pæne limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se neque prolapsi assurgere 6
ex voraginibus poterant, *nec* aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa ægre trahentes membra, alii, ubi 7
semel victis tædio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes; maximeque omnium vigiliæ conficiebant per quatriduum iam et tres noctes toleratæ. Quum 8
omnia obtinentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis insuper incumbebant, *aut* iumentorum itinere toto prostratorum pas- 9
sim acervi tantum, quod exstaret aqua, quærentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Han- 10
nibal, æger oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus, vigiliis tamen et nocturno humore 11
palustrique cælo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

3 Multis hominibus iumentisque fœde amissis quum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat, certumque per præmissos exploratores habuit, exercitum

2 Romanum circa Arretii mœnia esse. Consulis deinde consilia
atque animum et situm regionum itineraque et copias ad
commeatus expediendos et cetera, quæ cognosse in rem erat,
3 summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat
in primis Italiæ fertilis, Etrusci campi, qui Fæsulas inter Ar-
retiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum
4 opulenti; consul ferox ab consulatu priore et non modo
legum aut patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis
metuens; hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna pro-
5 spero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque
satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter
omnia ac præpropere acturum; quoque pronior esset in vitia
6 sua, agitare eum atque irritare Pœnus parat, et læva relicto
hoste Fæsulas petens, medio Etruriæ agro prædatum pro-
fectus, quantam maximam vastitatem potest, cædibus incendiis-
7 que consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem
hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum
ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus
ratus, per mediam iam Italiam vagari Pœnum atque obsi-
8 stente nullo ad ipsa Romana mœnia ire oppugnanda, ceteris
omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus:
collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi
9 animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque
levium armorum ab effusa prædandi licentia hostem cohibendum,
iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnæ-
10 que quum *proposuisset*, „Immo Arretii ante mœnia sedeamus“
inquit; „hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus
e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia
ad Romana mœnia perveniat, nec ante nos hinc moverimus,
quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Ar-
11 retio patres acciverint.“ Hæc simul increpans quum ocius
signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus
12 repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. Ter-
ritis omnibus, qui circa erant, velut fœdo omine incipiendæ
rei, insuper nuntiatur, signum omni vi moliente signifero con-

velli nequire. Conversns ad nuntium „Num litteras quoque“ 13
inquit „ab senatu affers, quæ me rem gerere vetent? Abi,
nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus præ metu
obtorpuerunt.“ Incedere inde agmen cœpit, primoribus, su- 14
perquam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici
prodigio, milite in vulgus læto ferocia ducis, qunm spem
magis ipsam quam causam spei intueretur.

Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Tra- **4**
sumennumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis
iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat; et iam 2
pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cor-
toncnses Trasumennus subit. Via tantum interest perangusta,
velut ad *id* ipsum de industria relicto spatio; deinde panlo
latior patescit campus; inde colles insurgunt. Ibi castra in 3
aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consi-
deret; Baliares ceteramque levem armaturam post montes
circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte te-
gentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu
clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, 4
inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis
superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen
cœpit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit;
ab tergo ac super caput † deccptæ insidiæ. Pœnus ubi, id 5
quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis
copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi.
Qui nbi, qua cuique proximnm fuit, decucurrerunt, eo magis 6
Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu
nebula campo qnam montibus densior sederat, agminaque hosti-
um ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis
pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto, 7
quam satis cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in
frontem lateraque pugnari cœptum est, quam satis instrueretur
acies aut expediri arma stringique gladii possent. Consul, **5**
perculsis omnibns, ipse satis, ut in *re* trepida, impavidus tur-

batos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et quacunque adire audiri-
2 que potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet: nec enim inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute evadendum esse; per medias acies ferro viam fieri et, quo timoris minus
3 sit, eo minus ferme pericnli esse. Ceterum præ strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnæ competeret animus, opprimerenturque quidam onerati magis his quam tecti. Et erat in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum.
4 Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora
5 ocnlosque. Alii fugientes pugnantium globo illati hærebant; alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen.
6 Deinde, ubi in omnes partes nequicquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque, nullam nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem
7 gerendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in
8 sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset; fors conglobabat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat, tantusque fuit ardor [animorum], adeo intentus pugnæ animus, ut eum motum terræ, qui multarum urbium Italiæ magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

6 Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter;
2 circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacunque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem, insignemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur
3 cives, donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quo-

que noscitans consulem, „*En*“ inquit „hic est“ popularibus
suis, „qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est de-
populatus; iam ego hanc victimam manibus peremptorum
fœde civium dabo.“ Subditisque calcaribus equo per con- 4
fertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque
prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, con-
sulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis
scutis arcuere. Magnæ partis fuga inde primum cœpit; et 5
iam nec lacus nec montes pavori obstabant; per omnia arta
præruptaque velut cæci evadunt, armaque et viri super alium
alii præcipitantur. Pars magna, ubi locus fugæ deest, per 6
prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus hu-
meris*que* exstare possunt, sese immergunt; fuere, quos incon-
sultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit; quæ 7
ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hau-
riebantur gurgitibus aut nequicquam fessi vada retro æger-
rime repetebant, atque ibi ab ingressis aqnam hostium equiti-
bus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, 8
per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium,
quæ post se agerentur, ex saltu evasere, et quum in tumulo
quodam constitissent, clamorem modo ac sonnm armorum
audientes, quæ fortuna pugnæ esset, neque scire nec perspi-
cere præ caligine poterant. Inclinata denique re, qnnm in- 9
calescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liqnida
iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere
fœde Romanam aciem. Itaque ne in conspectos procul im- 10
mitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo po-
terant agmine, sese abripuerunt. Postero die, qunm super 11
cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale,
qui cnm omnibus equestribns copiis nocte consecutus erat, si
arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum,
sese dediderunt; quæ Punica religione servata fides ab Han- 12
nibale est, atque in vincula omnes coniecit.

7 Hæc est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter
paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia 2

Romanorum in acie cæsa; decem millia sparsa fuga per
3 omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere; duo millia
quingenti hostium in acie, multi postea [utrinque] ex vulneribus periere. Multiplex cædes utrinque facta traditur ab aliis;
4 ego præterquam quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis
inclinant ferme scribentium animi, Fabium, æqualem tempori-
5 bus huiusce belli, potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

6 Romæ ad primum nuntium cladis eius cum ingenti ter-
7 rore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronæ vagæ per vias, quæ repens clades allata quæve fortuna exercitus esset, obvios percontantur; et quum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus
8 vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius prætor „Pugna“ inquit „magna victi sumus.“ Et quanquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio
9 impleti rumoribus domos referunt, consulem cum magna parte
copiarum cæsum; superesse paucos aut fuga passim per
10 Etruriam sparsos aut captos ab hoste. Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quæ cuiusque suorum fortuna esset; nec quisquam satis
11 certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant.
12 Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique læta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum præcipue
13 et gaudia insignia erant et luctus. Unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt;

alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, mæstam sedentem
domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio ex-
animatam. Senatum prætores per dies aliquot ab orto usque 14
ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam
duce aut quibus copiis resisti victoribus Pœnis posset.

Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nun- 8
tiatur clades, quattuor millia equitum cum C. Centenio pro-
prætore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria
quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter
ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines af- 2
fecit. Pars, occupatis maiore ægritudine animis, levem ex
comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam;
pars non id, quod acciderat, per se æstimare, sed, ut in affecto 3
corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sen-
tiretur, ita tum ægræ et affectæ civitati quodcunque adversi 4
incideret, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quæ
nihil, quod aggravaret, pati possent, æstimandum esse. Itaque 5
ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul abe-
rat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis
Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti,
nec dictatorem *senatus* populo creare poterat, quod nunquam ante 6
eam diem factum erat, dictatorem populus creavit Q. Fabium
Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum; hisque 7
negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firma-
rent et præsidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque
rescinderent fluminum: pro urbe ac penatibus dimicandum
esse, quando Italiam tueri nequissent.

Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium 9
venit. Inde, quum perpopulato agro urbem oppugnare ador- 2
tus esset, cum magna cæde suorum repulsus, coniectans ex
unius coloniæ haud *maximæ* minime prospere tentatæ viribus,
quanta moles Romanæ urbis esset, in agrum Picenum avertit 3
iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed
refertum præda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant.

4 Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis
itineribus ac palustri via prœlioque magis ad eventum secundo
5 quam levi aut facili affectus. Ubi satis quietis datum præda
ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus,
profectus Prætutianum Hadrianum*que* agrum, Marsos inde
Marrucinosque et Pelignos devastat circaque Arpos et Luce-
6 riam proximam Apuliæ regionem. Cn. Servilius consul, levi-
bus prœliis cum Gallis factis et uno oppido ignobili expugnato,
postquam de collegæ exercitusque cæde audivit, iam mœnibus
patriæ metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem
iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum
iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset patres,
plus negligentia cærimoniarum auspiciorum*que quam* temeritate
atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quæque
8 piacula iræ deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervi-
cit, ut, quod non ferme decernitur, nisi quum tætra prodigia
nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur.
9 Qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt patribus, quod eius
belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro
10 atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et ædes
Veneri Erycinæ ac Menti vovendas esse, et supplicationem
lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bel-
latum prospere esset resque publica in eodem, quo ante bel-
11 lum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium
belli cura occupatura esset, M. Æmilium prætorem ex collegii
pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

10 His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex
maximus, consulente collegium prætore, omnium primum
populum consulendum de vere sacro censet: iniussu populi
2 voveri non posse. Rogatus in hæc verba populus: „Velitis
iubeatisne hæc sic fieri? Si res publica populi Romani Quiri-
tium ad quinquennium proximum, sic*ut* velim voveamque, sal-
va servata erit hisce duellis, quod duellum populo Romano
cum Carthaginiensi est, quæque duella cum Gallis sunt, qui

cis Alpes sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium, 3
quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quæ-
que profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque
iusserit. Qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito; 4
quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod 5
fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet
occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus
esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe fac- 6
tum esto. Si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe
factum esto. Si antidea, *ac* senatus populusque iusserit fieri,
faxitur, eo populus solutus liber esto.“ Eiusdem rei causa ludi 7
magni voti æris trecentis triginta tribus millibus, *trecentis triginta
tribus* triente, præterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis
bubus albis atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, 8
supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugibus ac
liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam,
quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat cura.
Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum 9
curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt, Iovi ac
Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervæ, tertium Marti ac
Veneri, quartum Apollini ac Dianæ, quintum Vulcano ac
Vestæ, sextum Mercurio et Cereri. Tum ædes votæ. Ve- 10
neri Erycinæ ædem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita
ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum
imperium in civitate esset; Menti ædem T. Otacilius prætor vovit.

Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque [de] pub- 11
lica dictator retulit, quibus quotque legionibus victori hosti
obviam eundum esse patres censerent. Decretum, ut ab Cn. 2
Servilio consule exercitum acciperet; scriberet præterea ex
civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur;
cetera omnia ageret faceretque, ut e re publica duceret.
Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum 3
dixit. Iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad
conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut, quibus op- 4
pida castellaque immunita essent, uti commigrarent in loca

tuta, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua
5 itnrus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus cor-
ruptis, ne cuius rei copia esset, ipse via Flaminia profectus
obviam consuli exercituqne, quum ad Tiberim circa Ocricu-
lum prospexisset agmen consulemque cum equitibns ad se
progredientem, viatorem misit, qni consuli nuntiaret, ut sine
6 lictoribus ad dictatorem veniret. Qni quum dicto parnisset,
congressusqne eorum ingentem speciem dictaturæ apud cives
sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset,
litteræ ab urbe allatæ sunt, naves onerarias commeatum ab
Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica
7 circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul
Ostiam proficisci iussus, navibusque, quæ ad urbem Romanam
aut Ostiæ essent, completis milite ac navalibus sociis, persequi
8 hostium classem ac litora Italiæ tutari. Magna vis hominum
conscripta Romæ erat; libertini etiam, quibns liberi essent et
9 ætas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu,
qui minores quinque et triginta annis erant, in naves im-
positi, alii, ut urbi præsiderent, relicti.

12 Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato,
per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edix-
2 erat novis militibns, venit. Inde Præneste ac transversis
limitibus in viam Latinam est egressus, nnde, itineribus summa
cum cura exploratis, ad hostem ducit, nullo loco, nisi qnan-
3 tum necessitas cogeret, fortunæ se commissurus. Qno primum
die haud procul Arpis in conspectu hostium posnit castra, nulla
mora facta, qnin Pœnus educeret in aciem copiamque pugnandi
4 faceret. Sed ubi qnieta omnia apud hostes nec castra ullo
tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem [quos]
Martios animos Romanis, debellatumque et concessum propa-
5 lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit; ceterum tacita
cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flaminii
Semproniique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti
6 malis Romani parem Hannibali ducem quæsissent. Et pru-
dentiam qnidem novi dictatoris extemplo timuit; constantiam

hauddum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro
castra populandoque in oculis eius agros sociorum cœpit, et 7
modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in
aliquo flexu viæ, si excipere degressum in æquum posset,
occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, 8
modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque
congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessarii co-
gerent, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci pete-
bant nec passim; equitum levisque armaturæ statio, com- 9
posita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta,
omnia et infesta effusis hostium populatoribus præbebat;
neque universo periculo summa rerum committebatur, et 10
parva momenta levium certaminum ex tuto cœptorum,
finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus
militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunæ pænitere
suæ. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis 11
habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod
impar erat imperio, moræ ad rem publicam præcipitandam
habebat, ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus.
Primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore 12
segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia,
compellabat, premendoque superiorem, quæ pessima ars nimis
prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum **13**
depopulatur agrum, Telesiam urbem capit, irritat etiam de
industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus *ac* cla-
dibus sociorum detrahere ad æquum certamen possit. Inter 2
multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum
capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites
erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis
ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in 3
Campaniam exercitum admovisset, Capuæ potiendæ copiam
fore, quum res maior quam auctores esset, dubium Hanni-
balem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut Campanos
ex Samnio peteret, moverunt. Monitos [ut] etiam atque etiam, 4

promissa rebus affirmarent, iussosque cum pluribus et aliqui-
5 bus principum redire ad se dimisit. Ipse imperat duci, ut se
in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si
eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam
6 sociis interclusurum; sed Punicum abhorrens ab Latinorum
nominum *pronuntiatione os, Casilinum* pro Casino dux ut acci-
peret, fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum Callifa-
numque et Calenum agrnm in campum Stellatem descendit.
7 Ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circum-
spexisset, vocatum ducem percontatur, ubi terrarum esset.
8 Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum
cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse;
9 virgisque cæso duce et ad reliquorum terrorem in crucem
sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus
10 in agrum Falernum prædatum dimisit. Usque ad aquas
Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam
11 tamen terroremque latius Numidæ fecerunt; nec tamen is
terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, vide-
licet quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnue-
bant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

14 Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt
posita, exurebatur amœnissimus Italiæ ager villæque passim
incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente,
2 tum prope de integro seditio accensa; quieverant enim per
paucos dies, quia, quum celerius solito ductum agmen esset,
festinari ad prohibendam populationibus Campaniam credide-
3 rant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum, et
hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessæ
4 tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnæ, „Spectatum huc"
inquit Minucius, „ad rem fruendam oculis, sociorum cædes et
incendia venimus? nec, si nullius alterius nos, ne civium qui-
dem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri
5 miserunt, ut ab Samnite hoste tuta hæc ora esset, quam
nunc non vicinus Samnis urit, sed Pœnus advena, ab extre-
6 mis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia

iam huc progressus? Tantum, pro, degeneramus a patribus 6
nostris, ut, præter quam oram illi Punicas vagari classes de-
decus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium
Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? Qui 7
modo Saguntum oppugnari indignando non homines tantum,
sed fœdera et deos ciebamus, scandentem mœnia Romanæ co-
loniæ Hannibalem lenti spectamus. Fnmus ex incendiis vil- 8
larum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures
clamoribus plorantium sociorum, sæpius nostram quam deo-
rum invocantium opem; nos hic pecorum modo per æstivos
saltus deviasque calles exercitum ducimus, conditi nnbibus
silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. 9
Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Ca-
millus, nobis dictator unicus in rebus affectis quæsitus, Italiam
ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam 10
vereor ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Pœnis toties
servaverint maiores nostri. Sed vir ac vere Romanus, quo 11
die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi
dictum Veios allatum est, quum esset satis altum Ianiculum,
ubi sedens prospectaret hostem, descendit in æquum atque
illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et
postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? 12
post multos annos quum ad Furculas Caudinas ab Samnite
hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius
Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo ob-
sidendoque et lacessendo victorem hostem, depulsum ab Ro-
manis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. 13
Lutatio quæ alia res quam celeritas victoriam dedit, quod
postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus,
impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppres-
sit? Stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse. 14
Arma capias oportet et descendas in æquum et vir cum viro
congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non
his segnibus consiliis, quæ timidi cauta vocant.“ Hæc velut 15
contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque

Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta
ferocia evolvebantur; ac si militaris suffragii res esset, haud
dubie ferebant, Minucium Fabio duci prælaturos.

15 Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes in-
tentus, prius ab illis invictum animum præstat. Quanquam
probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romæ
infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore
2 eodem consiliorum æstatis reliquum extraxit, ut Hannibal de-
stitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum
circumspectaret, quia ea regio præsentis erat copiæ, non per-
petuæ, arbusta vineæque et consita omnia magis amœnis
3 quam necessariis fructibus. Hæc per exploratores relata
Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus in-
traverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et
4 Casilinum occupat modicis præsidiis, quæ urbs Vulturno flu-
mine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse iugis
iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis
5 equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui, ex turba iuve-
num audientium sæpe ferociter contionantem magistrum equi-
tum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specula-
retur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas *vidit et*
6 per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus cer-
tamine est animus, exciderunt que præcepta dictatoris, qui,
quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat,
7 quam in conspectum hostium veniret. Numidæ alii atque
alii occursantes refugientesque ad castra prope ipsa cum fati-
8 gatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo,
penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis
invectus, quum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset
hostes, quinque ferme millia continenti cursu secutus est fu-
9 gientes. Mancinus postquam nec hostem desistere sequi nec
spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in prœlium rediit,
10 omni parte virium impar. Itaque ipse et delecti equitum
circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu Cales pri-
mum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad 11
firmandum præsidio saltum, qui super Tarracinam in artas
coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Pœnus Appiæ
limite pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis ex- 12
ercitibus dictator ac magister equitum castra in viam defe-
runt, qua Hannibal ducturus erat; duo inde millia hostes
aberant. Postero die Pœni, quod viæ inter bina castra erat, **16**
agmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent 2
vallo, haud dubie æquiore loco, successit tamen Pœnus cum
expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. Carptim
Pœni et procursando recipiendoque sese pugnavere; restitit 3
suo loco Romana acies; lenta pugna et ex dictatoris magis
quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octin-
genti hostium cecidere.

Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa, 4
quum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum socio-
rum Romanis commeatus subveheret, Pœnus inter Formiana
saxa ac Literni arenas stagnaque et perhorridas silvas hiber-
naturus esset; nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. 5
Itaque quum per Casilinum evadere non posset petendique
montes et iugum Calliculæ superandum esset, necubi Romanus
inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum 6
specie terribile ad frustrandum hostem commentus, principio
noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii 7
talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectæ fasces-
que virgarum atque aridi sarmenti præligantur cornibus boum,
quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem præ-
dam agebat. Ad duo millia ferme boum effecta, Hasdrubali- 8
que negotium datum, ut [primis tenebris] nocte id armen-
tum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset,
super saltus ab hoste insessos. Primis tenebris silentio mota **17**
castra; boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices mon- 2
tium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut
accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes;
et metus ipse relucentis flammæ ex capite calorque iam ad

vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulatos furore age-
3 bat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis mon-
tibusque accensis, omnia circum virgulta *visa* ardere, capitum-
que irrita quassatio excitans flammam hominum passim dis-
4 currentium speciem præbebat. Qui ad transitum saltus insi-
dendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se
quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati præ-
sidio excessere. Qua minime densæ micabant flammæ, velut
5 tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quos-
dam boves palatos a suis gregibus inciderunt. Et primo
quum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo
6 attoniti constiterunt; deinde ut humana apparuit fraus, tum
vero insidias rati esse, cum maiore tumultu concitant se in
fugam. Levi quoque armaturæ hostium incurrere; ceterum nox
æquato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit.
7 Interea toto agmine Hannibal traducto per saltum, et qui-
busdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano
posuit castra.

18 Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse
ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos muni-
2 mentis tenuit. Luce prima sub iugo montis prœlium fuit, quo
interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero
aliquantum præstabant) Romani superassent, nisi Hispanorum
3 cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. Ea
assuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque
aptior ac levior quum velocitate corporum, tum armorum ha-
bitu, campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnæ
4 genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi,
Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in
castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum super
6 Allifas loco alto ac munito consedit. Tum per Samnium
Romam se petere simulans Hannibal usque in Pelignos popu-
labundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque
7 Romam iugis ducebat, nec absistens nec congrediens. Ex

Pelignis Pœnus flexit iter, retroque Apuliam repetens Gereo-
nium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars mœnium
erat, ab suis desertam; dictator in Larinate agro castra com- 8
muniit. Inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio
modo, sed consilio etiam ac prope precibus agens cum ma-
gistro equitum, ut plus consilio quam fortunæ confidat et se 9
potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur: ne
nihil actum censeret extracta prope æstate per ludificationem
hostis; medicos quoque plus interdum quiete quam movendo
atque agendo proficere; haud parvam rem esse ab toties vic- 10
tore hoste vinci desisse et ab continuis cladibus respirasse —
hæc nequicquam præmonito magistro equitum Romam est
profectus.

Principio æstatis, qua hæc gerebantur, in Hispania quo- **19**
que terra marique cœptum bellum est. Hasdrubal ad eum 2
navium numerum, quem a fratre instructum paratumque ac-
ceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi 3
tradit, atque ita Carthagine profectus naves prope terram,
exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacunque
parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam 4
movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit;
deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxi-
liorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito,
quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
Altero ab Tarracone die *ad* stationem decem millia passuum 5
distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duæ Massi-
liensium speculatoriæ præmissæ retulere, classem Punicam
stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut 6
improvidos incautosque universo simul effuso terrore oppri-
meret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis
altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et
propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo con- 7
spectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est, tumul-
tusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves
est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico

8 exaudito aut aperientibus classem promuntoriis, quum repente
eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore
quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
prœlium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque
arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu
9 esse. Hæc equites dimissi passim imperabant; mox Hasdru-
bal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu
strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque,
fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo.
10 Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in an-
coras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; rap-
timque omnia *ac* præpropere agendo, militum apparatu nautica
ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare
11 arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinqua-
bat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non
ab hoste et prœlio magis Pœni quam suomet ipsi tumultu
turbati, tentata verius pugna quam inita, in fugam averterunt
12 classem, et quum adversi amnis os lato agmini et tam multis
simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim
naves egerunt, atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim
armati, partim inermes, ad instructam per litus aciem suorum
perfugere; duæ tamen primo concursu captæ erant Punicæ
20 naves, quattuor suppressæ. Romani, quanquam terra hostium
erat armatamque aciem toto prætentam [in] litore cernebant,
2 haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem naves
omnes, quæ non aut perfregerant proras litori illisas aut
carinas fixerant vadis, rêligatas puppibus in altum extraxere;
ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere.

3 Neque id pulcherrimum eius victoriæ fuit, sed quod una
4 levi pugna toto eius oræ mari potiti erant. Itaque ad Onu-
sam classe profecti; escensio ab navibus in terram facta.
Quum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem
5 inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo
6 tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam
præda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna

sparti *erat* ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis
in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est. Nec con- 7
tinentis modo prælecta est ora, sed in Ebusum insulam trans-
missum. Ibi urbe, quæ caput insulæ est, biduum nequicquam
summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri 8
tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis 9
aliquot incensisque vicis, maiore quam ex continenti præda
parta quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati
pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro clas- 10
sis reditumque in citeriora provinciæ, quo omnium populo-
rum, qui Hiberum accolunt, multorum et ultimæ Hispaniæ
legati concurrerunt; sed qui vere dicionis imperiique Romani 11
facti sint obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum vi-
ginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus 12
usque ad saltum Castulonensem est progressus; Hasdrubal in
Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

Quietum inde fore videbatur reliquum æstatis tempus, **21**
fuissetque per Pœnum hostem; sed præterquam quod ipsorum 2
Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia,
Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat,
postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, 3
concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum
ad populandum venerunt. Adversus eos tribuni militum cum 4
expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine, ut tumultu-
ariam manum, fudere in omnes *partes*, occisis quibusdam
captisque magnaque parte armis exuta. Hic tamen tumultus 5
cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios
tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilergavonensium, 6
castra Romana ad Novam classem erant, quum fama repens
alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suæ 7
legatos *miserant* obsidesque dederant Romanis, nuntio misso
a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginien-
sium valido exercitu invadunt. Tria oppida vi expugnant; 8
inde cum ipso Hasdrubale duobus prœliis egregie pugnant;

ad quindecim millia hostium occiderunt, quattuor millia cum
multis militaribus signis capiunt.
22 Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam
venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus,
cum triginta longis navibus et octo millibus militum magno-
2 que commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onераria-
rum procul visa cum magna lætitia civium sociorumque por-
3 tum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus
Scipio fratri se coninngit, ac deinde communi animo consilio-
4 que gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Cel-
tiberico bello, haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec
ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius
Hispaniæ traditos ab Hannibale fama erat modico in arce
5 custodiri præsidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam
societatem omnium Hispaniæ populorum animos morabatur,
6 ne sanguine libernm suorum culpa defectionis lueretur. Eo
vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli con-
silio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus
ante Pœnis; tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia,
7 cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam sine
magnæ rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam
unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut
8 quam maximnm emolumentum novis sociis esset. Circum-
spectis igitur omnibus, qnæ fortuna potestatis eius poterat
facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam
rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniæ
9 amicitiam. Sed quum iniussu Bostaris præfecti satis sciret
nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte
10 aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bo-
star, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in
secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit
11 res: Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos,
quia procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Ro-
mana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res;
itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos

esse. Miranti Bostari percontantique, quodnam id subitum 12
tantæ rei donum posset esse, „Obsides“ inquit „in civitates 13
remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum momentum in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit.
Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque 14
obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum
mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium
adiuvem meum et rei suapte natura gratæ, quantam insuper
gratiam possim, adiiciam.“ Homini non ad cetera Punica 15
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab
his ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit, et fide 16
accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides
tradendos, Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit
cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimis- 17
sus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus
puerorum profectus, veluti ignarus in præparatas sua fraude
insidias ducit. In castra Romana perducti; cetera omnia de 18
reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta
per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, 19
quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim
graves superbos*que* in rebus secundis expertos fortuna et timor
mitigasse videri poterat; Romanus primo adventu, incognitus 20
ante, ab re clementi liberalique initium fecerat, et Abelux,
vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque 21
ingenti consensu defectionem omnes spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quæ Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

Hæc in Hispania [quoque] secunda æstate Punici belli **23**
gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers
cunctatio Fabii fecisset; quæ ut Hannibalem non mediocri 2
sollicitum cura habebat, tandem eum militiæ magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna

3 gereret, ita contempta erat inter cives armatos pariter toga-
tosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equi-
tum læto verius dixerim quam prospero eventu pugnatum
4 fuerat. Accesserant duæ res ad augendam invidiam dictatoris,
una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis ei
monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo æquatis
ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri
5 iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, altera
ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo
senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maxi-
6 mam laudem verso. In permutandis captivis, quod sic primo
Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum
Pœnumque, ut, quæ pars plus reciperet quam daret, argenti
7 pondo bina et selibras in militem præstaret. Ducentis qua-
draginta septem quum plures Romanus quam Pœnus recepis-
set argentumque pro eis debitum, sæpe iactata in senatu re,
8 quoniam non consuluisset patres, tardius erogaretur, inviolatum
ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque
publicam impendio privato exsolvit.

9 Hannibal pro Gereonii mœnibus, cuius urbis captæ atque
incensæ ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in
10 stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mitte-
bat; cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris
præsidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores
24 fieret. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat; præ-
erat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum
2 est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quæ in monte alto
ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agi-
tabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus
aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi
3 præsidio fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam
esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes
4 gesturos; ipse autem, quod minime quis crederet, quum hostis
propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in
5 castris retentis, dimisit; dein castra ipsa propius hostem movit,

duo ferme a Gereonio millia, in tumulum hosti conspectum, ut
intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tu-
tandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum 6
castris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam
iretur, quia haud dubie hostis breviore via præventurus erat,
nocte clam missi Numidæ ceperunt. Quos tenentes locum 7
contempta paucitate Romani postero die quum deiecissent, ipsi
eo transferunt castra. [Tum ut] itaque exiguum spatii vallum 8
a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Ro-
mana acies. Simul et per aversa a castris Hannibalis equi-
tatus cum levi armatura emissus in frumentatores late cædem
fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hanni- 9
bal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur,
tutari poterat; iamque artibus Fabii [pars exercitus aberat iam 10
fame] sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in
priora castra, quæ pro Gereonii mœnibus erant. Iusta quoque 11
acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt; primo
concursu Pœnum usque ad castra fusum; inde eruptione facta
repente versum terrorem in Romanos; Numerii Decimii Sam-
nitis deinde interventu prœlium restitutum. Hunc principem 12
genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto
Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum et equites quin-
gentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Han-
nibali, speciem parti utrique præbuisse novi præsidii cum Q.
Fabio ab Roma venientis. Hannibalem, insidiarum quoque 13
aliquid timentem, recepisse suos; Romanum insecutum adiu-
vante Samnite duo castella eo die expugnasse. Sex millia 14
hostium cæsa, quinque admodum Romanorum; tamen in tam
pari prope clade famam egregiæ victoriæ cum vanioribus
litteris magistri equitum Romam perlatam.

De his rebus persæpe et in senatu et in contione actum **25**
est. Quum, læta civitate, dictator unus nihil nec famæ nec 2
litteris crederet *et*, ut vera omnia essent, secunda se magis
quam adversa timere diceret, tum M. Metelius tribunus plebis 3
id enim*vero* ferendum esse negat, non præsentem solum dic- 4

tatorem obstitisse rei bene gerendæ, sed absentem etiam ge-
stæ obstare, et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo
diutius in magistratu sit solusque et Romæ et in exercitu
5 imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie ceci-
disse, alterum specie classis Punicæ persequendæ procul ab
6 Italia ablegatum; duos prætores Sicilia atque Sardinia occu-
patos, quarum neutra hoc tempore provincia prætore egeat;
M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid
7 rei bellicæ gereret, prope in custodia habitum. Itaque her-
cule non Samnium modo, quo iam tanquam trans Hiberum
agro Pœnis concessum sit, sed Campanum Calenumque et
Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore
8 et legionibus populi Romani agrum suum tutante. Exercitum
cupientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra
vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta.
9 Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos,
10 extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob
res, si antiquus animus plebei Romanæ esset, audaciter se la-
turum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio; nunc modicam
rogationem promulgaturum de æquando magistri equitum et
11 dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mittendum
ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
minii suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popu-
lari. Ne in senatu quidem satis æquis auribus audiebatur,
[tunc] cum hostem verbis extolleret bienniique clades per
13 temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret et ma-
gistro equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem
14 diceret reddendam esse. Si penes se summa imperii con-
siliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono
imperatore haud magni fortunam momenti esse, mentem ra-
15 tionemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse
exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem glo-
16 riam esse. Huius generis orationibus frustra habitis, et con-
sule creato M. Atilio Regulo, ne præsens de iure imperii

dimicaret, pridie quam rogationis ferendæ dies adesset, nocte
ad exercitum abiit. Luce orta quum plebis concilium esset, 17
magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos
versabat, quam satis audebant homines ad suadendum,
quod vulgo placebat, prodire, et favore superante auctoritas
tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. 18
Terentius Varro, qui priore anno prætor fuerat, loco non
humili solum, sed etiam sordido ortus. Patrem lanium fuisse 19
ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia
eius artis ministeria usum. Is iuvenis, ut primum ex eo ge- **26**
nere quæstus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris
fortunæ fecit, togaque et forum placuere, proclamando 2
pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam
bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores pervenit,
quæsturaque et duabus ædilitatibus, plebeia et curuli, 3
postremo et prætura perfunctus, iam ad consulatus spem quum
attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis 4
ex dictatoris invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem, quique Romæ quique in exer- 5
citu erant, æqui atque iniqui, præter ipsum dictatorem in
contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi 6
criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et
populi in se sævientis iniuriam tulit; acceptisque in ipso 7
itinere litteris senatus de æquato imperio, satis fidens, haudquaquam
cum imperii iure artem imperandi æquatam, cum
invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.
Minucius vero quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis **27**
rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque 2
non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari.
Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quæsitum 3
Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum,
quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi æquatum
in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac
secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint; tantum 4
suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se

fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deo-
5 rum hominumque iudicio damnata perstaret. Itaque quo
die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium
6 primum ait esse, quemadmodum imperio æquato utantur: se
optimum ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla
placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque
7 esse, ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset,
8 si quam occasionem rei gerendæ habuisset. Q. Fabio haud-
quaquam id placere: omnia fortunam eam habitura, quamcun-
que temeritas collegæ habuisset; sibi communicatum cum
9 illo, non ademptum imperium esse; itaque se nunquam volen-
tem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum,
nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum,
suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quæ posset, ser-
10 vaturum. Ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset,
inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et
11 tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero sociumque
et Latini nominis auxilia diviserunt. Castris quoque se sepa-
rari magister equitum voluit.

28 Duplex inde Hannibali gaudium fuit; neque enim quic-
quam eorum, quæ apud hostes agerentur, eum fallebat et
2 perfugis multa indicantibus et per suos explorantem: nam et
liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et
3 sollertiæ Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat
inter castra Minucii et Pœnorum, quem qui occupasset, haud
4 dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam
capere sine certamine volebat Hannibal, quanquam id operæ
pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem
5 procursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager
omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non
modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem vestitum
6 habebat, re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in
nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et erant in an-
fractibus cavæ rupes, ut quædam earum ducenos armatos pos-
7 sent capere. In has latebras, quot quemque locum apte in-

sidere poterant, qninque millia conduntur peditum equitum-
que. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut 8
fulgor armornm fraudem in valle tam aperta detegeret, missis
paucis prima luce ad capiendnm, quem ante diximus, tumulum
avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta 9
paucitas, ac sibi quisqne deposcere pellendos inde hostes ac
locum capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque
ad arma vocat et vanis minis increpat hostem. Principio levem 10
armatnram [dimittit], deinde conferto agmine mittit equites;
postremo, quum hostibus quoqne subsidia mitti videret, instruc-
tis legionibus procedit. Et Hannibal laborantibus suis alia 11
atque alia crescente certamine mittens auxilia peditum equi-
tumque iam instam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus
certatur. Prima levis armatura Romanorum, præoccupatum 12
ex inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terro-
rem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum
refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat 13
videbaturque, si iusta ac directa pugna esset, haudquaquam
impar futura; tantum animorum fecerat prospere ante paucos
dies res gesta; sed exorti repente insidiatores eum tumultum 14
terroremque in latera utrinque ab tergoque incursantes fece-
runt, ut neque animus ad pugnam neque ad fugam spes cui-
quam superesset. Tum Fabius, primo clamore paventium **29**
audito, dein conspecta procul turbata acie, „Ita est“ inquit;
„non celerius, quam timui, deprendit fortuna temeritatem.
Fabio æquatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna su- 2
periorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit;
nunc signa extra vallum proferte; victoriam hosti extorquea-
mus, confessionem erroris civibus.“ Iam magna ex parte 3
cæsis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies
repente velut cælo demissa ad auxilium ostendit. Itaque 4
prinsquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret,
et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes conti-
nuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique con- 5
fugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant,

conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre
6 pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies
facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in
hostem, quum Pœnus receptui cecinit, palam ferente Hanni-
bale, ab se Minucium, se ab Fabio victum.
7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum
8 in castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus, „Sæpe
ego“ inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui
ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene mo-
nenti obediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat,
9 eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi inge-
niique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et,
dum imperare discimus, parere prudenti in animum induca-
10 mus. Castra cum Fabio iungamus. Ad prætorium eius signa
quum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod
11 beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos,
milites, eos, quorum vos modo arma *ac* dexteræ texerunt,
patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis
30 animorum gloriam dies hic dederit.“ Signo dato conclamatur
inde, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes *ad*
dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa
2 erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa,
progressus ante alios magister equitum, quum patrem Fabium
appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen patronos
3 consalutasset, „Parentibus“ inquit „meis, dictator, quibus te modo
nomine, quod fando possum, æquavi, vitam tantum debeo, tibi
4 quum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebeiscitum,
quo oueratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo abro-
goque et, quod tibi mihique [quod] exercitibusque his tuis, ser-
vato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum
5 redeo et signa hæc legionesque restituo. Tu, quæso, placatus me
magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas.“
6 Tum dextræ interiunctæ militesque, contione dimissa, ab notis
ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, lætusque dies ex
7 admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romæ,

ut est perlata fama rei gestæ, dein litteris non magis ipsorum
imperatornm quam vulgo militum ex ntroque exercitu affir-
mata, pro se quisque Maximnm laudibus ad cælum ferre.
Par gloria apud Hannibalem hostesque Pœnos erat; ac 8
tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum
esse; nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites 9
spreverant, ut vix cnm eadem gente bellum esse crederent,
cuius terribilem famam a patribus accepissent. Hannibalem 10
qnoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem,
qnæ sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem
dedisse.

Dum hæc geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus **31**
consnl cnm classe *centum viginti* navium circumvectus Sardiniæ
et Corsicæ oram, et obsidibus utrinque acceptis, in Africam
transmisit, et, priusquam in continentem escensionem faceret, 2
Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et
ipsorum ureretur diriperetnrque ager, decem talentis argenti
acceptis, ad litora Africæ accessit copiasque exposuit. Inde 3
ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta
effusi, ac si *in* insnlis cultorum egentibus prædarentur. Itaque 4
in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes et
ignari ab locorum gnaris circumvenirentnr, cum multa cæde ac
fœda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum, 5
cum iis Sempronio Blæso quæstore amisso, classis ab litoribus
hostium plenis trepide solnta in Siciliam cursum tenuit, tradi- 6
taque Lilybæi T. Otacilio prætori, ut ab legato eius P. Sura
Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profectus 7
freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et
collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope
semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt; Cælius etiam eum primum
a populo creatum dictatorem scribit. Sed et Cælium et ce- 9
teros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia
provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram 10

qnia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo de-
cursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset;
11 res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum
imaginis posteros, ut, qui pro dictatore *fuisset*, *dictator* crede-
retur, facile obtinuisse.

32 Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano
exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, *quod reli-*
quum autumni erat, Fabii artibus cum summa inter se con-
2 cordia bellnm gesserunt. Frumentatnm excunti Hannibali
diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen palatosque
excipientes; in casum universæ dimicationis, quam omnibus
3 artibns petebat hostis, non veniebant, eoque inopiæ est redac-
tus Hannibal, ut, nisi cum fugæ specie abeundum ei fuisset,
Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus
in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum
gererent.

4 Quum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset
bellum, Neapolitani legati Romam venere. Ab iis quadra-
ginta pateræ aureæ magni ponderis in cnriam illatæ atque
5 ita verba facta, ut dicerent, scire sese, populi *Romani* ærarium
bello exhauriri, et, quum iuxta pro urbibns agrisqne sociorum
ac pro capite atque arce Italiæ, urbe Romana, atque imperio
6 geratur, æquum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum
ad templornm ornatum, tum ad subsidium fortunæ a maioribus
7 relictum foret, eo iuvare populum Romanum. Si quam opem
in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum
sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res
8 Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab
quibus donnm animo ac voluntate eorum, qui libentes darent,
9 quam re maius ampliusque acciperent. Legatis gratiæ actæ
pro munificentia curaque; patera, quæ ponderis minimi fuit,
accepta.

33 Per eosdem dies specnlator Carthaginiensis, qui per
biennium fefellerat, Romæ deprensus præcisisque manibus
2 dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in

campo Martio coniurassent; indici data libertas et æris gravis
viginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem 3
missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus
ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod 4
Pœnum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum
ex propinquo, quæ in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad 5
Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium,
cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet,
obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus 6
erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinquæ
quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, ædem 7
Concordiæ, quam per seditionem militarem biennio ante L.
Manlius prætor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non
esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Æmilio præ- 8
tore urbano, Cn. Pupius et Cæso Quinctius Flamininus, ædem
in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem prætore ex senatus consulto litteræ ad con- 9
sules missæ, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos
Romam veniret; se in eam diem, quam iussissent, comitia
edicturum. Ad hæc *a* consulibus rescriptum, sine detri- 10
mento rei publicæ abscedi non posse ab hoste; itaque per
interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter
a bello avocaretur. Patribus rectius visum est, dictatorem a 11
consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius
Philo M'. Pomponium Mathonem magistrum equitum
dixit. Iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magi- 12
stratu abdicare, ad interregnum *res* rediit. Consulibus prorogatum **34**
in annum imperium. Interreges proditi sunt a patribus C. A. u. c. 538. A. Ch. 216.
Claudius App. filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius
interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis.
C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insec- 2
tatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q.
Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
splendentem, vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres
summa ope obstabant, ne se insectando sibi æquari assuescerent

3 homines. Q. Bæbius Herennius tribunus plebis, cognatus C.
Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures,
quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam
4 eorum favorem candidato suo conciliabat: Ab hominibus no-
bilibus, per multos annos bellum quærentibus, Hannibalem in
Italiam adductum; ab iisdem, quum debellari possit, fraude bel-
5 lum trahi. Quum quattuor legionibus universis pugnari posse
apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere
6 pugnasset, duas legiones hosti ad cædem obiectas, deinde ex
ipsa cæde ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui
7 prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci. Consules
deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse.
Id fœdus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli ha-
bituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum
8 fecissent; nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et
contemnere plebem, ex quo contemni *a* patribus desierint, cœpisse.
9 Cui non apparere, id actum et quæsitum esse, ut interregnum
10 iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules
ambos ad exercitum morando quæsisse; id postea, quia iu-
vitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum
11 esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur
interregnum eos; consulatum unum certe plebis Romanæ esse;
populum liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vin-
cere quam diu imperare malit.

35 Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis
petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M.
2 Æmilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei, C.
Atilio Serrano et Q. Ælio Pæto, quorum alter pontifex,
alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in
3 manu eius essent comitia rogando collegæ. Tum experta nobi-
litas, parum fuisse virium in competitoribus eius, L. Æmilium
Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione col-
legæ et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu
4 ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is proximo
comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certa-

verant, par magis in adversandum quam collega datur consuli. Inde prætorum comitia habita. Creati M'. Pomponius 5
Matho et P. Furius *Philus*; Philo Romæ iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos
evenit; additi duo prætores, M. Claudius Marcellus in Sici- 6
liam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes 7
creati sunt, nec cuiquam eorum, præter Terentium consulem, mandatus honos, quem non iam antea gessisset, præteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

Exercitus quoque multiplicati sunt; quantæ autem copiæ **36**
peditum equitumque additæ sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum
affirmare ausus sim. Decem millia novorum militum alii 2
scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo
legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque 3
legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina millia peditum, treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis æquarent,
septem et octoginta millia armatorum et ducentos in castris 4
Romanis *fuisse*, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auc-
tores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu at- 5
que impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem, posse vinci hostem, dictator præbuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novæ legiones move- 6
rent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis. Nam et Romæ in Aven- 7
tino et Ariciæ nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis †cædes aquas
fonte calido manasse; id quidem etiam, quod sæpius acciderat, 8
magis terrebat; et in via fornicata, quæ ad campum erat, aliquot homines de cælo tacti exanimatique fuerant. Ea pro-
digia ex libris procurata. Legati a Pæsto pateras aureas 9
Romam attulerunt. Iis, sicut Neapolitanis, gratiæ actæ, aurum non acceptum.

37 Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno
2 commeatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt,
cædem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo ægre
tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui
3 clade moveri magis potuerit. Itaque, quanquam probe sciat,
magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis
4 rebus quam secundis esse, tamen se omnia, quibus a bonis
fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse; quæ ne acci-
5 pere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam
omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo du-
centum ac viginti afferre sese. Acciperent eam tenerentque
6 et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam tre-
centa millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus
deessent, et quantum præterea opus esset, quo iussissent, sub-
7 vecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latinique
nominis non uti populum Romanum; levium armorum auxilia
8 etiam externa vidisse in castris Romanis. Itaque misisse
mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus
Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes.
9 Ad ea dona consilium quoque addebant, ut prætor, cui pro-
vincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret, ut et
hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti da-
10 retur iis ad auxilia Hannibali summittenda. Ab senatu ita
responsum regi est, virum bonum egregiumque socium Hie-
ronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi
Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tem-
pore ac loco munifice adiuvisse. Id perinde, ac deberet,
11 gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus qui-
busdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum
12 Romanum; Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divæ
dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. In
ea arce urbis Romanæ sacratam volentem propitiamque, fir-
13 mam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagitta-
riique et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad
centum viginti navium classem, quæ cum T. Otacilio pro-

prætore in Sicilia erat, quinque et viginti additæ, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiiceret.

Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum socii 38
ab nomine Latino venirent. Tum, quod nunquam antea fac- 2
tum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti milites; nam 3
ad eam diem nihil præter sacramentum fuerat, iussu consulum
conventuros neque iniussu abituros, et ubi ad decuriandum
aut centuriandum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese
decuriati equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugæ atque 4
formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi
teli sumendi aut petendi [et] aut hostis feriendi aut civis ser-
vandi causa. Id ex voluntario inter ipsos fœdere ad tribu- 5
nos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis 6
Varronis multæ ac feroces fuere, denuntiantis, bellum arces-
situm in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei 7
publicæ, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo die
hostem vidisset, perfecturum. Collegæ eius Pauli una, pridie 8
quam ex urbe proficisceretur, contio fuit, verior quam gratior
populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo,
mirari se, quod denique dux, priusquam aut suum aut hostium 9
exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc
togatus in urbe sciret, quæ sibi agenda armato forent, et diem 10
quoque prædicere posset, qua cum hoste signis collatis esset
dimicaturus; se, quæ consilia magis res dent hominibus quam 11
homines rebus, ea ante tempus immatura non præcepturum;
optare, ut, quæ caute ac consulte gesta essent, satis pro-
spere evenirent; temeritatem, præterquam quod stulta sit, in- 12
felicem etiam ad id locorum fuisse. Et sua sponte apparebat, 13
tuta celeribus consiliis præpositurum, et, quo id constantius
perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur.

„Si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Æmi- 39
li, haberes aut tu collegæ tui esses similis, supervacanca
esset oratio mea; nam et duo boni consules, etiam me indi- 2

cente, omnia e re publica fide*que* vestra faceretis et mali nec mea verba auribus vestris nec consilia animis acciperetis.
3 Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem video nequicquam et virum bonum et civem fore, si, altera parte claudente re publica, malis con-
4 siliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes; nescio an infestior hic adversarius
5 quam ille hostis maneat te. Cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es; adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi erit, Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus.
6 Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. Tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum cœpit furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo [consulatu], nunc quoque consul, priusquam castra videat
7 aut hostem, insanit. Et qui tantas iam nunc procellas prœlia atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes facturum et ubi extemplo res verba
8 sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cla-
9 dibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est, et ego contemnendo potius quam appetendo gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus
10 Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus modo hoc docet (stultorum iste magister est), sed eadem ratio, quæ fuit
11 futuraque, donec res eædem manebunt, immutabilis est. In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis, commeatibus
12 iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in adversis rebus nostris dederunt; meliores, prudentiores, constantiores
13 nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in hostili est terra inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullæ enim

urbes accipiunt, nulla mœnia; nihil usquam sui videt; in diem
rapto vivit; partem vix tertiam exercitus eius habet, quem 14
Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti;
nec his paucis iam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin 15
sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non com-
meatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quamdiu 16
pro Gereonii, castelli Apuliæ inopis, tanquam pro Carthaginis
mœnibus sedet? Ne adversus te quidem de me gloriabor. Cn. 17
Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmodum
eum ludificati sint. Hæc una salutis est via, L. Paule, quam
difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient.
Idem enim tui, quod hostium milites volent; idem Varro 18
consul Romanus, quod Hannibal Pœnus imperator cupiet.
Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes autem, *si*
adversus famam rumoresque hominum satis firmus steteris,
si te neque collegæ vana gloria neque tua falsa infamia
moverit. Veritatem laborare nimis sæpe aiunt, exstingui 19
nunquam. Gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, 20
timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro
perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis metuat, quam
stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal,
nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, 21
suadeo, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuæ pote-
statis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis;
neque occasioni tuæ desis neque suam occasionem hosti des.
Omnia non properanti clara certaque erunt; festinatio impro- 22
vida est et cæca."

Adversus ea oratio consulis haud sane læta fuit, magis **40**
fatentis ea, quæ diceret, vera quam facilia factu esse. Dic- 2
tatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli
adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque
auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu sem- 3
ustum effugisse; optare, ut omnia prospere evenirent; sed si
quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis
iratorum civium caput obiecturum.

4 Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt, prosequeutibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes prose-
5 cuta, turba conspectior, quum dignitates deessent. Ut in castra
venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifariam
factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteri-
6 bus maior pars et omne robur virium esset, consulum anni
prioris M. Atilium, ætatem excusantem, Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanæ et
7 socium peditum equitumque duobus millibus præficiunt. Hannibal quanquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat,
8 tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim
nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde
raperet quidem, quicquam reliqui erat, omni undique frumento,
postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto,
9 ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum
superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit,
si maturitas temporum exspectata foret.

41 Ceterum temeritati consulis ac præpropero ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis prædatoribus
tumultuario prœlio ac procursu magis militum quam ex præparato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Pœnis
2 dimicatio fuit. Ad mille et septingenti cæsi, non plus centum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus
effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul,
3 cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Varrone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus
4 debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud ægerrime pati; quin potius credere, velut inescatam
temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum
5 esse. Et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant:
dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum
6 militum in exercitu esse. Itaque locum et tempus insidiis
aptum se habere ratus, nocte proxima, nihil præter arma ferente secum milite, castra plena omnis fortunæ publicæ pri-
7 vatæque relinquit, transque proximos montes læva pedites in-

structos condit, dextra equites, impedimenta per convallem
mediam traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum 8
castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri 9
relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spa-
tium fuga præciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.
Ubi illuxit, subductæ primo stationes, deinde propius adeun- **42**
tibus insolitum silentium admirationem fecit. Iam satis com- 2
perta solitudine in castris, concursus fit ad prætoria consulum
nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis
stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, cre-
bros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa pro- 3
ferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus
castra diripienda. Et consul alter velut unus turbæ militaris erat;
Paulus etiam atque etiam dicere providendum præcavendumque 4
esse; postremo, quum aliter neque seditionem neque ducem sedi-
tionis sustinere posset, Marium Statilium præfectum cum turma
Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsi- 5
stere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equiti-
bus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat,
insidias profecto esse; ignes in parte castrorum, quæ vergat 6
ad hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in
promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias
vel*ut* obiectum ad prædam vidisse. Quæ ad deterrendos a 7
cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore
orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haud-
quaquam dux defuit; nam extemplo Varro signum dedit pro-
ficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque 8
auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa
collegæ iussit. Quod quanquam Varro ægre est passus, Fla- 9
minii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico
bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Di 10
prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminen-
tem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, quum referri
signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi 11

duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque
Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant,
profugerent eo die ad dominos; deductique ad consules nun-
tiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes
12 sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules im-
perii potentes fecit, quum ambitio alterius suam primum apud
eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

43 Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos
quam ad ultimum temere evectos vidit, nequicquam detecta
2 fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam fru-
menti manere nequit, novaque consilia in dies non apud mi-
lites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam
3 apud ducem ipsum oriebantur. Nam quum initio fremitus,
deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium de-
bitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et
mercenarios milites, maxime Hispani generis, de transitione
4 cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal
de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu
5 omni cum equitibus se proriperet. Quum hæc consilia atque
hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in
calidiora atque eo maturiora messibus Apuliæ loca, simul *ut*,
quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levi-
6 bus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter
factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum
7 par priori metus contineret Romanos. Sed per eundem Lu-
canum Statilium omnibus ultra castra transque montes explo-
ratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum
8 de insequendo eo consilia agitari cœpta. Quum utriusque
consulis eadem, quæ ante semper, fuisset sententia, ceterum
Varroni fere omnes, Paulo nemo præter Servilium, prioris
9 anni consulem, assentiretur, maioris partis sententia ad nobi-
litandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt.
10 Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vul-
turno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit.
11 Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præ-

cipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga
tantum afflante vento, in occæcatum pulvere offuso hostem
pugnaturi.

Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut **44**
ventum ad Cannas est et in conspectu Pœnum habebant, bina
castra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium,
sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris 2
affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate
haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen castris, quæ 3
posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia
ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal 4
spem nanctus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte
virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, diri-
git aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde 5
rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Ro-
mana castra, quum Paulus Semproniique et Flaminii temeri-
tatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus
exemplum Fabium obiiceret, testareturque deos hominesque 6
hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam vel*ut*
usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum
atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, 7
si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam
pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis
eventus participem fore diceret; videret, ut, quibus lingua *tam*
prompta ac temeraria, æque in pugna vigerent manus.

Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, **45**
Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam,
quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invaden- 2
dos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen
mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam 3
egressi clamore ac tumultu fugassent, *in* stationem quoque pro
vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero 4
indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Ro-
mana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent
flumen dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa

5 imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque postero die
Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega
signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, se-
quente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare
6 consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in
castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita
instruunt aciem: in dextro cornu (id erat flumini propius) Ro-
7 manos equites locant, deinde pedites; lævum cornu extremi
equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus
Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum
8 auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt, Te-
rentius lævum, Æmilius dextrum; Gemino Servilio media
pugna tuenda data.

46 Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura
præmissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in
2 acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam lævo
3 in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Nu-
midis equitibus datum, media acie peditibus firmata, ita ut
Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii
4 Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte cre-
deres aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum
5 magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque
scuta eiusdem formæ fere erant, dispares ac dissimiles gladii,
Gallis prælongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis
quam cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles et cum
mucronibus. Ante alios habitus gentium harum quum
6 magnitudine corporum, tum specie terribilis erat: Galli super
umbilicum erant nudi; Hispani linteis prætextis purpura tu-
nicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omni-
um peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadra-
7 ginta, decem equitum. Duces cornibus præerant, sinistro
Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse
8 cum fratre Magone tenuit. Sol seu de industria ita locatis,
seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus
erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septentrionem versis;

ventus (Vulturnum regionis incolæ vocant) adversus Roma- 9
nis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum
ademit.

Clamore sublato, procnrsum *ab* auxiliis et pugna levibus 47
primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispano-
rum*que* lævum cornu cum dextro Romano concurrit, minime
equestris more pugnæ; frontibus enim adversis concurrendum 2
erat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis,
hinc peditum acies claudebant. In directum utrinque nitentes, 3
stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus
detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen
factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsi-
que Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem cer- 4
taminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis
par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Ro- 5
mani, diu ac sæpe connisi, obliqua fronte acieque densa im-
pulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum,
a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide refe- 6
rentibus pedem institere, ac tenore uno per præceps pavore
fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo
nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrinque 7
reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique stete-
rant, aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus 8
æquavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio
dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute
in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua exten-
dendo clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti 9
nequicquam prœlio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum
terga ceciderant, adversus Afros pugnam ineunt, non tantum 10
eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam
quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites ad- 48
versus Numidas steterant, consertum prœlium erat, segne
primo et a Punica cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, 2
præter solita arma telaque gladios occultos sub loricis haben-

tes, specie transfugarum quum ab suis, parmas post terga
3 habentes, adequitassent, repente ex equis desiliunt, parmisque
et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem ac-
cepti ductique ad ultimos considere ab tergo inbentur. Ac
dum prœlium ab omni parte conseritur, quieti manserunt;
4 postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen,
tum arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum cor-
porum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem,
tergaque ferientes ac poplites cædentes stragem ingentem ac
5 maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Quum
alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe prœlium
esset, Hasdrubal, qui ea parte præerat, subductos ex media
acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat,
6 ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos
equites Afris prope iam fessis cæde magis quam pugna
adiungit.

49 Parte altera pugnæ Paulus, quanquam primo statim
2 prœlio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe
cum confertis Hannibali et aliquot locis prœlium restituit,
3 protegentibus enm equitibus Romanis, omissis postremo equis,
quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant.
Tum renuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descen-
dere equites, dixisse Hannibalem ferunt: „Quam mallem,
4 vinctos mihi traderet.“ Equitum pedestre prœlium, quale
iam haud dubia hostium victoria, fuit, quum victi mori in
vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam
5 irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt
tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos.
Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant,
6 repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum quum præterve-
hens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidis-
7 set, „L. Æmili“ inquit, „quem unum insontem culpæ cladis
8 hodiernæ dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi
virium aliquid superest et comes ego te tollere possum ac
protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis fece-

ris; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est." Ad ea 9
consul: „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed
cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium
evadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Ro- 10
manam muniant ac, priusquam hostis victor advenit, præsidiis
firment; privatim Q. Fabio, *L.* Æmilium præceptorum eius
memorem et vixisse adhuc et mori. Me in hac strage mili- 11
tum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu
sim aut accusator collegæ exsistam, ut alieno crimine inno-
centiam meam protegam." Hæc eos agentes prius turba 12
fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem igno-
rantes, quis esset, obruerunt telis, Lentulum inter tumultum
abripuit equus. Tum undique effuse fugiunt. Septem millia 13
hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in
vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone
atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi
sunt. Consul alter seu forte seu consilio, nulli fugientium 14
insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam per-
fugit. Quadraginta quinque millia quingenti pedites, duo millia 15
septingenti equites, †et tanta[1]) prope civium sociorumque pars,
cæsi dicuntur; in his ambo consulum quæstores, L. Atilius et
L. Furius Bibaculus, et undetrigiuta tribuni militum, consu- 16
lares quidam prætoriique et ædilicii (inter eos Cn. Servilium
Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum
priore anno, aliquot annis ante *consul* fuerat), octoginta præ- 17
terea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde
in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legio-
nibus facti essent. Capta eo prœlio tria millia peditum et 18
equites mille et quingenti dicuntur.

Hæc est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobilitate par, **50**
ceterum ut illis, quæ post pugnam accidere, levior, quia ab 2
hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior fœdiorque.

---

[1]) Pro **et tanta** fortasse scribendum: **rata**.

3 Fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, ita exer-
citum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix quin-
quaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exerci-
tus fuit.

4 Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus
esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum prœlio,
deinde ex lætitia epulis fatigatos quies nocturna hostes pre-
meret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros
5 esse. Eam sententiam alii totam aspernari; cur enim illos,
qui se arcessant, ipsos non venire, quum æque coniungi pos-
sent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et
aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obiicere.
6 Aliis non tam sententia displicere quam animus deesse. P.
Sempronius Tuditanus tribunus militum „Capi ergo mavultis“
inquit „ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimarique capita
vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis
an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri
7 honos quæratur? Non tu, si quidem L. Æmilii consulis,
qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortis-
simorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis.
8 Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsæ-
piunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstre-
9 punt portis, erumpamus. Ferro atque audacia *via* fit quam-
vis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque
solutum agmen, ut si nihil obstet, disiicias. Itaque ite me-
cum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.“
10 Hæc ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per
11 medios vadit hostes, et, quum in latus dextrum, quod pate-
bat, Numidæ iacularentur, translatis in dextrum scutis, in
maiora castra ad sexcentos evaserunt, atque inde protinus,
alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt.
12 Hæc apud victos magis impetu animorum, quem ingenium
suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut
imperio cuiusquam agebantur.

51 Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur

suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum
esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis
daret militibus, Maharbal præfectus equitum, minime cessandum 2
ratus, „Immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto“
inquit „victor in Capitolio epulaberis. Sequere; cum equite,
ut prius venisse quam venturum sciant, præcedam.“ Han- 3
nibali nimis læta res est visa maiorque, quam ut eam statim
capere animo posset. Itaque voluntatem se laudare Mahar-
balis ait; ad consilium pensandum temporis opus esse. Tum 4
Maharbal: „Non omnia nimirum eidem di dedere. Vincere scis,
Hannibal; victoria uti nescis.“ Mora eius diei satis creditur
saluti fuisse urbi atque imperio.

Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda fœdam- 5
que etiam hostibus spectandam stragem exeunt. Iacebant tot 6
Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique
fors aut pugna iunxerat aut fuga; assurgentes quidam ex
strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitave-
rant vulnera, ab hoste oppressi sunt; quosdam et iacentes 7
vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes
cervicem iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire;
inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos 8
sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo
interclusisse spiritum apparebat. Præcipue convertit omnes 9
substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso
auribusque laceratis, quum, manibus ad capiendum telum
inutilibus, in rabiem ira versa, laniando dentibus hostem
exspirasset.

Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit 52
castra oppugnanda, et omnium primum brachio obiecto flu-
mine eos excludit; ceterum ab omnibus labore, vigiliis, 2
vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta.
Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana
trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos cen-
tenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vesti- 3
mentis, in castra hostes acceperunt, traditique in custodiam

4 omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur,
interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium et
animi fuit, ad quattuor millia hominum et ducenti equites, alii
agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum
erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque
5 eadem condicione, qua altera, tradita hosti. Præda ingens
parta est, et præter equos virosque et si quid argenti (quod
plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto
perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera præda
6 diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum
corpora suorum iussit; ad octo millia fuisse dicuntur fortissi-
morum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum
sepultumque, quidam auctores sunt.

7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine
Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantum tectisque a
Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro
qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores
53 habiti sunt. Ceterum quum ibi tribuni militum quattuor
essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore
2 anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bi-
bulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia App. Claudius
3 Pulcher, qui proxime ædilis fuerat, omnium consensu ad P.
Scipionem admodum *adolescentem et ad* App. Claudium summa
4 imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de
summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius,
nequicquam eos perditam spem fovere; desperatam complora-
5 tamque rem esse publicam; nobiles iuvenes quosdam, quorum
principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut
6 deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. Quod malum,
præterquam atrox, super tot clades etiam novum, quum stu-
pore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium
advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio
7 iuvenis, fatalis dux huiusce belli. Audendum atque agendum,
non consultandum ait in tanto malo esse. Irent secum ex-
8 templo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla ve-

rius, quam nbi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit ire 9
sequentibus paucis in hospitium Metelli et, quum concilium
ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super
capita consultantium gladio, „Ex mei animi sententia“ inquit, 10
„ut ego rem publicam populi Romani non deseram neque
alium civem Romanum deserere patiar; si sciens fallo, tum 11
me, Iuppiter optime maxime, domum, familiam remque meam
pessimo leto afficias. In hæc verba, L. Cæcili, iures postulo 12
ceterique, qui adestis. Qui non iuraverit, in se hunc gladium
strictum esse sciat.“ Haud secus pavidi, quam si victorem 13
Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet
ipsos Scipioni tradunt.

Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad **54**
consulem ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque,
qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venu- 2
sini per familias benigne accipiendos curandosque quum divi-
sissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos
nummos quinos vicenos, et pediti denos, et arma, quibus
deerant, dederunt, ceteraque publice ac privatim hospitaliter 3
facta certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus
officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat; 4
et iam ad decem millia hominum erant, Appiusque et Scipio 5
postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nun-
tium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque
copiæ essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci
exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium 6
copias traduxit; et iam aliqua species consularis exercitus
erat mœnibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur
defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium socio- 7
rumque, sed occidione occisum cum duobus *consulibus* exerci-
tum deletasque omnes copias allatum fuerat. Nunquam salva 8
urbe tantum pavoris tumultusque intra mœnia Romana fuit.
Itaque succumbam oneri neque aggrediar narrare, quæ edis-
sertando minora vero faciam. Consule exercituque ad Trasu- 9

mennum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, sed
multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exer-
citus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana nec
10 ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium ac
iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia gens
11 tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad
Ægates insulas Carthaginiensium prœlio navali acceptam, qua
fracti Sicilia ac Sardinia cessere *et* vectigales ac stipendi-
arios fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Africa,
cui postea hic ipse Hannibal succubuit; nulla ex parte com-
parandæ sunt, nisi quod minore animo latæ sunt.

55 P. Furius Philus et M'. Pomponius prætores senatum in
curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consule-
2 rent; neque enim dubitabant, deletis exercitibus hostem ad
oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, ventu-
3 rum. Quum in malis sicuti ingentibus, ita ignotis ne consi-
lium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamen-
tantium mulierum et, nondum palamfacto, vivi mortuique
4 per omnes pæne domos promiscue complorarentur, tum Q.
Fabius Maximus censuit, equites expeditos et Appia et Latina
via mittendos, qui obvios percontando (aliquos profecto ex
fuga passim dissipatos fore) referant, quæ fortuna consulum
5 atque exercituum sit et, si quid dii immortales, miseriti im-
perii, reliquum Romani nominis fecerint, ubi eæ copiæ sint;
quo se Hannibal post prœlium contulerit, quid paret, quid
6 agat acturusque sit. Hæc exploranda noscendaque per impi-
gros iuvenes esse; illud per patres ipsos agendum, quoniam
magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe
tollant, matronas publico arceant contınerique intra suum
7 quamque limen cogant, comploratus familiarum coerceant,
silentium per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad præ-
tores deducendos curent, suæ quisque fortunæ domi auctorem
8 exspectent, custodesque præterea ad portas ponant, qui pro-
hibeant quemquam egredi urbem, cogantque homines nullam
nisi urbe ac mœnibus salvis salutem sperare. Ubi conticuerit

tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendumque
de urbis custodia esse.

Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, sum- **56**
motaque foro *per* magistratus turba, patres diversi ad sedan-
dos tumultus discessissent, tum demum litteræ a C. Terentio
consule allatæ sunt: L. Æmilium consulem exercitumque 2
cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex nau-
fragio colligentem; ad decem millia militum ferme esse in-
compositorum inordinatorumque; Pœnum sedere ad Cannas, 3
in captivorum pretiis prædaque alia nec victoris animo nec
magni ducis more nundinantem. Tum privatæ quoque per 4
domos clades vulgatæ sunt, adeoque totam urbem opplevit
luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit,
quia nec lugentibus id facere est fas nec ulla in illa tempe-
state matrona expers luctus fuerat. Itaque ne ob eandem 5
causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur,
senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum 6
quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam patres essent,
aliæ insuper ex Sicilia litteræ allatæ sunt ab T. Otacilio pro-
prætore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui quum 7
opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam
classem ad Ægates insulas stare paratam instructamque, ut,
ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensis- 8
sent, Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam ag-
grederentur; itaque classe opus esse, si regem socium Sicili-
amque tueri vellent.

Litteris consulis prætorisque *lectis*, *censuerunt prætorem* M. **57**
Claudium, qui classi ad Ostiam stanti præesset, Canusium ad exer-
citum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum prætori exerci-
tum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum
rei publicæ fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tan- 2
tas clades quum ceteris prodigiis, tum quod duæ Vestales eo an-
no, Opimia atque Floronia, stupri compertæ et altera sub terra,
uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet
ipsa mortem consciverat; L. Cantilius scriba pontificis, quos 3

nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum
fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio cæsus
4 erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum inter
tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libros
5 adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum
missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quænam futura finis tantis cladibus foret.
6 Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria
facta, inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca in foro
boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consæptum,
iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum.
7 Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos
8 habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legione
classica (ea legio tertia erat) cum tribunis militum Teanum
Sidicinum præmissa, classe tradita P. Furio Philo collegæ,
9 paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Inde
dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sempronius magister equitum, dilectu edicto, iuniores ab annis
septendecim et quosdam prætextatos scribunt; quattuor ex
10 his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt. Arma,
tela, alia parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt
11 templis porticibusque. Et aliam formam novi dilectus inopia
liberorum capitum ac necessitas dedit; octo millia iuvenum
validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne
12 militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit,
quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

58 Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas
pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis,
2 quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad
Trebiam Trasumennumque lacum, benigne allocutus sine
pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod nunquam
3 alias antea, satis miti sermone alloquitur: non internecivum
sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio

certare. Et patres virtuti Romanæ cessisse et se id anniti,
ut snæ in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque 4
redimendi se captivis copiam facere; pretium fore in capita
equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo
centenos. Quanquam aliquantum adiiciebatur equitibus ad id 5
pretium, quo pepigerant dedentes se, læti tamen quamcunque
condicionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum 6
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud
fidei, quam nt iurarent se redituros, acceptum. Missus cum 7
his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem
inclinaret animus, condiciones ferret. Quum egressi castris 8
essent, nnus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti ali-
quid oblitus, iuris iurandi solvendi causa quum in castra redis-
set, ante noctem comites assequitur. Ubi Romam venire eos 9
nuntiatnm est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris
verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.
Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est, quorum 59
princeps M. Iunius „Patres conscripti" inquit, „nemo nostrum
ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos quam
nostræ; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, 2
non alii unquam minus negligendi vobis quam nos in hostium
potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma 3
tradidimus, sed, quum prope ad noctem superstantes cumulis
cæsorum corporum prœlium extraxissemus, in castra recepi-
mus nos; diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore 4
ac vulneribus, vallum sumus tutati; postero die, quum cir- 5
cumsessi ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam
per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas
duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra
trucidatis, aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem re-
stare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti dimit- 6
teremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidi-
mus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro rede- 7
misse, et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis,
legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum

8 misisse. Atqui et ad Aliam cum Gallis et ad Heracleam
cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavore
et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanorum
corporum tegunt, nec supersumus pugnæ, nisi in quibus tru-
9 cidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etiam
de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuerunt, sed præsi-
dio castris relicti, quum castra traderentur, in potestatem
10 hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitonis
fortunæ aut condicioni invideo, nec premendo alium me extu-
lisse velim: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus
aliquod præmium est, qui plerique inermes ex acie fugientes
non prius quam Venusiæ aut Canusii constiterunt, se nobis
merito prætulerint gloriatique sint, in se plus quam in nobismet
11 præsidii rei publicæ esse. Sed et illis bonis ac fortibus mili-
tibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod
beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus.
12 Dilectum ex omni ætate et fortuna habetis; octo millia ser-
vorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec
maiore pretio redimi possumus, quam ii emuntur; nam si
conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam.
13 Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam,
patres conscripti, si iam duriores esse velitis, quod nullo
14 nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho
videlicet, qui hospitum numero captivos habuit? An barbaro
ac Pœno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari
15 potest? Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium
vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam
si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones
16 vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo
curiæ stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque re-
sponsum vestrum. Quum ii pro nobis proque iis, qui absunt,
ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum
17 esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si, medius-
fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse
velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum in-

digni ut redimeremur [a] vobis visi simus. Rediere Romam 18
quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum
legatis, primoribns civitatis, ad redimendos sese missis. Red-
eam ego in patriam trecentis nummis non æstimatus civis?
Suum quisque *habet* animum, patres conscripti. Scio, in dis- 19
crimine esse vitam corpusque menm; magis me famæ pericu-
lum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus; neque
enim vos pretio pepercisse homines credent."

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quæ in comitio **60**
erat, clamor flebilis est snblatus, manusque ad curiam tendebant
orautes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas 2
quoque metus ac necessitas in foro turbæ virorum immiscuerat.
Senatus summotis arbitris consuli cœptus. Ibi quum sententiis 3
variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice
impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi; si 4
quibus argentum in præsentia deesset, dandam ex ærario
pecuniam mutuam prædibusque ac prædiis cavendum popnlo
censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, 5
ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita
locutus fertur: „Si tantummodo postulassent legati pro iis, 6
qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius
insectatione eorum brevi sententiam peregissem; quid enim 7
aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus
necessario ad rem militarem exemplo servaretis? Nunc autem,
quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, præ-
ferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis,
qui Venusiam Cannsiumque pervenerunt, atque ipsi C. Te-
rentio consuli æquum censuerint, nihil vos eornm, patres
conscripti, quæ illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam 8
hæc, quæ apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exer-
citum agerem, optimnm testem ignaviæ cuiusque et virtutis,
aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti
ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non
captivi in hostium potestate essent. Sed quum, fessis pug- 9
nando hostibus, tum victoria lætis et ipsis plerisque regressis

in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et
septem millia armatorum hominum erumpere etiam *per* confertos
hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt
10 neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempro-
nius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum pau-
citas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum
nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem
11 pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Si, ut avorum
memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, si, ut nobis
adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecen-
tis voluntariis, quum ad tnmulnm eos capiendum situm inter
medios duceret hostes, dixit „Moriamur, milites, et morte
12 nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones", si hoc
P. Sempronius diceret, nec viros quisquam nec Romanos vos
13 duceret, si nemo tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non
ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat;
reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac liberos facit.
14 Ut servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro
patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque
circa vos eo ipso die cæsa iacent. Si tot exempla virtutis
non movent, nihil unquam movebit; si tanta clades vilem
15 vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes deside-
rate patriam! immo desiderate, dum patria est, dum cives
eius estis! sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienato
16 iure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis
eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem
vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem;
Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi
17 iubentem. Quan*quam* ego ignaviam istorum accuso, quum
scelus possim accusare. Non modo enim sequi recusarunt
bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni
strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent. Prius,
inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium
18 fuit erumpendum. Hos cives patria desideret, quorum si
ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas

pugnaverunt, civem haberet? Ex millibus septem armatorum 19
sexcenti exstiterunt, qui crumpere auderent, qui in patriam
liberi atque armati redirent, neque his sexcentis hostes ob-
stitere; quam tutum iter duarum prope legionum agmini 20
futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia arma-
torum Canusii fortia, fidelia, patres conscripti. Nunc autem
quemadmodum hi boni fidelesque (nam „fortes" ne ipsi quidem
dixerint) cives esse possunt? Nisi quis credere potest, aut 21
favisse erumpentibus, qui, ne erumperent, obsistere conati
sunt, aut non invidere eos quum incolumitati, tum gloriæ illo-
rum per virtutem partæ, quum sibi timorem ignaviamque
servitutis ignominiosæ causam esse sciant. Maluerunt in ten- 22
toriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, quum
silentio noctis erumpendi occasio esset. *At* ad erumpendum
e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum
habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se 23
ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, quum
omnia subsidia vitæ deessent affectisque fame viribus arma
iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam
armis victi sunt. Orto sole hostis ad vallum accessit; ante 24
secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradide-
runt arma ac se ipsos. Hæc vobis istorum per biduum 25
militia fuit. Quum *in* acie stare ac pugnare decuerat, tum
in castra refugerunt; quum pro vallo pugnandum erat, castra
tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Et vos 26
redimam? Quum erumpere *e* castris oportet, cunctamini ac ma-
netis; quum manere *et* castra tutari armis necesse est, et
castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis 27
istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos
Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per
summam virtutem se patriæ restituerunt."

Postquam Manlius dixit, quanquam patrum quoque 61
plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum
civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis,
pecuniæ quoque summa homines movit, quia nec ærarium 2

exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem, maxime huiusce rei,
3 ut fama erat, egentem, locupletari volebant. Quum triste responsum, non redimi captivos, redditum esset, novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus questibus*que* legatos ad portam prosecuti sunt.
4 Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; de eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem
6 necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur; morantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos
7 venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres
8 remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvissent; de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, vic-
9 tosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint; ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac
10 publico caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio *est, quod fides socio*rum, quæ ad eam diem firma steterat, tum labare cœpit, nulla profecto alia de
11 re quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Pœnos hi populi, Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars,
12 Samnites præter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, præter hos Uzentini, et Græcorum omnis ferme ora, Tarentini, Meta-
13 pontini, Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec

tamen eæ clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis
usquam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis
Romam adventum nec postquam is rediit renovavitque me-
moriam acceptæ cladis; quo in tempore ipso adeo magno 14
animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa
maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omni-
bus ordinibus sit et gratiæ actæ, quod de re publica non
desperasset; qui *si* Carthaginiensium ductor fuisset, nihil re- 15
cusandum supplicii foret.

Liber XXIII.

Hannibal post Cannensem pugnam *castraque* capta ac direpta
confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a
2 Statio *Trebio*, pollicente se Compsam traditurum. Compsanus
erat Trebius nobilis inter suos; sed premebat eum Mopsiorum
3 factio, familiæ per gratiam Romanorum potentis. Post famam
Cannensis pugnæ vulgatumque Trebii sermonibus adventum
Hannibalis quum Mopsiani urbem excessissent, sine certamine
4 tradita urbs Pœno præsidiumque acceptum est. Ibi præda
omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem
regionis eius urbes aut deficientes ab Romanis accipere aut
5 detrectantes cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum
Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut
6 urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intra-
vit, Numidas partim in insidiis (et pleræque cavæ sunt viæ
sinusque occulti), quacunque apte poterat, disposuit, alios
præ se actam prædam ex agris ostentantes obequitare portis
7 iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur,
quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta
8 in insidias circumventa est; nec evasisset quisquam, ni mare
propinquum et haud procul litore naves piscatoriæ pleræque
9 conspectæ peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo
prœlio nobiles iuvenes capti cæsique, inter quos et Hegeas,

præfectus equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit.
Ab urbe oppugnanda Pœnnm absterruere conspecta mœnia 10
haudquaquam prompta oppugnanti.

Inde Capnam flectit iter, luxuriantem longa felicitate **2**
atque indulgentia fortunæ, maxime tamen inter corrupta omnia
licentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum et 2
sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem
ac popularis homo, ceterum malis artibus nanctus opes. Is 3
quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasumennum
est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui
plebem ratus per occasionem novandi res magnum ausuram
facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu
venisset, trucidato senatu traderet Capuam Pœnis, improbus 4
homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi
qnam eversa re publica dominari, nullam autem incolumem
esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et
senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato 5
senatu, quum sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum
nullo modo, nisi necessarium fuisset, præfatus esset, quippe 6
qui liberos ex App. Claudii filia haberet filiamqne Romam
nuptum *M.* Livio dedisset; ceterum maiorem mnlto rem ma-
gisque timendam instare; non enim per defectionem ad tol- 7
lendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per cædem
senatus vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Pœnis
velle; eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et 8
certaminum in re publica obliti credant — quum omnes victi
metu permitterent, „Claudam“ inquit „in curia vos et, tan- 9
quam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia,
quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestræ inveniam.
In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite.“ Fide data egressus 10
claudi curiam iubet, præsidiumque in vestibulo relinquit, ne
quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit. Tum **3**
vocato ad contionem populo „Quod sæpe“ inqnit „optastis,
Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detesta-
bili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes 2

domos singulorum, quas præsidiis clientium servorumque tuentur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam;
3 clausos omnes in curia accipite, solos, inermes. Nec quicquam raptim aut forte temere egeritis; de singulorum capite
vobis ius sententiæ dicendæ faciam, ut, quas quisque meritus
4 est, pœnas pendat; sed ante omnia ita vos iræ indulgere
oportet, ut potiorem ira salutem atque ntilitatem vestram
habeatis. Etenim hos, nt opinor, odistis senatores, non sena-
5 tum omnino habere non vnltis; quippe aut rex, quod abomi-
nandum, aut, quod unnm liberæ civitatis consilium est, senatus
habendus est. Itaque duæ res simul agendæ vobis sunt, ut
6 et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. Citari sin-
gulos senatores iubebo deque eorum capite vos consulam;
quod de quoque censueritis, fiet; sed prius in eius locum
virum fortem ac strenunm novnm senatorem cooptabitis, quam
7 de noxio supplicium sumatur." Inde consedit et, nominibus
in urnam coniectis, citari, quod primum sorte nomen excidit,
8 ipsumque e curia produci iussit. Ubi auditum est nomen,
malum et improbum pro se quisque clamare et supplicio dig-
9 num. Tum Pacuvius: „Video, quæ de hoc sententia sit;
date igitur pro malo atque improbo bonum senatorem et
10 iustum." Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi;
deinde quum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset,
11 multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent
nosse, alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam
12 et pudendæ artis aut quæstus genus obiicerent. Hoc multo
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipsius pænitere homines appareret, quem autem in eius sub-
13 stituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari attinebat,
nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo
humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriæ
14 occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum
maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex custodia dimitti.

4 Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitæ beneficio se-

natum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, iam
omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa 2
dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari; salutare, 3
benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas susci-
pere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices
dare, quæ magis popularis aptiorque in vulgus favori con-
ciliando esset; iam vero nihil in senatu agi aliter, quam si 4
plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam
non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatium
et illecebris omnis amœnitatis maritimæ terrestrisque, tum 5
vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut
nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum 6
legum, magistratuum, senatus accessit tum, post Cannen-
sem cladem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum
quoque spernerent imperium. Id modo erat in mora, 7
ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas
familias claras ac potentes Romanis miscuerat, et quod, 8
quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum
erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in
præsidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.
Horum parentes cognatique ægre pervicerunt, ut legati ad 5
consulem Romanum mitterentur.

Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiæ cum paucis
ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime
miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant
Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique con- 2
temptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam 3
quum legati, ægre ferre senatum populumque Campanum, ad-
versi quicquam evenisse Romanis, nuntiassent pollicerenturque
omnia, quæ ad bellum opus essent, „Morem magis" inquit 4
„loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quæ opus
essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad præsentem
fortunæ nostræ statum locuti estis. Quid enim nobis ad 5
Cannas relictum est, ut, qui aliquid habeamus, id, quod deest,
expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tanquam

equites habeamus? Pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tantum
6 desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna.
Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris peri-
7 erunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, sed
8 pæne bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut
trepidos quondam maiores vestros intra mœnia compulsos, nec
Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem *ad* Saticulam defenderimus, cœptumque propter
vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante
9 fortuna eventum, tulerimus. Adiicite ad hæc, quod fœdus
æquum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum, id
quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit, civitatem
nostram magnæ parti vestrum dedimus communicavimusque
10 vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quæ accepta
est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam
11 arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut,
quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat;
Pœnus hostis ne Africæ quidem indigenam ab ultimis terrarum
oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris
12 et condicionis et linguæ prope humanæ militem trahit. Hunc
natura et moribus immitem ferumque insuper dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue
faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci corporibus hu-
13 manis docendo. His infandis pastos epulis, quos contingere
etiam nefas sit, videre atque habere dominos et ex Africa
et a Carthagine iura petere et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia,
14 detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade
Romanorum imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac
15 recuperatum esse. Triginta millia peditum, quattuor equitum
arbitror ex Campania scribi posse; iam pecuniæ affatim est
frumentique. Si parem fortunæ vestræ fidem habetis, nec
Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse."

6 *Ab* hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum

legatis, unus ex iis Vibius Virrius tempus venisse ait, quo
Campani non agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam
ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiæ potiri possint:
fœdus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos; 2
neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello
Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet,
Italiæ imperium Campanis relinquatur. Hæc Virrio loquenti 3
assensi omnes ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus
videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem 4
ac pars maior senatus spectare; extracta tamen auctoritatibus 5
seniorum per paucos dies est res. Postremo vicit sententia
plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant,
ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur certumque 6
defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis
in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul
Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent; indigna- 7
tione orta, summoveri a curia iussos esse, missumque lictorem,
qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra fines
Romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam 8
postulatio erat, Cæliusque et alii id haud sine causa præter-
missuri erant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo con- 7
dicionibus *iis* fecerunt, ne quis imperator magistratusve Pœ-
norum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis
Campanus invitus militaret munusve faceret; ut suæ leges, sui 2
magistratus Capuæ essent; ut trecentos ex Romanis captivis
Pœnus daret Campanis, quos ipsi elegissent, cum quibus
equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, per-
mutatio fieret. Hæc pacta; illa insuper, quam quæ pacta 3
erant, facinora Campani ediderunt; nam præfectos socium
civesque Romanos alios, partim aliquo militiæ munere occu-
patos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes
comprehensos velut custodiæ causa balneis includi iussit,
ubi fervore atque æstu anima interclusa fœdum in modum
exspirarent.

4 Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Pœnum, summa
ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihil
5 præter sanam civium mentem defuit, restiterat. Ut vero præ-
sidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam domina-
tionem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla refe-
rens, primo, ne reciperetur præsidium, palam vociferatus est,
6 deinde, ut receptum aut eiiceretur aut, si malum facinus,
quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti
ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punico
7 præsidio restituerent Romanis se. Hæc (nec enim occulte
agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qui
vocarent Magium ad sese in castra; deinde, quum is ferociter
negasset se iturum, nec enim Hannibali ius esse in civem
Campanum, concitatus ira Pœnus comprehendi hominem vinc-
8 tumque attrahi ad sese iussit. Veritus deinde, ne qnid inter
vim tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti cer-
taminis oreretur, ipse, præmisso nuntio ad Marium Blossium
prætorem Campanum, postero die se Capuæ futurum, profici-
9 scitur e castris cum modico præsidio. Marius, contione advo-
cata, edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam
irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed
enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis
10 clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam
egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia signifi-
care posset, privato se tenuit; in foro cum filio clientibusque
paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipien-
11 dum Pœnum visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum
extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum,
ne quid eo die seriæ rei gereret diemque et ipse adventu
12 suo festum lætus ac libens celebraret, quanquam præceps
ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret,
visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

8 Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacu-
2 viumqne, inclitos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius,
de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quæ traxerat

rem ad Pœnos, filium iuvenem adduxit, abstractum a Decii 3
Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate
adversns Punicum fœdns steterat, nec eum aut inclinata
in partem alteram civitas aut patria maiestas sententia de-
pulerat. Hnic tum pater iuveni Hannibalem deprecando 4
magis quam purgando placavit, victusque patris precibus
lacrimisque etiam ad cenam eum cum patre vocari iussit, cui 5
convivio neminem Campanum præterqnam hospites Vibellinmque
Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Epulari 6
cœperunt de die, et convivium non ex more Pnnico aut militari
disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo diti ac
luxuriosa, omnibns voluptatium illecebris instructum. Unus 7
nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis
Calavins filius perpelli ad potandum potnit, ipse valetudinem
excnsans, patre animi quoque eius haud mirabilem pertur-
bationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium ex 8
convivio egressnm secutus filins, ubi in secretum (hortus erat
posticis ædium partibus) pervenerunt, „Consilium“ inquit 9
„affero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus
ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo maiore
dignitate et gratia simus Campani, quam nnquam fuimus,
futuri.“ Quum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, 10
quæreret, toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio
nudat. „Iam ego“ inquit „sanguine Hannibalis sanciam Ro- 11
manum fœdus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum
facinus patratur, malles.“ Quæ ubi audivit viditque senex, **9**
velut si iam agendis, quæ audiebat, interesset, amens metu
„Per ego te“ inquit, „fili, qnæcunque iura liberos iungunt 2
parentibus, precor quæsoque, ne ante oculos patris facere et
pati omnia infanda velis. Paucæ horæ sunt, intra quas 3
inrantes per quicquid deornm est, dextræ dextras iungentes,
fidem obstrinximus; vis, sacratas fide manus, digressi a
colloquio, extemplo in eum armemus? Ab hospitali mensa 4
surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Han-
nibale, ut eam ipsam mensam cruentes hospitis sanguine?

Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali
5 non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas; audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere
6 ferunt. Unus aggressnrus es Hannibalem? Quid illa turba tot liberorum servorumque? quid in unum intenti omnium oculi?
7 quid tot dextræ? torpescent*ne* in amentia illa? Vnltum ipsius Hannibalis, quem armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? Ut alia auxilia desint, me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Han-
8 nibalis, sustinebis? Atqui per menm pectus petendus ille tibi transfigendusque est. Sed hic te deterreri sine potius qnam illic vinci. Valeant preces apnd te meæ, sicut pro te hodie
9 valuerunt." Lacrimantem inde iuvenem ccrnens medium complectitur atque osculo hærens non antc prccibus abstitit, qnam pervicit, ut gladium poneret fidemqne daret, nihil fac-
10 turum tale. Tum iuvenis „Ego quidem" inquit, „quam patriæ debeo pietatem, exsolvam patri. Tnam doleo vicem,
11 cui ter proditæ patriæ sustinendum est crimen, semel, quum defectionis ab Romanis, iterum, quum pacis cum Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, quum restituendæ Romanis Capuæ
12 mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium inii, quoniam parens extor-
13 quet, recipe." Hæc quum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

10 Postero die senatus frequens datus Hannibali; ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanæ societati præposuissent,
2 et inter cetera magnifica promissa pollicitus *est*, brevi caput Italiæ omni Capuam fore iuraque inde cnm ceteris populis
3 Romannm etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicæ amicitiæ fœderisque secnm facti, quem neque esse Campanum neqne dici debere, Magium Decinm; eum postulare, ut sibi dedatur, ac se præsente de eo referatur senatusque consultnm
4 fiat. Omnes in cam sententiam ierunt, quanquam magnæ

parti et vir indignus ea calamitate et haud parvo initio minui
videbatur ius libertatis. Egressus curia in templo magistra- 5
tuum consedit, comprehendique Decium Magium atque ante
pedes destitutum causam dicere iussit. Qui quum, manente 6
ferocia animi, negaret lege fœderis id cogi posse, tum iniectæ
catenæ ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad 7
capite aperto est ductus, contionabundus incessit, ad circum-
fusam undique multitudinem vociferans: „Habetis libertatem,
Campani, quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus
vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior.
Quid violentius capta Capua fieret? Ite obviam Hannibali, 8
exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc
triumphum de cive vestro spectetis.“ Hæc vociferanti, quum 9
moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi
extra portam iussus. Ita in castra perducitur, extemploque
impositus in navem et Carthaginem missus, ne, motu aliquo 10
Capuæ ex indignitate rei orto, senatum quoque pæniteret
dediti principis, et, legatione missa ad repetendum eum,
aut negando rem, quam primam peterent, offendendi sibi
novii socii, aut tribuendo habendus Capuæ esset seditionis ac
turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quæ tum 11
in dicione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Pto-
lemæi regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream
ad Ptolemæum, quum eum docuisset, contra ius fœderis vinc- 12
tum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque,
ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. Nec Magius 13
Capuam sibi tutam dicere et Romam eo tempore, quo inter
Romanos Campanosque bellum sit, transfugæ magis quam
hospitis fore domicilium; nusquam malle quam in regno eius
vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

Dum hæc geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis **11**
Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit. Divi divæque
in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur; tum: „Si ita 2
faxitis, Romani, vestræ res meliores facilioresque erunt, magis-
que ex sententia res publica vestra vobis procedet, victoriaque

3 duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, re publica vestra
bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deque
præda, manubiis spoliisqne honorem habetote; lasciviam a
4 vobis prohibetote." Hæc ubi ex Græco carmine interpretata
recitavit, tum dixit, se oraculo egressum extemplo his omnibus
5 divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi
antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset et
rem divinam fecisset, ita coronatum navem adscendere nec
6 ante deponere eam, quam Romam pervenisset; se, quæcunque
imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutum
coronam Romæ in aram Apollinis deposuisse. Senatus decre-
vit, ut eæ res divinæ supplicationesque primo quoque tempore
cum cura fierent.

7 Dum hæc Romæ atque in Italia geruntur, nuntius
victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris
filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus ali-
quot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, *ut* qnæque
8 deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas in
Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum
quattuor consnles, duo dictator ac magister equitum fuerint,
9 cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse; occidisse
supra ducenta millia hostium, supra quinquaginta cepisse. Ex
quattuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alte-
rum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquaginta
10 hominibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis po-
testas sit, fusum fugatum*que*; dictatorem, quia se in aciem
11 nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Bruttios
Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad
Pœnos. Capuam, quod caput non Campaniæ modo, sed post
afflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiæ sit, Hannibali
12 se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis verum esse gra-
12 tes deis immortalibus agi haberique. Ad fidem deinde tam
lætarum rerum effundi in vestibulo curiæ iussit anulos au-
reos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus supra tres
2 modios explesse sint quidam auctores; fama tenuit, quæ pro-

pior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis,
quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem,
atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa 3
fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis
omni ope iuvandum Hannibalem esse; procul enim ab domo
militiam esse, in media hostium terra; magnam vim frumenti 4
et pecuniæ absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse,
ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse; mittendum 5
igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam
frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.

Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, 6
vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus,
„Quid est, Hanno?“ inquit; „etiam nunc pænitet belli suscepti
adversus Romanos? Iube dedi Hannibalem; veta in tam pro- 7
speris rebus grates deis immortalibus agi; audiamus Romanum
senatorem in Carthaginiensium curia.“ Tum Hanno: „Tacuis- 8
sem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium
gaudio, minus lætum quod esset vobis, loquerer; nunc inter- 9
roganti senatori, pæniteatne adhuc suscepti adversus Ro-
manos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar,
quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti, alterum
suæ. Respondeam“ inquit „Himilconi, non desisse pænitere me 10
belli, neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem in-
cusare, quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum
videro; nec mihi pacis antiquæ desiderium ulla alia res quam
pax nova finiet. Itaque ista, quæ modo Mago iactavit, 11
Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam læta sunt;
mihi possunt læta esse, quia res bello bene gestæ, si volumus
fortuna uti, pacem nobis æquiorem dabunt; nam si præter- 12
mittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus
videri pacem, vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis ac
vana evadat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? Occidi 13
exercitus hostium; mittite milites mihi. Quid aliud rogares,
si esses victus? Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet 14
plena et commeatuum; frumentum et pecuniam date. Quid

15 aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et ne omnia
ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi,
interrogare ius fasque est) velim seu Himilco seu Mago re-
spondeat, qnum ad internecionem Romani imperii pugnatum
ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse,
16 primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, de-
inde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hanni-
17 balem transfugerit." Qnum utrumque Mago negasset, „Ho-
stium quidem ergo" inquit „adhuc nimis multum superest.
Sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire
13 velim." Quum id nescire Mago diceret, „Nihil facilius scitu
est" inqnit. „Ecqnos legatos ad Hannibalem Romani mise-
runt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romæ factam
2 esse allatum ad vos est?" Qunm id quoque negasset, „Bellum
igitur" inquit „tam integrum habemus, quam habuimus, qua
3 die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia
victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus,
supersumus. Nunquam terra marique magis prosperæ res
nostræ visæ sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Po-
4 stumium fuerunt; Lutatio et Postumio consulibus devicti ad
Ægates insulas sumus. Qnod si, id quod di omen avertant,
nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis,
5 quum vincemur, qnam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ego,
si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu acci-
pienda, habeo, quid sententiæ dicam; si de iis, quæ Mago
postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto, et frustran-
tibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda
esse."

6 Haud multos movit Hannonis oratio; nam et simultas
cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati
animi præsenti lætitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum,
auribus admittebant, debellatumque mox fore, si anniti paulum
7 voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatus
consultum, ut Hannibali quattuor millia Numidarum in sup-
plementum mitterentur et quadraginta elephanti et argenti

talenta † dictatorque[1]) cum Magone in Hispaniam præmissus est 8
ad conducenda viginti millia peditum, quattuor equitum, qui-
bus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

Ceterum hæc, ut in secundis rebus, segniter otioseque **14**
gesta; Romanos præter insitam industriam animis fortuna
etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quæ per 2
eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera, rebus
divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum
escendere liceret, præter duas urbanas legiones, quæ principio
anni a consulibus conscriptæ fuerant, et servorum dilectum
cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum 3
prope desperatæ rei publicæ auxilium, quum honesta utilibus
cedunt, descendit, edixitque, qui capitalem fraudem ausi qui-
que pecuniæ iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se
milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.
Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quæ triumpho C. 4
Flaminii translata erant, armavit, itaque cum viginti quinque
millibus armatorum ab urbe proficiscitur.

Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum 5
animos partim spe, partim metu nequicquam tentasset, in
agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, 6
quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur
spem, nihil eorum, quæ pati aut timere possent, prætermissu-
rus. Senatus, ac maxime primores eius, in societate Romana 7
cum fide perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque
Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et pa-
tienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo;
neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum me- 8
tus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatæ
non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt.
Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant; qui- 9
bus autem condicionibus in fœdus amicitiamque novam trans-
eant, parum constare. Ita spatio sumpto legatos propere ad 10

[1]) In litteris dictator latet numerus et nomen hominis (velut: DC. Bostarque aut D. Carthaloque similiave).

prætorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum
exercitu erat, mittunt docentque, quanto in discrimine sit
Nolana res: agrum Hannibalis esse et Pœnorum, urbem ex-
11 templo futnram, ni subveniatur; concedendo plebei senatnm,
nbi velint, defecturos se, ne deficere præfestinarent, effecisse.
12 Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem
in suum adventum iussit; interim celari, qnæ secum acta essent,
13 spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Caiatiam
petit, atqne inde Vulturno amni traiecto per agrum Saticulanum
Trebianumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

15 Sub adventum prætoris Romani Pœnus agro Nolano
excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus
maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa
2 esset; ceterum postquam Neapolim a præfecto Romano teneri
accepit (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus),
3 Neapoli quoque, sicnt Nola, omissa petit Nuceriam. Eam
quum aliquamdiu circumsedisset, sæpe vi, sæpe sollicitandis
nequicquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in
deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent
4 vestimentis. Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis
præter Romanos videri vellet, præmia atque honores, qui
5 remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea
spe qnemquam tenuit; dilapsi omnes, qnocunque hospitia aut
fortuitus animi impetus tulit, per Campaniæ urbes, maxime
6 Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac
forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod
portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriæ
præda militi data est, urbs direpta atqne incensa.

7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia præsidii quam
voluntate principum habebat; plebs timcbatur, et ante omnes
L. Bantius, quem conscientia tentatæ defectionis ac metus a
prætore Romano nunc ad proditionem patriæ, nunc, si ad id
8 fortuna defuisset, ad transfugiendum stimnlabat. Erat iuvenis
acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques.
Seminecem eum ad Cannas in acervo cæsorum corporum in-

ventum curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolauam in ius dicio- 9
uemque dare voluerat Pœno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi res prætor cernebat. Ceterum quum aut pœua 10
cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, accitumque ad se benigne appellat: Multos eum invidos inter 11
populares habere, inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia faciuora militaria essent; sed qui in Romanis militaverit castris, non 12
posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quæque et quoties pericula pro salute ac dignitate populi Romaui adisset, utique 13
Cannensi prœlio non prius pugna abstiterit, quam prope exsanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque sit oppressus. „Itaque macte virtute esto“ inquit. „Apud 14
me tibi omnis honos atque omue præmium erit, et quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi diguitati atque emolumento esse.“ Lætoque iuveni promissis equum eximium 15
dono dat bigatosque quingentos quæstorem numerare iubet; lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.
Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius iuverit. **16**

Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus 2
a Nuceria movit castra) plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra 3
muros se recepit, nou castris metuens, sed ne prodendæ urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui 4
deiude utrinque acies cœptæ, Romanorum pro mœnibus Nolæ, Pœnorum ante castra sua. Prœlia hinc parva inter urbem castraque [et] vario eveutu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocautes nec dare siguum universæ pugnæ volebant. In hac quotidiana iam duorum exercituum statione 5
principes Nolanorum nuutiant Marcello, nocturua colloquia 6

inter plebem ac Pœnos fieri, statutumque esse, ut, qnum
Romana acies egressa portis staret, impedimenta eorum ac
sareinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occu-
parent, ut potentes rerum suarum atque urbis Pœnum inde
7 pro Romano acciperent. Hæc ubi nuntiata Marcello sunt,
collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus in
8 urbe oreretur, fortunam pugnæ experiri statuit. Ad tres
portas in hostes versas tripertito exercitum instruxit; impe-
dimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites
vallum ferre. Media porta robora legionum et Romanos
equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam
9 ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire
vetiti, snbsidiaque destinata impedimentis data, ne occupatis
prœlio legionibus in ea impetus fieret. Ita instructi intra
10 portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot
dies fecerat, ad mnltum diei in acie stanti primo miraculo
esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec arma-
11 tus quisquam in muris esset. Ratus deinde, prodita colloquia
esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit
iussos propere apparatum omnem oppugnandæ urbis in primam
aciem afferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum
12 aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque
ministeria discursu trepidat ad prima signa succeditque ad
muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere
clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto
13 maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis
terroris tumnltusque in aciem mediam intulerant, quum duabus
circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in
14 cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixæ calonesque
et alia turba custodiæ impedimentorum apposita, ut paucita-
tem maxime spernentibus Pœnis ingentis repente exercitus
15 speciem fecerit. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam
auctores sunt, duo millia et octingentos hostium cæsos, non
16 plus quingentis Romanorum amissis; sed, sive tanta sive minor
victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello

gesta est; non vinci enim ab Hannibale † vincentibus[1]) difficilius fuit quam postea vincere.

Hannibal, spe potiundæ Nolæ adempta, quum Acerras 17
recessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque
dispositis, ne quis egrederetur, quæstionem in foro de iis, qui
clam in colloquiis hostium fuerant, habuit. Supra septnaginta 2
damnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum iussit
publica populi Romani esse, et, summa rerum senatui tradita, 3
cum exercitu omni profectus supra Suessulam castris positis
consedit. Pœnus Acerras primum ad voluntariam deditionem 4
conatus pellicere, postquam obstinatos [inde] videt, obsidere
atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plns animi quam
virium erat; itaque desperata tutela urbis, ut circumvallari 5
mœnia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per
intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis
dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut 6
error tulit, in urbes Campaniæ, quas satis certum erat non
mutasse fidem, perfugerunt.

Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casino 7
dictatorem Romanum legionesque † nimis accipi[2]) nuntiassent,
ne quid tam propinquis hostium castris Capuæ quoque moveretur,
exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore 8
quingenti Prænestini habebant cum paucis Romanis Latinique
nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi, 9
non confecto Præneste ad diem dilectu, serius profecti domo
quum Casilinum ante famam adversæ pugnæ venissent et, aliis
aggregantibus sese Romanis sociisque, profecti a Casilino
quum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum
nuntius Cannensis pugnæ. Ibi quum dies aliquot, suspecti 10
Campanis timentesque, cavendis ac struendis in vicem insidiis
traduxissent, ut de Capuæ defectione agi accipique Hannibalem
satis pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis, partem
urbis, quæ cis Vulturnum est (eo enim dividitur amni), occupavere,
idque præsidii Casilini habebant Romani. Additur 11

[1]) Fortasse scrib. vincere discentibus.
[2]) Fortasse scrib. venire Numidæ citi.

et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio, quo Praenestini paucos ante dies, Casilinum compulsi.
12 Et satis ferme armatorum ad tam exigua mœnia et flumine altera parte cincta tuenda erat; penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

18 Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gætulos cum præfecto nomine Isalca præmittit ac primo, si fiat colloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas præsidiumque accipiendum pellicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem
2 gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi ad mœnia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refrin-
3 gere parat, quum patefactis repente portis cohortes duæ, ad id ipsum instructæ intus, ingenti cum tumultu erumpunt stra-
4 gemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal cum maiore robore virorum missus nec ipse eruptionem cohortium
5 sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa mœnia positis, parvam urbem parvumque præsidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat, ac, dum instat lacessitque, corona undique circumdatis mœnibus, aliquot milites et promptissimum
6 quemque e muro turribusque ictos amisit. Semel ultro erumpentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepidosque compulit in urbem, satis multis ut ex tanta paucitate interfectis; plures cecidissent, ni nox prœlio intervenisset.
7 Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis proposita est atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasumennique
8 et Trebiæ singulos admonens universosque. Inde vineæ quoque cœptæ agi cuniculique; nec ad varios conatus hostium
9 aut vis ulla aut ars deerat sociis Romanorum. Propugnacula adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos excipere, et palam et clam cœptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit, castrisque communitis ac præsidio modico imposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, 10
adversus omnia humana mala sæpe ac diu duratum, bonis
inexpertum atque insuetum. Itaque, quos nulla mali vicerat 11
vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicæ, et eo im-
pensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Som- 12
nus enim et vinum et epulæ et scorta balineaque et otium,
consuetudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animos-
que, ut magis deinde præteritæ victoriæ eos quam præsentes
tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis apud peritos 13
artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie
protinus ad urbem Romanam duxisset; illa enim cunctatio
distulisse modo victoriam videri potuit, hic error vires ade-
misse ad vincendum. Itaque hercule, velut si cum alio exer- 14
citu a Capua exiret, nihil usquam pristinæ disciplinæ tenuit.
Nam et redierunt plerique scortis impliciti et, ubi primum 15
sub pellibus haberi cœpti sunt, viaque et alius militaris labor
excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant, et 16
deinde per omne æstivorum tempus magna pars sine comme-
atibus ab signis dilabebantur, neque aliæ latebræ quam
Capua desertoribus erant.

Ceterum mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, **19**
Casilinum redit, ubi, quanquam ab oppugnatione cessatum 2
erat, obsidio tamen continua oppidanos præsidiumque ad
ultimum inopiæ adduxerat. Castris Romanis Ti. Sempronius 3
præerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto
Romam. Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium ob- 4
sessis et Vulturnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum
atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si præsi-
dium Romanum abscessisset. Gracchus assidens tantum 5
Casilino, quia prædictum erat dictatoris, ne quid absente eo
rei gereret, nihil movebat, quanquam, quæ facile omnem pati-
entiam vincerent, nuntiabantur a Casilino; nam et præcipitasse 6
se quosdam non tolerantes famem constabat, et stare inermes
in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus præbentes.
Ea ægre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere 7

dictatoris iniussu auderet (pugnandum autem esse, si palam
frumentum importaret, videbat) neque clam importandi spes
8 esset, farre ex agris circa undique convecto quum complura
dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit,
9 ut exciperent dolia, quæ amnis deferret. Insequenti nocte,
intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam,
dolia medio missa amni defluxerunt; æqualiterque inter omnes
10 frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum
est; nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium
11 fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis
transverso vertice dolia impulit ad ripam, quam hostes servabant.
Ibi hærentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur,
nuntiatumque Hannibali est et deinde intentiore custodia cau-
12 tum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces
tamen fusæ ab Romanis castris, quum medio amni ad Casili-
13 num defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id
ventum inopiæ est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fervida
mollissent aqua, mandere conarentur nec muribus aliove
animali abstinerent et omne herbarum radicumque genus ag-
14 geribus infimis muri eruerent. Et quum hostes obarassent,
quicquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen
iniecerunt, ut Hannibal „Eone usque, dum ea nascantur, ad
15 Casilinum sessurus sum?“ exclamaret; et qui nullam antea
pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus
16 de redemptione liberorum capitum. Septunces auri in singulos
pretium convenit. Fide accepta tradiderunt sese. Donec
omne aurum persolutum est, in vinculis habiti; tum remissi
17 summa cum fide. Id verius est quam ab equite in abeuntes
immisso interfectos. Prænestini maxima pars fuere. Ex
quingentis septuaginta, qui in præsidio fuerunt, minus dimidium
ferrum famesque absumpsit; ceteri incolumes Præneste cum
prætore suo M. Anicio (scriba is antea fuerat) redierunt.
18 Statua eius indicio fuit, Præneste in foro statuta, loricata,
amicta toga, velato capite [et tria signa] cum titulo lamnæ
aeneæ inscripto, M. Anicium pro militibus, qui Casilini in

præsidio fuerint, votum solvisse. Idem titulus tribus signis in
æde Fortunæ positis fuit subiectus. Casilinum oppidum red- 20
ditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de ex-
ercitu Hannibalis præsidio, ne, ubi Pœnus inde abscessisset,
Romani oppugnarent. Prænestinis militibus senatus Romanus 2
duplex stipendium et quinquennii militiæ vacationem decrevit;
civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Peru- 3
sinorum casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monu-
mento ullo est illustratus nec decreto Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant 4
in amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem
obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri ob separata ab se con-
silia oppugnabant. Quibus quum obsistere malis nequirent 5
Petelini, legatos Romam ad præsidium petendum miserunt.
Quorum preces lacrimæque (in questus enim flebiles, quum
sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiæ pro-
fuderunt) ingentem misericordiam patribus ac populo move-
runt, consultique iterum a M. Æmilio prætore patres, circum- 6
spectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil iam lon-
ginquis sociis in se præsidii esse, redire domum, fideque ad
ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum *pro* præ-
senti fortuna iusserunt. Hæc postquam renuntiata legatio 7
Petelinis est, tantus repente mæror pavorque senatum eorum
cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendæ
urbis auctores essent, pars, quando deserti a veteribus sociis 8
essent, adiungendi se ceteris Bruttiis ac per eos dedendi
Hannibali. Vicit tamen ea pars, quæ nihil raptim nec temere 9
agendum consulendumque de integro censuit. Relata postero 10
die per minorem trepidationem re, tenuerunt optimates, ut,
convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

Per idem fere tempus litteræ ex Sicilia Sardiniaque Ro- 21
mam allatæ. Priores ex Sicilia T. Otacilii proprætoris in
senatu recitatæ sunt: P. Furium prætorem cum classe ex 2
Africa Lilybæum venisse; ipsum graviter saucium in discri-
mine ultimo vitæ esse; militi ac navalibus sociis neque sti-

pendium neque frumentum ad diem dari neque, unde detnr,
3 esse; magnopere suadere, ut qnam primum ea mittantur, sibi-
qne, si ita videatur, ex novis prætoribus successorem mittant.
4 Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio
Mammula proprætore ex Sardinia scripta. Responsum utri-
qne, non esse, unde mitteretur, iussiqne ipsi classibus atque
5 exercitibus suis consulere. T. Otacilius ad unicum snbsidium
populi Romani, Hieronem, legatos quum misisset, in stipendium
quanti argenti opus fuit, et sex mensum frumentnm accepit;
6 Cornelio in Sardinia civitates sociæ benigne contulernnt. Et
Romæ quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii
rogatione M. Minucii tribuni plebis facti, L. Æmilins Papus,
qni consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis
consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis
7 erat. Et duumviri creati M. et C. Atilii ædem Concordiæ,
quam L. Manlius prætor voverat, dedicaverunt; et tres ponti-
fices creati, Q. Cæcilius Metellus et Q. Fabius Maximns et
Q. Fulvius Flaccus, in locnm P. Scantinii demortui et L.
Æmilii Pauli consulis et Q. Ælii Pæti, qui ceciderant pugna
Cannensi.

22 Quum cetera, quæ continuis cladibns fortuna minuerat,
quantum consiliis humanis assequi poterant, patres expressent,
2 tandem se qnoque et solitudinem curiæ paucitatemque con-
3 venientium ad publicum consilium respexerunt; neque enim
post L. Æmilium et C. Flaminium censores senatus lectus
fuerat, quum tantum senatorum adversæ pugnæ, ad hoc sui
4 quemque casus per quinquennium absumpsissent. Qnnm de
ea re M. Æmilius prætor, dictatore post Casilinum amissum
profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset, tum
Sp. Carvilius quum longa oratione non solum inopiam *senato-
rum*, sed paucitatem etiam civium, ex qnibus in patres legerentur,
5 conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi artius
Latini nominis cum populo Romano magnopere se suadere
dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, *qui-
bus* patres Romani censnissent, civitas darctur, atque *ei* in de-

mortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam 6
haud æquioribus animis quam ipsorum quondam postulatum
Latinorum patres audierunt; et quum fremitus indignantium 7
tota curia esset, et præcipue T. Manlius esse etiam nunc eius
stirpis virum diceret, ex qua quondam in Capitolio consul mi-
natus esset, Latinum, quem in curia vidisset, eum sua manu
se interfecturum, Q. Fabius Maximus nunquam rei ullius 8
alieniore tempore mentionem factam in senatu dicit, quam
inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem id
iactum, quod insuper sollicitaret eos; eam unius hominis 9
temerariam vocem silentio omnium exstinguendam esse, et, si
quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id
omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro
non dicto habendum esse. Ita eius rei oppressa mentio est.
Dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque ex iis, 10
qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum lege-
ret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum
iusserunt. Qui ex Apulia, relicto ibi præsidio, quum magnis 11
itineribus Romam redisset, nocte proxima, ut mos erat, M.
Fabium Buteonem ex senatus consulto sine magistro equitum
dictatorem in sex menses dixit. *Is* ubi cum lictoribus in **23**
rostra escendit, neque duos dictatores tempore uno, quod nun-
quam antea factum esset, probare se dixit, neque dictatorem 2
[se] sine magistro equitum, nec censoriam vim uni permissam
et eidem iterum, nec dictatori, nisi rei gerendæ causa creato,
in sex menses datum imperium. Quæ immoderata fors*an* 3
tempus ac necessitas fecerit, iis se modum impositurum; nam
neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius,
L. Æmilius censores in senatum legissent; transcribi tantum 4
recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium
arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in
demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo
homini prælatus videretur. Recitato vetere senatu, inde pri- 5
mos in demortuorum locum legit, qui post L. Æmilium, C.
Flaminium censores curulem magistratum cepissent necdum in

senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus erat;
6 tum legit, qui ædiles, tribuni plebis quæstoresve fuerant; tum
ex iis, qui magistratus *non* cepissent, qui spolia ex hoste fixa
7 domi haberent aut civicam coronam accepissent. Ita centum
septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in
senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque
8 de rostris descendit, lictoribus abire iussis, turbæque se im-
miscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne
deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen
elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum
9 deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit,
non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe
retineretur.

24 Postero die consultus a M'. Pomponio prætore senatus
decrevit, dictatori scribendum, uti, si e re publica censeret esse,
ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et
2 prætore M. Marcello, ut ex iis præsentibus noscere patres
possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus
caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis,
3 qui legionibus præessent. Dictator de se pauca ac modice
locutus, in magistrum equitum Ti. Sempronium Gracchum
magnam partem gloriæ vertit, comitiaque edixit, quibus L.
Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obti-
nebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum
4 et ædilis curulis erat, consules creantur. Prætores inde creati
M. Valerius Lævinus iterum, App. Claudius Pulcher, Q. Fulvius
5 Flaccus, Q. Mucius Scævola. Dictator, creatis magistratibus,
Teanum in hiberna ad exercitum redit, relicto magistro equi-
tum Romæ, qui, quum post paucos dies magistratum initurus
esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres
consuleret.

6 Quum eæ res maxime agerentur, nova clades nuntiata,
aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L. Po-
stumium consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum
7 deletos. Silva erat vasta (Litanam Galli vocabant), qua ex-

ercitum traducturus erat. Eius silvæ dextra lævaque circa
viam Galli arbores ita inciderunt, ut immotæ starent, momento
levi impulsæ acciderent. Legiones duas Romanas habebat 8
Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat,
ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit.
Galli oram extremæ silvæ quum circumsedissent, ubi intravit 9
agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt;
quæ alia in aliam, instabilem per se ac male hærentem, inci-
dentes ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix
decem homines effugerent. Nam quum exanimati plerique 10
essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram mul-
titudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem ar-
mati circumsedentes, interfecerunt, paucis e tanto numero cap-
tis, qui pontem fluminis petentes, obsesso ante ab hostibus
ponte, interclusi sunt. Ibi Postumius omni vi, ne caperetur, 11
dimicans occubuit. Spolia corporis caputque præcisum ducis
Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere.
Purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro cælavere, 12
idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculum-
que idem sacerdotibus ac templi antistitibus. Præda quoque 13
haud minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars
animalium strage silvæ oppressa erat, tamen ceteræ res, quia
nihil dissipatum fuga est, stratæ per omnem iacentis agminis
ordinem inventæ sunt.

Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pa- **25**
vore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturna solitu-
dine per urbem acta, senatus ædilibus negotium daret, ut 2
urbem circumirent aperirique tabernas et mæstitiæ publicæ
speciem urbi demi iuberent, tum Ti. Sempronius senatum
habuit, consolatusque patres est et adhortatus, ne, qui Can- 3
nensi ruinæ non succubuissent, ad minores calamitates animos
summitterent: quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque
attineret, prospera modo essent, sicut speraret futura, Galli- 4
cum bellum et omitti tuto et differri posse, ultionemque eam
fraudis in deorum ac populi Romani potestate fore; de hoste

Pœno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultan-
5 dum atque agitandum. Ipse primum, quid peditum equitum-
que, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris,
disseruit; tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit.
6 Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quæ-
situm est, nec, unde duo consulares exercitus satis firmi ad
tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam,
quanquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. Ex-
7 ercitus dictatoris consuli decretus est. De exercitu M. Marcelli,
qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci
8 atque ibi militare, donec *in* Italia bellum esset, placuit. Eo-
dem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque
roboris, nullo præstituto militiæ tempore, nisi quod stipendiorum
9 legitimorum esset. Duæ legiones urbanæ alteri consuli, qui
in locum L. Postumii suffectus esset, decretæ sunt, eumque,
10 quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones
præterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri, atque
inde consulem, cui legiones urbanæ evenissent, militum sumere
11 quantum opus esset. C. Terentio consuli prorogari in annum
imperium neque de eo exercitu, quem ad præsidium Apuliæ
haberet, quicquam minui.

26 Dum hæc in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius
in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis prosperum
2 Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut
Gnæus terra, Publius navibus rem gereret, Hasdrubal, Pœ-
norum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab
hoste intervallo ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac
diu obtestanti quattuor millia peditum, mille equites in sup-
3 plementum missi ex Africa sunt. Tum refecta tandem spe,
castra propius hostem movit, classemque et ipse instrui para-
4 rique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In
ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum præ-
fectorum navium transitio, qui post classem ad Hiberum per
pavorem desertam graviter increpiti nunquam deinde satis
5 fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant

hi transfugæ motum in Tartesiorum gente, desciverantque iis
auctoribus urbes aliquot; una etiam ab ipsis vi capta fuerat.
In eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque 6
exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captæ ante
dies paucos urbis mœnibus Chalbum, nobilem Tartesiorum
ducem, cum valido exercitu castris se tenentem, aggredi
statuit. Præmissa igitur levi armatura, quæ eliceret hostes ad 7
certamen, equitum partem ad depopulandum per agros passim
dimisit *et* ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus 8
erat et per agros fugaque et cædes; deinde undique diversis
itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit
animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis
animorum esset, sed etiam ad lacessendum prœlio hostem.
Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo, 9
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante ultro
lacessenti incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis 10
arduum, flumine etiam obiecto tutum, copias subducit, et præ-
missam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit,
nec aut colli aut flumini satis fidens, castra vallo permunit.
In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta; nec 11
Numida Hispano eques par fuit, nec iaculator Maurus cætrato,
velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum præstanti.
Postquam neque elicere Pœnum ad certamen obversati castris **27**
poterant neque castrorum oppugnatio facilis erat, urbem 2
Ascuam, quo fines hostium ingrediens Hasdrubal frumentum
commeatusque alios convexerat, vi capiunt omnique circa
agro potiuntur; nec iam aut in agmine aut in castris ullo
imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene 3
gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos
sine signis hostes aggrederentur, degressus colle pergit ire
acie instructa ad castra. Quem ut adesse tumultuose nuntii 4
refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad arma con-
clamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, 5
sine signo, incompositi, inordinati in prœlium ruunt. Iam
primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent,

6 alii nondum e castris exissent; tamen primo ipsa audacia terruere hostem; deinde rari in confertos illati, quum paucitas parum tuta esset, respicere alii alios et undique pulsi coire in
7 orbem, et dum *corpora* corporibus applicant armaque armis iungunt, in artum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii
8 esset, corona hostium cincti ad multum diei cæduntur; exigua pars eruptione facta silvas ac montes petit. Parique terrore et castra sunt deserta et universa gens postero die in deditionem venit.
9 Nec diu in pacto mansit; nam subinde ab Carthagine allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret, quæ vulgata res per Hispaniam omnium
10 ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal extemplo litteras Carthaginem mittit, indicans, quanto fama profectionis suæ damno fuisset; si vero inde pergeret, priusquam
11 Hiberum transiret, Romanorum Hispaniam fore; nam præterquam quod nec præsidium nec ducem haberet, quem relinqueret pro se, eos imperatores esse Romanos, quibus vix
12 æquis viribus resisti posset. Itaque si ulla Hispaniæ cura esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent; cui *ut* omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.

28 Eæ litteræ quanquam primo admodum moverunt senatum, tamen, quia Italiæ cura prior potiorque erat, nihil de Hasdru-
2 bale neque de copiis eius mutatum est; Himilco cum exercitu iusto et aucta classe ad retinendam terra marique ac tuendam
3 Hispaniam est missus. Qui ut pedestres navalesque copias traiecit, castris communitis navibusque subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus
4 ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quemadmodum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra rediit, nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat,
5 antequam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra, pecunias imperat populis omnibus suæ dicionis, satis gnarus, Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia

Gallica aliter quam conducta habuisse; inopem tantum iter 6
ingressum vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur
raptim exactis, ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7
Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces
iunctis copiis ire obviam cœptis atque obsistere parant, rati, 8
si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiæ hosti, Hasdrubal
dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem
Romani imperii fore. His anxii curis ad Hiberum contrahunt 9
copias, et transito amne, quum diu consultassent, utrum castra
castris conferrent an satis haberent sociis Carthaginiensium
oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a 10
propinquo flumine Hiberam appellatam, opulentissimam ea
tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit 11
Hasdrubal, pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem
deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. Ita iam 12
cœpta obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdru-
balem versum bellum. Quinque millium intervallo castra **29**
distantia habuere paucos dies, nec sine levibus prœliis nec ut
in aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex compo- 2
sito utrinque signum pugnæ propositum [est] atque omnibus
copiis in campum descensum est. Triplex stetit Romana 3
acies; velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa
recepta; equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem 4
Hispanis firmat; in cornibus, dextro Pœnos locat, lævo Afros
mercenariorumque auxilia; equitum Numidas Pœnorum pedi-
tibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numi- 5
dæ in dextro locati cornu, sed quibus desultorum in modum
binos trahentibus equos inter acerrimam sæpe pugnam in
recentem equum ex fesso armatis transultare mos erat; tanta
velocitas ipsis tamque docile equorum genus est. Quum hoc 6
modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud
ferme dispares spes erant; nam ne multum quidem aut numero
aut genere militum hi aut illi præstabant; militibus longe
dispar animus erat. Romanis enim, quanquam procul a patria 7

pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe
Romana eos pugnare; itaque, velut quibus reditus in patriam
in eo discrimine pugnæ verteretur, obstinaverant animis vin-
8 cere aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies;
nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania quam
9 victores in Italiam trahi malebant. Primo igitur concursu,
quum vix pila coniecta essent, retulit pedem media acies, in-
10 ferentibusque se magno impetu Romanis, vertit terga. Nihilo
segnius *in* cornibus prœlium fuit. Hinc Pœnus, hinc Afer
11 urget, et velut in circumventos prœlio ancipiti pugnant; sed
quum in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium
12 ad dimovenda hostium cornua habuit. Ita duo diversa prœ-
lia erant. Utroque Romani, ut qui, pulsis iam ante mediis,
et numero et robore virorum præstarent, haud dubie supe-
13 rant. Magna vis hominnm ibi occisa, et, nisi Hispani vixdum
conserto prœlio tam effuse fugissent, perpauci ex tota super-
14 fuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit, quia,
simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidæque viderunt,
extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis quoque præ se
15 actis, deseruere. Hasdrubal usque ad ultimum eventum
pugnæ moratus e media cæde cum paucis effugit. Castra
16 Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia *in*
Hispania erant, Romanis adiunxit, Hasdrubalique non modo
in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis
17 tuto in Hispania spes reliqua erat. Quæ posteaquam litteris
Scipionum Romæ vulgata sunt, non tam victoria quam pro-
hibito Hasdrubalis in Italiam transitu lætabantur.

30 Dum hæc in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis ali-
quot post mensibus, quam cœpta oppugnari erat, ab Himil-
2 cone præfecto Hannibalis expugnata est. Multo sanguine ac
vulneribus ea Pœnis victoria stetit, nec ulla magis vis obses-
3 sos quam fames expugnavit. Absumptis enim frugum ali-
mentis carnisque omnis generis quadrupedum suetæ *insuetæ*que,
postremo coriis herbisque et radicibus et corticibus teneris
4 strictisque foliis vixere, nec ante, quam vires ad standum in

muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta 5
Petelia, Pœnus ad Consentiam copias traducit, quam minus
pertinaciter defensam intra paucos dies in deditionem accepit.
Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Græ- 6
cam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque,
tum iam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis
ætatis minus duo millia civium superessent. Itaque urbe a 7
defensoribus vasta facile potiti hostes sunt; arx tantum retenta,
in quam inter tumultum captæ urbis e media cæde quidam
effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Pœnosque, 8
prodita multitudine a principibus. Regini tantummodo re- 9
gionis eius et in fide erga Romanos et potestatis suæ ad
ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio 10
animorum pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab
defectione abstinuit. Namque Gelo, maximus stirpis, con- 11
tempta simul senectute patris, simul post Cannensem cladem
Romana societate, ad Pœnos defecit, movissetque in Sicilia 12
res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione
aspergeret, armantem eum multitudinem sollicitantemque
socios absumpsisset. Hæc eo anno in Italia, in Africa, in 13
Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut
ædem Veneris Erycinæ, quam dictator vovisset, dedicare
liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius, consul designatus, 14
quum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium
duumvirum esse iuberent ædis dedicandæ causa. Et M. 15
Æmilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres,
Lucius, Marcus, Quintus, ludos funebres per triduum et
gladiatorum paria duo et viginti [per triduum] in foro dederunt.
Ædiles curules C. Lætorius et Ti. Sempronius Gracchus, con- 16
sul designatus, qui in ædilitate magister equitum fuerat, ludos
Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii 17
ludi ædilium M. Aurelii Cottæ et M. Claudii Marcelli ter
instaurati.

Circumacto tertio anno Punici belli, Ti. Sempronius 18

A. u. c. 539. consul idibus Martiis magistratum init. Prætores Q. Fulvius
A. Ch. 215. Flaccus, qui antea *bis* consul censorque fuerat, urbauam, M.
Valerius Lævinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit;
App. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scævola Sardiniam
19 sortiti sunt. M. Marcello pro cousule imperium esse populus iussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum
31 imperatorum in Italia prospere rem gessisset. Senatus, quo
die primum est iu Capitolio cousultus, decrevit, ut eo anno
2 duplex tributum imperaretur, simplex coufestim exigeretur, ex
quo stipendium præsens omnibus militibus daretur, præterquam
3 qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreverunt, ut duabus legionibus urbauis Ti. Sempronius consul
Cales ad conveniendum diem ediceret; inde eæ legiones in
4 castra Claudiana supra Suessulam deducerentur. Quæ ibi
legiones essent (erant autem Cannensis maxime exercitus),
eas App. Claudius Pulcher prætor in Siciliam traiiceret, quæ-
5 que iu Sicilia esseut, Romam deportarentur. Ad exercitum,
cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius
Marcellus missus, isque iussus in castra Claudiana deducere
6 urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipieudum deducendumque inde in Siciliam Ti. Mæcilius Croto legatus ab
7 App. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverant homines, uti consul comitia collegæ creando haberet; deiude, ubi
ablegatum velut de industria M. Marcellum viderunt, quem
maxime consulem in eum annum ob egregie in prætura res
8 gestas creari volebant, fremitus in curia ortus. Quod ubi
sensit consul, „Utrumque“ inquit „e re publica fuit, patres
conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus iu Campaniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is iude
confecto, quod mandatum est, negotio revertisset, ut vos consulem, quem tempus rei publicæ postularet, quem maxime
9 vultis, haberetis.“ Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, sileutium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maximus et T. Otacilius Crassus ædibus dedicandis, Menti Otacilius, Fabius Veneri Erycinæ; utraque in Capitolio est, canali

uno discretæ. Et de trecentis equitibus Campanis, qui in 10
Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam venerant, latum ad
populum, ut cives Romani essent; item ut municipes Cumani
essent pridie, quam populus Campanus a populo Romano
defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum 11
hominum essent, scire se ipsi negabant, vetere patria relicta,
in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Mar- 12
cellus ab exercitu rediit, comitia consuli subrogando in locum
L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, 13
qui extemplo magistratum occiperet. Cui ineunti consulatum
quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronun-
tiaverunt; vulgoque patres ita fama ferebant, quod tum pri-
mum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse.
In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus 14
Q. Fabius Maximus tertium.

Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit; 15
signa Lanuvii ad Iunonis Sospitæ cruore manavere, lapidibus-
que circa id templum pluit, ob quem imbrem novendiale, ut
assolet, sacrum fuit; ceteraque prodigia cum cura expiata.
Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus **32**
Teani, cui M. Iunius dictator præfuerat, evenit; Sempronio
volones, qui ibi erant, et sociorum viginti quinque millia,
M. Valerio prætori legiones, quæ ex Sicilia redissent. decretæ; 2
M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Sues-
sulam Nolæ præsideret, missus; prætores in Siciliam ac Sar-
diniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vo- 3
cassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam
liceret, ad portam Capenam convenirent. Prætores, quorum 4
iurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt;
eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis, duo- 5
decim millia peditum et mille quingentos equites, viginti ele-
phantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat
cum præsidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in 6
Hispania rem male gestam omnesque ferme eius provinciæ

7 populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum
classe ea copiisque, omissa Italia, in Hispaniam averterent,
8 quum Sardiniæ recipiendæ repentina spes affulsit: parvum ibi
exercitum Romanum esse; veterem prætorem inde A. Corne-
9 lium provinciæ peritum decedere, novum exspectari; ad hoc
fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii, et
prxoimo iis anno acerbe atque avare imperatum; gravi tri-
buto et collatione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud
10 quam auctorem, ad quem deficerent. Hæc clandestina legatio
per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsi-
eora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat.
11 His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem
12 cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in Sardiniam
Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum, quan-
tum Magoni, decernunt.
13 Et Romæ consnles, transactis rebus, quæ in urbe agendæ
14 erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militi-
bus Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius,
consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante
15 calendas Iunias primas in urbes munitas conveherent; qui non
invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta
venditurum, villas incensurum. Ne prætoribus quidem, qui
ad ius dicendum creati erant, vacatio a belli administratione
16 data est. Valerium prætorem in Apuliam ire placuit ad ex-
ercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones
venissent, iis potissimum uti ad regionis eius præsidium, Teren-
17 tianum *exercitum Tarentum* mitti cum aliquo legatorum; et viginti
quinque naves datæ, quibus oram maritimam inter Brundisium
18 ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio
19 prætori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C.
Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro con-
20 quisitionem militum haberet locisque his præsidio esset. Et
T. Otacilius Crassus, postquam ædem Mentis in Capitolio
dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi præesset, missus.
33 In hanc dimicationem duorum opulentissinorum in terris

populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter 2
quos Philippus Macedonum rex eo magis, quo propior
Italiæ ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum 3
fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter
Romanum Pœnumque orto lætatus erat, ita, utrius populi mal-
let victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo
fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Pœnis 4
erat, ad fortunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit;
qui vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custo-
diis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniæ Iunonis tem-
plum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes 5
Capuam media in præsidia Romana illati sunt deductique ad
Valerium Lævinum prætorem, circa Luceriam castra haben-
tem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo 6
rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam
cum populo Romano; mandata habere ad consules ac sena-
tum populumque Romanum. Prætor inter defectiones veterum 7
sociorum nova societate tam clari regis lætus admodum hostes
pro hospitibus comiter accepit. Dat, qui prosequantur; itinera 8
cum cura demonstrat, quæ loca quosque saltus aut Romanus
aut hostes teneant. Xenophanes per præsidia Romana in 9
Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis
pervenit, fœdusque cum eo atque amicitiam iungit legibus
his, ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem 10
naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret et vastaret
maritimam oram, bellum pro parte sua terra marique gereret;
ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Car- 11
thaginiensium atque Hannibalis esset, prædaque omnis Han-
nibali cederet; perdomita Italia, navigarent in Græciam bel- 12
lumque, cum quibus regi placeret, gererent; quæ civitates con-
tinentis quæque insulæ ad Macedoniam vergunt, eæ Philippi
regnique eius essent.

In has ferme leges inter Pœnum ducem legatosque Ma- **34**
cedonum ictum fœdus; missique cum iis ad regis ipsius fir- 2
mandam fidem legati. Gisgo et Bostar et Mago, eodem ad

Iunonis Laciniæ, ubi navis occulta in statione erat, perveniunt.
3 Inde profecti quum altum tenerent, conspecti *a* classe Ro-
4 mana sunt, quæ præsidio erat Calabriæ litoribus. Valerius
Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem quum
misisset, primo fugere regii conati, deinde, ubi celeritate vinci *se*
senserunt, tradunt se Romanis, et ad præfectum classis adducti,
5 quum quæreret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xeno-
phanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Phi-
lippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem unum
iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequisse,
6 sæptam hostium præsidiis. Deinde ut Punicus cultus habi-
tusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque sermo
7 prodidit, tum comitibus eorum seductis ac metu territis, litteræ
quoque ab Hannibale ad Philippum inventæ et pacta inter
8 regem Macedonum Pœnumque ducem. Quibus satis cognitis,
optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad
senatum aut *ad* consules, ubicunque essent, quam primum
9 deportare. Ad id celerrimæ quinque naves delectæ ac L.
Valerius Antias, qui præesset, missus, eique mandatum, ut in
omnes naves legatos separatim custodiendos divideret daret-
que operam, ne quod iis colloquium inter se neve quæ com-
municatio consilii esset.
10 Per idem tempus Romæ quum A. Cornelius Mammula,
ex Sardinia provincia decedens, retulisset, qui status rerum
11 *in* insula esset: bellum ac defectionem omnes spectare; Q.
Mucium, qui successisset sibi, gravitate cæli aquarumque ad-
venientem exceptum, non tam in periculosum quam longum
morbum implicitum, diu ad belli munia sustinenda inutilem
12 fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatæ provinciæ præ-
sidem esse, ita imparem bello, quod motum iri videretur,
13 decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia
peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem
14 primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mit-
teretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret,
15 quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Man-

lius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat subegeratque
in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine 16
in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cog-
nomen erat, fœda tempestate vexata ad Baliares insulas deii-
citur, ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei 17
navium quassati erant) subductæ naves, dum reficiuntur, ali-
quantum temporis triverunt.

In Italia quum post Cannensem pugnam, fractis partis 35
alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset,
Campani per se adorti sunt rem Cumanam suæ dicionis face- 2
re, primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent; ubi id parum
processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis 3
omnibus statum sacrificium ad Hamas *est*. Eo senatum Cam-
panum venturum certiores Cumanos fecerunt, petieruntque, ut
et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter,
ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet; præsi- 4
dium ibi armatum se habituros, ne quid ab Romano Pœ-
nove periculi esset. Cumani, quanquam suspecta fraus erat,
nihil abnuere, ita tegi fallax consilium posse rati. Interim 5
Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessæ, quo ad convenien-
dum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum
flumen circa Liternum posuit castra. Ibi quia otiosa stativa 6
erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima
pars volonum erant) assuescerent signa sequi et in acie agno-
scere ordines suos. Inter quæ maxima erat cura duci, 7
itaque legatis tribunisque præceperat, ne qua exprobratio cui-
quam veteris fortunæ discordiam inter ordines sereret; vetus
miles tironi, liber voloni sese exæquari sineret; omnes satis 8
honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque
populus Romanus commisisset; quæ fortuna coegisset ita fieri,
eandem cogere tueri factum. Ea non maiore cura præcepta 9
ab ducibus sunt quam *a* militibus observata, brevique tanta
concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem
veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. Hæc 10
agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quæ a Campanis

legatio paucos ante dies venisset et quid iis ipsi respondis-
11 sent: triduo post eum diem festum esse; non senatum solum
omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum Campanum.
12 Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehere
et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrificium
13 Campanis esset, Cumas movet castra. Hamæ inde tria millia
passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composito
convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medix
tuticus (*is* summus magistratus erat Campanis) cum quattuorde-
14 cim millibus armatorum habebat castra, sacrificio apparando
et inter id instruendæ fraudi aliquanto intentior quam muni-
15 endis castris aut ulli militari operi. [Triduum sacrificatum
ad Hamas.] Nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noc-
16 tem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus,
custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset cœpta,
et a decima diei hora coactis militibus corpora curare som-
17 noque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum
18 possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique pro-
fectus agmine quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra
Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis in-
vadit; alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes
19 redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno cæsa
plus duo millia cum ipso duce Mario Alfio; capti* et signa
militaria quattuor et triginta.

36 Gracchus minus centum militum iactura castris hostium
potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui
2 super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida
futuri fefellit opinio. Nam simul Capuam ea clades est nun-
tiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta insolenter lætum exer-
citum tironum magna ex parte *et* servorum spoliantem victos
3 prædasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen
præter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato
4 præsidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse
Hamis vacua ab hostibus castra nec quicquam præter recentis
vestigia cædis strataque passim corpora sociorum invenit.

Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret ur- 5
bemque oppugnaret. Id quanquam haud modice Hannibal 6
cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem ma-
ritimam urbem haberet, tamen, quia præter arma nihil secum
miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super
Tifata se recepit. Inde fatigatus Campanorum precibus se- 7
quenti die cum omni apparatu oppugnandæ urbis Cumas
redit, perpopulatoque agro Cumano, mille passus ab urbe ca-
stra locat, quum Gracchus magis verecundia in tali necessi- 8
tate deserendi socios implorantes fidem suam populique Romani
substitisset quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fa- 9
bius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere
audebat exercitum, occupatus primo auspiciis repetendis, dein 10
prodigiis, quæ alia super alia nuntiabantur; expiantique ea
haud facile litari haruspices respondebant.

Eæ causæ quum Fabium tenerent, Sempronius in obsi- **37**
dione erat et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam 2
ingentem admotam urbi aliam turrem ex ipso muro excitavit
consul Romanus, aliquanto altiorem, quia muro satis per se
alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. Inde pri- 3
mum saxis sudibusque et ceteris missilibus propugnatores
mœnia atque urbem tuebantur; postremo, ubi promovendo 4
adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum
simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum 5
multitudo quum de turre sese præcipitaret, eruptio ex oppido
simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in
castra, ut eo die obsesso quam obsidenti similior esset Pœnus.
Ad mille trecenti Carthaginiensium cæsi et undesexaginta 6
vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac negli-
genter agentes, quum nihil minus quam eruptionem timuissent,
ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes 7
ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit ac suos
intra muros recepit. Postero die Hannibal, lætum secunda 8
re consulem iusto prœlio ratus certaturum, aciem inter castra
atque urbem instruxit; ceterum, postquam neminem moveri ab 9

solita custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariæ
spei, ad Tifata redit infecta re.
10 Quibus diebus Cumæ liberatæ sunt obsidione, iisdem
diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui
Longo cognomen erat, cum Hannone Pœno prospere pugnat.
11 Supra duo millia hominum occidit, et ducentos octoginta
milites, signa militaria ad quadraginta unum cepit. Pulsus
12 finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et ex
Hirpinis oppida tria, quæ a populo Romano defecerant, vi
recepta per M. Valerium prætorem, Vercellium, Vescellium,
13 Sicilinum, et auctores defectionis securi percussi. Supra
quinque millia captivorum sub hasta venierunt; præda alia
militi concessa, exercitusque Luceriam reductus.

38 Dum hæc in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque
naves, quæ Macedonum atque Pœnorum captos legatos Romam
portabant, ab supero mari ad inferum circumvectæ
2 prope omnem Italiæ oram, quum præter Cumas velis ferrentur
neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Grac-
3 chus obviam ex classe sua naves misit. Quum percontando
in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse, naves Cumas
appulsæ captivique ad consulem deducti et litteræ datæ.
4 Consul, litteris Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata
omnia ad senatum itinere terrestri misit, navibus devehi lega-
5 tos iussit. Quum eodem fere die litteræ legatique Romam
venissent, et, percontatione facta, dicta cum scriptis congruerent,
primo gravis cura patres incessit, cernentes, quanta vix tole-
6 rantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret; cui
tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quem-
admodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem.
7 Captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub
hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius
Flaccus præfectus præerat, viginti *quinque* parari alias decer-
8 nunt. His comparatis deductisque et additis quinque navibus,
quæ advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia
9 Tarentum profectæ, iussusque P. Valerius, militibus Var-

ronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti præerat, in naves
impositis, quinquaginta quinque navium classe non tueri modo
Italiæ oram, sed explorare de Macedonico bello; si con- 10
gruentia litteris legatorumque indiciis Philippi consilia essent,
ut M. Valerium prætorem litteris certiorem faceret, isque, L. 11
Apustio legato exercitui præposito, Tarentum ad classem pro-
fectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret
daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia 12
ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est,
quæ App. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hie-
roni regi; ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta.
Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici et 13
hordei centum.

Dum hæc Romani parant aguntque, ad Philippum cap- **39**
tiva navis una ex iis, quæ Romam missæ erant, ex cursu
refugit; inde scitum, legatos cum litteris captos. Itaque igna- 2
rus rex, quæ cum Hannibale legatis suis convenissent, quæque
legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eis-
dem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi Heraclitus, 3
cui Scotino cognomen erat, et Crito Bœotius et Sositheus
Magnes. Hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata; sed 4
prius se æstas circumegit, quam movere ac moliri quicquam
rex posset; tantum navis una capta cum legatis momenti
fecit ad dilationem imminentis Romani belli.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post 5
expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Com- 6
bulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quæ *ad* Pœnum
defecerant, Fabius vi cepit, præsidiaque in iis Hannibalis
Campanique permulti capti. Et Nolæ, sicut priore anno, 7
senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat, consiliaque oc-
culta de cæde principum et proditione urbis inibantur. Qui- 8
bus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Han-
nibalis, quæ in Tifatis erant, traducto exercitu Fabius super
Suessulam in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum

proprætorem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in præsidium misit.

40 Et in Sardinia res per T. Manlium prætorem administrari cœptæ, quæ omissæ erant, postquam Q. Mucius prætor
2 gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Carales subductis navalibusque sociis armatis, ut terra rem
gereret, et a prætore exercitu accepto, duo et viginti millia
3 peditum, mille ducentos equites confecit. Cum his equitum
peditumque copiis profectus in agrum hostium haud procul ab
Hampsicoræ castris castra posuit. Hampsicora tum forte
profectus erat in Pellitos Sardos ad iuventutem armandam,
4 qua copias augeret; filius nomine Hostus castris præerat.
Is adolescentia ferox, temere prœlio inito, fusus fugatusque.
Ad tria millia Sardorum eo prœlio cæsa, octingenti ferme vivi
5 capti; alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus,
dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cor-
6 num, caput eius regionis, confugit; debellatumque eo prœlio
in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale,
quæ tempestate deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem
7 rebellandi advenisset. Manlius post famam appulsæ Punicæ
classis Carales se recepit; ea occasio Hampsicoræ data est Pœno
8 se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis et classe
remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi
Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus
erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione
9 continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt
obiecta; dein per procursationes levia certamina vario eventu
inita; postremo descensum in aciem. Signis collatis iusto
10 prœlio per quattuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem
Pœni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt; postremo et ipsi,
quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent,
11 fusi; ceterum terga dantes circumducto cornu, quo pepulerat
Sardos, inclusit Romanus. Cædes inde magis quam pugna
12 fuit. Duodecim millia hostium cæsa, Sardorum simul Pœnorumque, ferme tria millia et septingenti capti et signa mili-

taria septem et viginti. Ante omnia claram et memorabilem 41
pugnam fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago,
nobiles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua 2
cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis
bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces mi- 3
nus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt; nam et
filius Hampsicoræ Hostus in acie cecidit, et Hampsicora cum 4
paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque
filii audivit, nocte, ne cuius interventus cœpta impediret, mor-
tem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quæ ante, fugæ 5
receptaculum fuit; quam Manlius victore exercitu aggressus
intra dies paucos recepit. Deinde aliæ quoque civitates, quæ 6
ad Hampsicoram Pœnosque defecerant, obsidibus datis dedi-
derunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato pro cuius-
que aut viribus aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi 7
navibus longis deductis impositoque, quem secum advexerat,
milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat
patribus; et stipendium quæstoribus, frumentum ædilibus, cap-
tivos Q. Fulvio prætori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius prætor ab Lilybæo classi 8
in Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem,
quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem *a* 9
Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit,
levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum
sociis navalibus cepit. Ceteras metus haud secus quam tem-
pestas passim disiecit.

Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad 10
supplementum Carthagine missis elephantisque et commeatu
Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret App. Claudius, 11
per simulationem provinciæ circumeundæ Messanam raptim
exercitu ducto, *vento* æstuque suo Locros traiecit. Iam inde 12
Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locren-
ses portas Romanis clauserunt; Appius, magno conatu nulla
re gesta, Messanam repetit.

Eadem æstate Marcellus ab Nola, quam præsidio obti- 13

nebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnites
14 Caudinos fecit, adeoque omnia ferro atque igni vastavit, ut
42 antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret. Itaque
extemplo legati ad Hannibalem missi simul ex utraque gente
2 ita Pœnum allocuti sunt. „Hostes populi Romani, Hannibal,
fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostræ vires
nos tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, Pyrrho
3 regi nos adiunximus; a quo relicti pacem necessariam accepi-
mus, fuimusque in ea per annos prope quinquaginta ad id
4 tempus, quo tu in Italiam venisti. Tua nos non magis virtus
fortunaque quam unica comitas ac benignitas erga cives
nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te
salvo atque incolumi amico non modo populum Romanum, sed
5 ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. At her-
cule non solum incolumi et victore, sed præsente te, quum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire et
flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquoties hac
æstate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vicisse ad
Cannas videatur glorienturque Romani, te, ad unum modo
6 ictum vigentem, velut aculeo emisso torpere. Per annos *cen-
tum* cum populo Romano bellum gessimus, nullo externo
adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per biennium Pyrrhus
nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos
7 defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos
consules ac duos consulares exercitus ab nobis sub iugum mis-
sos, et si qua alia aut læta aut gloriosa nobis evenerunt.
8 Quæ aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione
9 referre possumus, quam quæ hodie eveniunt. Magni dictato-
res cum magistris equitum, bini consules cum binis consula-
ribus exercitibus ingrediebantur fines nostros; ante explorato
et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant;
10 nunc proprætoris unius et parvi ad tuendam Nolam præsidii
præda sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum
modo percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in
11 Romano vagarentur agro. Causa autem hæc est, quod neque

tu defendis et nostra iuventus, quæ, si domi esset, tutaretur,
omnis sub signis militat tuis. Nec te nec exercitum tuum 12
norim, nisi, a quo tot Romanas acies fusas stratasque esse
sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros
vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana
prædæ spes. Numidarum paucorum illi quidem præda erunt, 13
præsidiumque *miseris* simul nobis et Nolæ ademeris, si modo,
quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos iudi-
cas, quos in fidem receptos tuearis."

Ad ea Hannibal respondit, omnia simul facere Hirpinos **43**
Samnitesque, et indicare clades suas et petere præsidium et
queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem primum 2
fuisse, dein petendum præsidium, postremo, ni impetraretur,
tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum 3
sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri
esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adductu-
rum. Iis populandis et militem suum repleturum se et metu
procul ab iis summoturum hostes. Quod ad bellum Roma- 4
num attineret, si Trasumenni quam Trebiæ, si Cannarum
quam Trasumenni pugna nobilior esset, Cannarum quoque se
memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.
Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit; ipse, 5
præsidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu
ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento 6
Carthagine advecto atque elephantis venit. Castris haud
procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt,
quam quæ a legatis sociorum audierat. Nihil enim Marcellus 7
ita egerat, ut aut fortunæ aut temere hosti commissum dici
posset. Explorato cum firmisque præsidiis, tuto receptu
prædatum ierat, omniaque velut adversus præsentem Hanni-
balem cauta provisaque fuerant. Tum, ubi sensit hostem ad- 8
ventare, copias intra mœnia tenuit; per muros inambulare
senatores Nolanos iussit et omnia circa explorare, quæ apud
hostes fierent. Ex his Hanno, quum ad murum successisset, 9
Herennium Bassum et Herium Pettium ad colloquium evo-

catos permissuque Marcelli egressos per interpretem alloquitur.
10 Hannibalis virtutem fortunamque extollit; populi Romani
11 obterit ut senescentem cum viribus maiestatem. Quæ si
paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave
Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis
etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Ro-
12 manæ societatem atque amicitiam præoptandam esse. Si
ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen
non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent,
nedum prætor unus cum paucis et novis militibus Nolam tutari
13 possit. Ipsorum *magis* quam Hannibalis interesse, capta an
tradita Nola poteretur; potiturum enim, ut Capua Nuceriaque
potitus esset; sed quid inter Capuæ ac Nuceriæ fortunam
14 interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle
ominari, quæ captæ urbi cessura forent, et potius spondere,
si Marcellum cum præsidio ac Nolam tradidissent, neminem
alium quam ipsos legem, qua in societatem amicitiamque Han-
44 nibalis venirent, dicturum. Ad ea Herennius Bassus respondit,
multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum
amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem pænitere, et sibi,
si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare
2 eam. *An* dedituris se Hannibali fuisse accersendum Romanorum
præsidium? Cum iis, qui ad sese tuendos venissent, omnia
sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

3 Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem
recipiendæ Nolæ; itaque corona oppidum circumdedit, ut simul
4 ab omni parte mœnia aggrederetur. Quem ut successisse
muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie cum magno
tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi cæsique sunt;
dein concursu ad pugnantes facto æquatisque viribus atrox
esse cœpit pugna, memorabilisque inter paucas fuisset, ni in-
5 gentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die
commisso modico certamine atque irritatis animis in urbem
Romani, Pœni in castra receperunt sese; nam Pœnorum prima
eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romani

quinquaginta. Imber continens per noctem totam usque ad 6
horam tertiam diei insequentis tenuit. Itaque, quanquam
utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese
tamen munimentis. Tertio die Hannibal partem copiarum præ-
datum in agrum Nolanum misit. Quod ubi animadvertit Mar- 7
cellus, extemplo in aciem copias eduxit; neque Hannibal
detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque;
eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt.
Clamor ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus 8
iis, quæ in agros prædatum exierant, ad prœlium iam com-
missum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt, 9
quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex
acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum acce-
pissent. Prœlium erat anceps; summa vi et duces horta- 45
bantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem ter-
tium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno
ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. Non 2
omnes esse in acie; prædantes vagari in agro; et qui pugnent,
marcere Campana luxuria, vino et scortis omnibusque lustris
per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, 3
dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenæi
Alpiumque superata sint iuga. Reliquias illorum virorum vix
arma membraque sustinentes pugnare. Capuam Hannibali 4
Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem discipli-
nam, ibi præteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam.
Quum hæc exprobrando hosti Marcellus suorum militum ani- 5
mos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat:
Arma signaque eadem se noscere, quæ ad Trebiam Trasu- 6
mennumque, postremo ad Cannas viderit habueritque; militem
alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde
eduxisse. „Legatumne Romanum et legionis unius atque alæ 7
magno certamine vix toleratis pugnam, quos binæ acies con-
sulares nunquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac 8
Nolanis subsidiis inultus nos iam iterum lacessit. Ubi ille
miles meus est, qui derepto ex equo C. Flaminio consuli

9 caput abstulit? ubi, *qui* L. Paulum ad Cannas occidit? Fer-
rum nunc hebet? an dextræ torpent? an quid prodigii est
aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures
vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, for-
10 tes lingua iactabatis. En, in minore re experiri vim virtu-
temque volo. Expugnate Nolam, campestrem urbem, non
flumine, non mari sæptam. Hinc vos ex tam opulenta
urbe præda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel
sequar."

46 Nec bene nec male dicta profuerunt ad confirmandos
2 animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque cresce-
rent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per
clamorem favoris indicem accendentibus ardorem pugnæ,
3 terga Pœni dederunt atque in castra compulsi sunt. Quæ
oppugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam re-
duxit cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quæ
4 ante inclinatior ad Pœnos fuerat. Hostium plus quinque
millia cæsa eo die, vivi capti sexcenti et signa militaria unde-
viginti et duo elephanti; quattuor in acie occisi; Romanorum
5 minus mille interfecti. Posterum diem indutiis tacitis sepe-
liendo utrinque cæsos in acie consumpserunt. Spolia hostium
6 Marcellus Vulcano votum cremavit. Tertio post die ob iram,
credo, aliquam aut spem liberalioris militiæ ducenti septua-
ginta duo equites, mixti Numidæ *et* Hispani, ad Marcellum
transfugerunt. Eorum forti fidelique opera in eo bello usi
7 sunt sæpe Romani. Ager Hispanis in Hispania et Numidis
in Africa post bellum virtutis causa datus est.

8 Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum
quibus venerat copiis, ipse Apuliæ hiberna petit circaque
9 Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hanni-
balem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra
convecto, quæ super Suessulam erant, munimentisque firmatis
et præsidio, quod per hiberna ad obtinendum locum satis esset,
relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Cam-
10 panum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt Cam-

pani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis et
castra ante urbem in aperto communire. Sex millia arma- 11
torum habebant, peditem imbellem, equitatu plus poterant;
itaque equestribus prœliis lacessebant hostem. Inter multos 12
nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat, cognomine
Taurea. Civis indidem erat, longe omnium Campanorum
fortissimus eques, adeo ut, quum apud Romanos militaret,
unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri æquaret.
Tunc Taurea, quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium 13
turmis, tandem silentio facto, ubi esset Claudius Asellus, quæ-
sivit, et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus 14
esset, cur non ferro decerneret daretque opima spolia victus
aut victor caperet. Hæc ubi Asello sunt nuntiata in castra, 47
id modo moratus, ut consulem percontaretur, liceretne extra
ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma
extemplo cepit, provectusque ante stationes equo Tauream 2
nomine compellavit congredique, ubi vellet, iussit. Iam Ro- 3
mani ad spectaculum pugnæ eius frequentes exierant, et Cam-
pani non vallum modo castrorum, sed mœnia etiam urbis
prospectantes repleverant, quum iam ante ferocibus dictis 4
rem nobilitassent. Infestis hastis concitarunt equos; dein libero
spatio inter se ludificantes sine vulnere pugnam extrahere.
Tum Campanus Romano „Equorum“ inquit „hoc, non equi- 5
tum erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demit-
timus equos. Ibi nullo ad evagandum spatio cominus con-
serentur manus.“ Dicto prope citius equum in viam Claudius 6
deiecit. Taurea, verbis ferocior quam re, „Minime, sis“ in-
quit, „cantherium in fossam“; quæ vox in rusticum inde pro-
verbium prodita est. Claudius quum ea via longe perequi- 7
tasset, nullo obvio hoste in campum rursus evectus, increpans
ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in
castra redit. Huic pugnæ equestri rem, quam vera sit, com- 8
munis existimatio est, mirabilem certe adiiciunt quidam anna-
les: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur,

patenti hostium porta invectum per alteram, stupentibus mira-
culo hostibus, intactum evasisse.

48 Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit
castra, ut sementem Campani facerent, nec ante violavit
agrum Campanum, quam iam altæ in segetibus herbæ pabu-
2 lum præbere poterant. Id convexit in Claudiana castra super
Suessulam, ibique hiberna ædificavit. M. Claudio proconsuli
imperavit, ut, retento Nolæ necessario ad tuendam urbem
præsidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et
3 sumptui rei publicæ essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luce-
riam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde
prætorem Brundisium cum eo, quem Luceriæ habuerat, exer-
citu misit, tuerique oram agri Sallentini et providere, quod ad
Philippum bellumque Macedonicum attineret, iussit.

4 Exitu æstatis eius, qua hæc gesta perscripsimus, litteræ
a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas
in Hispania res gessissent; sed pecuniam in stipendium vesti-
mentaque et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia
5 deesse. Quod ad stipendium attineat, si ærarium inops sit,
se aliquam rationem inituros, quomodo ab Hispanis sumant;
cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum
6 aut provinciam teneri posse. Litteris recitatis, nemo omnium
erat, quin et vera scribi et postulari æqua fateretur; sed oc-
currebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tue-
rentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum
7 Macedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quæ ante
bellum vectigales fuissent, vix præsides provinciarum exercitus
8 alere; tributo sumptus suppeditari; [eum] ipsum tributum confe-
rentium numerum tantis exercituum stragibus et ad Trasumennum
lacum *et* ad Cannas imminutum; qui superessent pauci, si
9 multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque
0 nisi fide staret res publica, opibus non staturam. Prodeundum
in contionem Fulvio prætori esse, indicandas populo publicas
necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patri-
monia, ut rei publicæ, ex qua crevissent, tempus commo-

darent, conducerentque ea lege præbenda, quæ ad exercitum 11
Hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in ærario esset,
iis primis solveretur. Hæc prætor in contione edixit, *et* quo 12
die vestimenta *ac* frumentum Hispaniensi exercitui præbenda,
quæque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.
Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant 49
hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere, unum, 2
ut militia vacarent, dum in eo publico essent, alterum, ut,
quæ in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi
publico periculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt, pri- 3
vataque pecunia res publica administrata est. Ii mores eaque
caritas patriæ per omnes ordines velut tenore uno pertinebat.
Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa 4
fide præbita, nec quicquam *parcius militibus datum, quam* si
ex opulento ærario, ut quondam, alerentur.

Quum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Has- 5
drubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob de-
fectionem ad Romanos oppugnabatur. Inter hæc trina castra 6
hostium Scipiones quum in urbem sociorum magno certamine ac
strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat,
advexerunt, cohortatique oppidanos, ut eodem animo mœnia 7
tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vi-
dissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal
præerat, ducunt. Eodem et duo duces et duo exercitus 8
Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convene-
runt. Itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta 9
hostium millia eo die in pugna fuerunt, sedecim circa *a* Ro-
manis; tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, 10
quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint amplius 11
tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexa-
ginta militaria signa, septem elephantos, quinque in prœlio
occisis; trinisque eo die castris potiti sunt. Iliturgi obsidione 12
liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti,
suppletis copiis ex provincia, ut quæ maxime omnium, belli

avida, modo præda aut merces esset, et tum iuventute abundante.
13 Iterum signis collatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum. Supra tredecim millia hostium cæsa, supra duo capta cum signis duobus et quadraginta et novem elephantis.
14 Tum vero omnes prope Hispaniæ populi ad Romanos defecerunt, multoque maiores ea æstate in Hispania quam in Italia res gestæ.

Liber XXIV.

Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno adiutoribus et ducibus Bruttiis Græcas urbes tentavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metuebant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Regium 2
primum tentatum est diesque aliquot ibi nequicquam absumpti. Interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum prædæ hostibus esset, et in dies maior omnibus portis mul- 3
titudo effundi; postremo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros *ac* portas telaque in propugnacula congerere cogebantur. In permixtam omnium ætatium ordinumque 4
multitudinem et vagantem in agris magna ex parte inermem Hamilcar Pœnus equites emisit, qui violare quemquam vetiti tantum, ut ab urbe excluderent fuga dissipatos, turmas obiecere. Dux ipse loco superiore capto, unde agros urbem*que* 5
posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros atque vocare principes Locrensium ad colloquium iussit et pollicentes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam. Bruttiis 6
in colloquio nullius rei primo fides est; deinde ut Pœnus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse afferebant, tum metu victi consulturos se populum responderunt; advocataque extemplo 7

contione, quum et levissimus quisque novas res novamque
societatem mallent, et, quorum propinqui extra urbem inter-
clusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos habe-
8 rent animos, pauci magis taciti probarent constantem fidem
quam propalam tueri auderent, haud dubio in speciem con-
9 sensu fit ad Pœnos deditio. L. Atilio, præfecto præsidii, quique
cum eo milites Romani erant, clam in portum deductis atque
impositis in naves, ut Regium deveherentur, Hamilcarem
Pœnosque ea condicione, ut fœdus extemplo æquis legibus
10 fieret, in urbem acceperunt; cuius rei prope non servata fides
deditis est, quum Pœnus dolo dimissum Romanum incusaret,
11 Locrenses profugisse ipsum causarentur. Insecuti etiam equites
sunt, si quo casu in freto æstus morari aut deferre naves in
terram posset. Et eos quidem, quos sequebantur, non sunt
adepti; alias a Messana traiicientes freto Regium naves con-
12 spexerunt. Milites erant Romani a Claudio prætore missi ad
obtinendam urbem præsidio. Itaque Regio extemplo absces-
13 sum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, ut liberi
suis legibus viverent, urbs pateret Pœnis, portus in potestate
Locrensium esset, societas eo iure staret, ut Pœnus Locrensem
Locrensisque Pœnum pace ac bello iuvaret.
2 Sic a freto Pœni reducti, frementibus Bruttiis, quod
Regium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant,
2 intactas reliquissent. Itaque per se ipsi, conscriptis armatis-
que iuventutis suæ quindecim millibus, ad Crotonem oppug-
3 nandum pergunt ire, Græcam et ipsam urbem et maritimam,
plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem ac por-
4 tum mœnibus validam tenuissent, credentes. Ea cura angebat,
quod neque non accersere ad auxilium Pœnos satis audebant,
ne quid non pro sociis egisse viderentur, et, si Pœnus rursus
magis arbiter pacis quam adiutor belli fuisset, ne in liber-
tatem Crotonis, sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur.
5 Itaque optimum visum est, ad Hannibalem mitti legatos
6 caverique ab eo, ut receptus Croto Bruttiorum esset. Han-
nibal quum præsentium eam consultationem esse respondisset

et ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi abla-
tum; nec enim diripi volebat nobilem atque opulentam urbem, 7
et sperabat, quum Bruttius oppugnaret, Pœnos nec probare
nec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se
defecturos. Crotone nec consilium unum inter populares nec 8
voluntas erat. Unus velut morbus invaserat omnes Italiæ
civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus Ro-
manis faveret, plebs ad Pœnos rem traheret. Eam dissen- 9
sionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis: Aristomachum esse
principem plebis tradendæque auctorem urbis, et in vasta
urbe lateque mœnibus disiectis raras stationes custodiasque
senatorum esse; quacunque custodiant plebis homines, ea 10
patere aditum. Auctore ac duce perfuga Bruttii corona
cinxerunt urbem, acceptique ab plebe primo impetu omnem
præter arcem cepere. Arcem optimates tenebant, præparato 11
iam ante ad talem casum perfugio. Eodem Aristomachus per-
fugit, tanquam Pœnis, non Bruttiis auctor urbis tradendæ fuisset.

Urbs Croto murum in circuitu patentem duodecim millia 3
passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum; post vasti- 2
tatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur. Flumen,
quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca
præterfluebat, et arx procul eis, quæ habitabantur, sex 3
millia aberat. In urbe nobili templum ipsa urbe erat nobilius,
Laciniæ Iunonis, sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi, 4
frequenti silva et proceris abietis arboribus sæptus, læta in
medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deæ pecus
pascebatur sine ullo pastore, separatimque greges sui cuius- 5
que generis nocte remeabant ad stabula, nunquam insidiis
ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus 6
ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et
sacrata est; inclitumque templum divitiis etiam, non tantum
sanctitate fuit. Ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque 7
tam insignibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi,
cuius cinerem nullo unquam moveri vento. Sed arx Crotonis, 8
una parte imminens mari, altera vergente in agrum, situ tan-

tum naturali quondam munita, postea et muro cincta est, qua
per aversas rupes ab Dionysio Siciliæ tyranno per dolum
9 fuerat capta. Ea tum arce, satis, ut videbatur, tuta, Croto-
niatum optimates tenebant se, circumsedente cum Bruttiis eos
10 etiam plebe sua. Postremo Bruttii, quum suis viribus inex-
pugnabilem viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxi-
11 lium implorant. Is condicionibus ad deditionem compellere
Crotoniatas conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci anti-
quamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis ur-
bem paterentur, omnium neminem præter Aristomachum
12 movit. Morituros se affirmabant citius, quam immixti Bruttiis
in alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam verte-
13 rentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad dedi-
tionem satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum pro-
14 dendæ arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses
brevi post legati, quum permissu Hannonis arcem intrassent,
persuadent, ut traduci se in Locros paterentur nec ultima
15 experiri vellent; nam hoc, ut sibi liceret, impetraverant ei ab
Hannibale, missis ad id ipsum legatis. Ita Crotone exces-
sum est, deductique Crotoniatæ ad mare naves conscendunt;
Locros omnis multitudo abeunt.

16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque
Hannibalem erat. Luceriæ Sempronius consul, Hannibal haud
17 procul Arpis hibernabat. Inter eos levia prœlia ex occasione
aut opportunitate huius aut illius partis oriebantur, meliorque
eis Romanus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

4 In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis
regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum, puerum
2 vixdum libertatem, nedum dominationem modice laturum. Eam
ætatem, id ingenium tutores atque amici ad præcipitandum
in omnia vitia acceperunt. Quæ ita futura cernens Hiero
ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere,
ne sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus partum
3 firmatumque interiret regnum. Huic consilio eius summa ope
obstitere filiæ, nomen regium penes puerum futurum ratæ,

regimen rerum omnium penes se virosque suos Andrano-
dorum et Zoippum, *qui tut*orum primi relinquebantur. Non 4
facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso
dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et
convertere ad publicam *a* privata curam. Itaque tutores 5
modo quindecim puero relinquit, quos precatus est moriens, ut
fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab se
cultam inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimnm vesti-
giis insistere vellent *et* disciplinæ, in qua eductus esset.
Hæc mandata. Quum exspirasset, tutores, testamento prolato 6
pueroque in contionem producto (erat autem quindecim tunc
ferme annorum), paucis, qui per contionem ad excitandos 7
clamores dispositi erant, approbantibus testamentum, ceteris
velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus**[1]). Funus 8
fit regium, magis amore civium et caritate quam cura suorum
celebre. Brevi deinde ceteros tutores summovet Andranodorus, 9
iuvenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem;
deponendoque tutelam ipse, quæ cum pluribus communis erat,
in se unum omnium vires convertit.

Vix quidem vel bono moderatoque regi facilis erat favor 5
apud Syracusanos, succedenti tantæ caritati Hieronis; verum 2
enimvero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere
vellet avum, primo statim conspectu, omnia quam disparia
essent, ostendit. Nam qui per tot annos Hieronem filiumque 3
eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni diffe-
rentes a ceteris civibus vidissent, ei conspexere purpuram
ac diadema ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum 4
equorum interdum ex regia procedentem more Dionysii tyranni.
Hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes 5
sequebantur contemptus omnium hominum, superbæ aures,
contumeliosa dicta, rari aditus non alienis modo, sed tutoribus
etiam, libidines novæ, inhumana crudelitas. Itaque tantus 6
omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte
voluntaria aut fuga præverterent metum suppliciorum. Tres 7

[1]) Excidisse nonnulla videntur de regno ad Hieronymum per spe-
ciem decreti translato.

ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Andra-
nodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de
8 aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur; tendendo
autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem Roma-
nam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum
9 adolescentis, quum coniuratio in tyranni caput facta indicatur
per Callonem quendam, æqualem Hieronymi et iam inde a
10 puero in omnia familiaria iura assuetum. Index unum ex
coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare
potuit. Qui comprensus extemplo traditusque Andranodoro
torquendus, de se ipse haud cunctanter fassus conscios celabat;
11 postremo, quum omnibus intolerandis patientiæ humanæ cru-
ciatibus laceraretur, victum malis se simulans avertit ab con-
12 sciis in insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consilii
mentitus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam ausu-
13 ros *fuisse; socios addit* ab latere tyranni, quorum capita vilissima
fingenti inter dolores gemitusque occurrere. Maxime animo ty-
ranni credibile indicium Thraso nominatus fecit; itaque extemplo
traditur ad supplicium, adiectique pœnæ ceteri iuxta insontes.
14 Consciorum nemo, quum diu socius consilii torqueretur, aut
latuit aut fugit; tantum illis in virtute ac fide Theodoti
fiduciæ fuit tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana
occultanda.

6 Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat,
Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defec-
2 tionem res spectabat, legatique ad Hannibalem missi, ac re-
missi ab eo cum Hannibale, nobili adolescente, Hippocrates et
Epicydes, nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exsule
3 avo, Pœni ipsi materno genere. Per hos iuncta societas
Hannibali ac Syracusano tyranno, nec invito Hannibale apud
4 tyrannum manserunt. App. Claudius prætor, cuius Sicilia
provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hierony-
mum misit. Qui quum sese ad renovandam societatem, quæ
cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique
5 sunt ab quærente per iocum Hieronymo, quæ fortuna eis

pugnæ ad Cannas fuisset; vix credibilia enim legatos Hanni-
balis narrare; velle, quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem
sequatur, consilium capiat. Romani, quum serio legationes 6
audire cœpisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito
magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret, proficiscuntur.
Hieronymus legatos Carthaginem misit ad fœdus ex societate 7
cum Hannibale faciendum. Pacto convenit, ut, quum Roma-
nos Sicilia expulissent (id autem brevi fore, si naves atque
exercitum misissent), Himera amnis, qui ferme dividit *insulam*,
finis regni Syracusani ac Punici imperii esset. Aliam deinde, 8
inflatus assentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum,
sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse,
legationem misit, qua æquum censebat, Sicilia sibi omni cedi,
Italiæ imperium proprium quæri Carthaginiensi populo. Hanc 9
levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene
furioso neque arguebant, dummodo averterent eum ab
Romanis.

Sed omnia in eo præcipitia ad exitium fuerunt. Nam 7
quum, præmissis Hippocrate atque Epicyde cum binis milli-
bus armatorum ad tentandas urbes, quæ præsidiis tenebantur
Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu 2
(erant autem ad quindecim millia peditum equitumque) pro-
fectus erat, liberas ædes coniurati (et omnes forte militabant) 3
imminentes viæ angustæ, qua descendere ad forum rex solebat,
sumpserunt. Ibi quum instructi armatique ceteri transitum 4
exspectantes starent, uni ex eis (Dinomeni fuit nomen), quia
custos corporis erat, partes datæ sunt, ut, quum appropin-
quaret ianuæ rex, per causam aliquam in angustiis sustineret
ab tergo agmen. Ita, ut convenerat, factum est. Tanquam 5
laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dino-
menes tantum intervalli fecit, ut, quum in prætereuntem sine
armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius
vulneribus, quam succurri posset. Clamore et tumultu audito, 6
in Dinomenem iam haud dubie obstantem tela coniiciuntur,
inter quæ tamen, duobus acceptis vulneribus, evasit. Fuga 7

satellitum, ut iacentem videre regem, facta est; interfectores
pars in forum ad multitudinem lætam libertate, pars Syra-
cusas pergunt ad præoccupanda Andranodori regiorumque
8 aliorum consilia. Incerto rerum statu, App. Claudius bellum
oriens ex propinquo quum cerneret, senatum litteris cer-
tiorem fecit, Siciliam Carthaginiensi populo et Hannibali con-
9 ciliari, ipse adversus Syracusana consilia *ad* provinciæ regni-
que fines omnia convertit præsidia.

10 Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos,
per bellum cœptum frequentari emporium, communiit præsi-
11 diumque imposuit. Inde Romam comitiorum causa veniens
in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit,
12 atque ex itinere præter urbem in campum descendit. Eo die
quum sors prærogativæ Aniensi iuniorum exisset, eaque
T. Otacilium, M. Æmilium Regillum consules diceret, tum
8 Q. Fabius silentio facto tali oratione est usus: „Si aut pa-
cem in Italia aut *id* bellum eumque hostem haberemus, in
quo negligentiæ laxior locus esset, qui vestris studiis, quæ
in campum ad mandandos, quibus velitis, honores affertis,
moram ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur
2 vestræ libertatis; sed quum in hoc bello, in hoc hoste nun-
quam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erratum sit,
eadem vos cura, qua in aciem armati descenditis, inire suffra-
gium ad creandos consules decet et sibi sic quemque dicere:
3 „Hannibali imperatori parem consulem nomino.“ Hoc anno ad
Capuam Vibellio Taureæ, Campano summo equiti, provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus.
4 Adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis
T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores
5 nostri. [Ob] eandem causam haud multis annis post fuisse
non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus
similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen.
6 Quemadmodum pedites equitesque optamus ut validiores, si
minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium parem
7 imperatorem quæramus. Quum, qui est summus in civitate

dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in annnm creatus
adversus veterem ac perpetuum imperatorem comparabitur,
nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis, quo
minus ita omnia gerat administretque, ut tempora postulabunt
belli; nobis autem in apparatu ipso ac tantum inchoantibus 8
res annus circumagitur. Quoniam, quales viros creare vos 9
consules deceat, satis est dictum, restat, ut panca de eis,
in quos prærogativæ favor inclinavit, dicam. M. Æmilius 10
Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mittere a
sacris neque retinere possumus, ut non deum aut belli de-
seramus curam. Otacilius sororis meæ filiam uxorem at- 11
que ex ea liberos habet; ccterum non ea vestra in me
maioresque meos merita sunt, ut non potiorem privatis neccs-
situdinibus rem publicam habeam. Quilibet nautarum vecto- 12
rumque tranquillo mari gubernare potest; ubi sæva orta tcm-
pestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et
gubernatore opus cst. Non tranquillo navigamus, sed iam 13
aliquot procellis summersi pæne sumus; itaque, quis ad guber-
nacula sedeat, summa cura providendum ac præcavendum
vobis est. In minore te experti, T. Otacili, re sumus; haud
sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti.
Classem hoc anno, cui tu præfuisti, trium rerum causa para- 14
vimus, ut Africæ oram popularetur, ut tuta nobis Italiæ litora
essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio commea-
tuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. Create con- 15
sulem T. Otacilium, non dico, si omnia hæc, sed si aliquid
eorum rei publicæ præstitit. Sin autem te classem obtinente
etiam velut pacato mari quævis Hannibali tuta atque integra
ab domo venerunt, si ora Italiæ infestior hoc anno quam 16
Africæ fuit, quid dicere potcs, cur te potissimum ducem Han-
nibali hosti opponamus? Si consul esses, dictatorem dicendum 17
exemplo maiorum nostrorum censeremus, nec tu id indignari
posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi
quam te. Magis nullius interest quam tua, T. Otacili, non
imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. Ego magno- 18

pere *oro* suadeoque, eodem animo, quo si stantibus vobis in
acie armatis repente deligendi duo imperatores essent, quo-
19 rum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules
creetis, quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent.
20 Lacus Trasumennus et Cannæ tristia ad recordationem exempla,
sed ad præcavendas similes *clades* utiles documento sunt.
Præco, Aniensem iuniorum in suffragium revoca."

9 Quum T. Otacilius ferociter eum continuare consulatum
velle vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum acce-
2 dere consul iussit et, quia in urbem non inierat, protinus in
campum ex itinere profectus, admonuit, cum securibus sibi
3 fasces præferri. Interim prærogativa suffragium init, creati-
que in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Mar-
cellus tertium. Eosdem consules ceteræ centuriæ sine varia-
4 tione ulla dixerunt; et prætor unus refectus Q. Fulvius Flac-
cus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius,
consulis filius, qui tum ædilis curulis erat, P. Cornelius Len-
5 tulus. Comitiis prætorum perfectis, senatus consultum factum,
ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset, isque po-
6 tissimum, consulibus ad bellum profectis, urbi præesset. Aquæ
magnæ bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inundavit cum
magna strage tectorum pecorumque et hominum pernicie.

7 Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus
A. u. c. 540. A. Ch. 214. quartum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum ineuntes
plus solito converterant in se civitatis animos; multis enim
8 annis tale consulum par non fuerat. Referebant senes, sic
Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum Gallicum, sic
postea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque
et Lucanum cum Tarentino populum consules declaratos.
9 Absens Marcellus consul creatus, quum ad exercitum esset;
præsenti Fabio, atque ipso comitia habente, consulatus conti-
10 nuatus. Tempus ac necessitas belli ac discrimen summæ
rerum faciebant, ne quis aut exemplum exquireret aut
11 suspectum cupiditatis imperii consulem haberet; quin lauda-

bant potius magnitudinem animi, quod, quum summo imperatore esse opus rei publicæ sciret seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua ex *ea* re oreretur, quam utilitatem rei publicæ fecisset.

Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capitolio est habitus, decretumque omnium primum, ut consules **10**
sortirentur compararentve inter se, uter censoribus creandis 2
comitia haberet, priusquam ad exercitum proficisceretur. Prorogatum deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant, 3
iussique in provinciis manere, Ti. Gracchus Luceriæ, ubi cum volonum exercitu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno, M'. Pomponius in Gallico; et prætores prioris anni pro 4
prætoribus, Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium oræ maritimæ, intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis, præesset. P. Cornelio Lentulo 5
prætori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio classis eadem, quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset.

Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quæ quo magis 6
credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur: Lanuvii in æde intus Sospitæ Iunonis corvos nidum fecisse; in Apulia palmam viridem arsisse; Mantuæ stagnum 7
effusum Mincio amni cruentum visum; et Calibus creta et Romæ in foro boario sanguine pluvisse; et in vico Insteio 8
fontem sub terra tanta vi aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quæ in eo loco erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit; tacta de cælo atrium publicum in Capitolio, ædem in 9
campo Vulcani, † vocem in Sabinis publicamque viam, murum ac portam Gabiis. Iam alia vulgata miracula erant: hastam 10
Martis Præneste sua sponte promotam; bovem in Sicilia locutum; infantem *in* utero matris in Marrucinis „Io triumphe" clamasse; ex muliere Spoleti virum factum; Hadriæ aram in cælo speciesque hominum circum eam cum candida veste visas esse. Quin 11
Romæ quoque in ipsa urbe, secundum apum examen in foro visum (quod mirabile est, quia rarum) affirmantes quidam, legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem

12 ad arma, quum, qui in Ianiculo essent, negarent quemquam
13 ibi præter assuetos collis eius cultores apparuisse. Hæc pro-
digia hostiis maioribus procurata sunt ex haruspicum responso,
et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romæ essent,
indicta est.

11 Perpetratis, quæ ad pacem deum pertinebant, de re publica
belloque gerendo, et quantum copiarum et ubi quæque essent,
2 consules ad senatum retulerunt. Duodeviginti legionibus bellum
geri placuit; binas consules sibi sumere, binis Galliam Sicili-
amque ac Sardiniam obtineri; duabus Q. Fabium prætorem
Apuliæ, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam præesse;
3 singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad
4 classem circa Brundisium relinqui, duas urbi præsidio esse. Hic ut
numerus legionum expleretur, sex novæ legiones erant scribendæ.
Eas primo quoque tempore consules scribere iussi et classem
5 parare, ut cum eis navibus, quæ pro Calabriæ litoribus in sta-
tione essent, centum quinquaginta longarum classis navium
6 eo anno expleretur. Dilectu habito et centum navibus novis
deductis, Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit; creati
M. Atilius Regulus et P. Furius Philus.

Quum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, T.
7 Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. Quum deessent
nautæ, consules ex senatus consulto edixerunt, ut, qui L.
Æmilio, C. Flaminio censoribus millibus æris quinquaginta
ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum millia,
aut cui postea tanta res esset facta, nautam unum cum sex
mensum stipendio daret; qui supra centum millia usque ad
8 trecenta, tres nautas cum stipendio annuo; qui supra trecenta
usque ad decies æris, quinque nautas; qui supra decies, sep-
9 tem; senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. Ex
hoc edicto dati nautæ, armati instructique ab dominis, cum
triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. Tum pri-
mum est factum, ut classis Romana sociis navalibus privata
impensa paratis compleretur.

12 Hic maior solito apparatus præcipue conterruit Campanos,

ne ab obsidione Capuæ bellum eius anni Romani inciperent.
Itaque legatos ad Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam 2
exercitum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus
scribi Romæ, nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum
animos esse. Id quia tam trepide nuntiabant, maturandum 3
Hannibal ratus, ne prævenirent Romani, profectus Arpis ad
Tifata in veteribus castris super Capuam consedit. Inde, 4
Numidis Hispanisque ad præsidium simul castrorum, simul
Capuæ relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per
speciem sacrificandi, re ipsa ut tentaret Puteolos quodque
ibi præsidium erat, descendit. Maximus, postquam Hanni- 5
balem Arpis profectum et regredi in Campaniam allatum
est, nec die nec nocte intermisso itinere ad exercitum redit,
et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. 6
Fabium prætorem (is filius consulis erat) *ad* Luceriam Graccho
succedere iubet. In Siciliam eodem tempore duo prætores 7
profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius, qui maritimæ
oræ reique navali præesset; et ceteri in suas quisque pro- 8
vincias profecti, et, quibus prorogatum imperium erat, easdem,
quas priori anno, regiones obtinuerunt.

Ad Hannibalem, quum ad lacum Averni esset, quinque **13**
nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasumennum
lacum, partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem
comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Pœnus
fuerat. Ei memores beneficiorum eius perpulisse magnam 2
partem se iuventutis Tarentinæ referunt, ut Hannibalis amici-
tiam ac societatem quam populi Romani mallent, legatosque
ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum propius Ta-
rentum admoveat: si signa eius, si castra conspecta a Tarento 3
sint, haud ullam intercessuram moram, quin urbs **[1]; in
potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam
esse. Hannibal collaudatos eos oneratosque ingentibus pro- 4
missis domum ad cœpta maturanda redire iubet: se in tem-
pore affuturum esse. Hac cum spe dimissi Tarentini. Ipsum 5

[1] Exciderunt quædam in hanc sententiam: ei tradatur.

ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. Urbem esse vide-
bat quum opulentam nobilemque, tum maritimam et in Ma-
cedoniam opportune versam, regemque Philippum hunc portum,
si transiret in Italiam, *quoniam* Brundisium Romani haberent,
6 petiturum. Sacro inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum
ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni pro-
muntorium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimendum
7 præsidium Romanum. Sex millia hominum erant et locus
munimento quoque, non natura modo tutus. Triduum ibi mo-
ratus Pœnus, ab omni parte tentato præsidio, deinde, ut nihil
procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum magis ira
8 quam potiundæ urbis spe processit. Adventu eius in propin-
quum agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab Ro-
manis et infesta senatui suo. Itaque legati ad arcessendum
Hannibalem cum haud dubio promisso tradendæ urbis vene-
9 runt. Prævenit inceptum eorum Marcellus consul, a primo-
ribus accitus. Die uno Suessulam a Calibus, quum Vulturnus
10 amnis traiicientem moratus esset, contenderat; inde proxima
nocte sex millia peditum, equites **, *qui* præsidio senatui
11 essent, Nolam intromisit. Et uti a consule omnia impigre
facta sunt ad præoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus
terebat, bis iam ante nequicquam tentata re segnior ad cre-
dendum Nolanis factus.

14 Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum tentan-
dum, quod præsidio Punico tenebatur, venit, et ad Beneventum
velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna
peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria
2 accessit. Qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem
tria millia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse
et inde agrum populari audivit, et ipse egressus mœnibus
mille ferme passus ab hoste castra locat. Ibi contionem mi-
3 litum habuit. Legiones magna ex parte volonum habebat,
qui iam alterum annum libertatem tacite mereri quam postu-
lare palam maluerant. Senserat tamen hibernis egrediens,
murmur in agmine esse quærentium, en unquam liberi milita-

turi essent, scripseratque senatui non tam, quid desiderarent, 4
quam quid meruissent: bona fortique opera eorum se ad eam
diem usum, neque ad exemplum iusti militis quicquam eis
præter libertatem deesse. De eo permissum ipsi erat, faceret, 5
quod e re publica duceret esse. Itaque priusquam cum
hoste manum consereret, pronuntiat, tempus venisse eis liber-
tatis, quam diu sperassent, potiundæ. Postero die signis col- 6
latis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insi-
diarum metu vera virtute geri res posset. Qui caput hostis 7
retulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse; qui loco
cessisset, in eum servili supplicio animadversurum; suam cui-
que fortunam in manu esse. Libertatis auctorem eis non se 8
fore solum, sed consulem M. Marcellum, sed universos patres,
quos consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse. Lit- 9
teras inde consulis ac senatus consultum recitavit, ad quæ
clamor cum ingenti assensu est sublatus. Pugnam poscebant,
signumque ut daret extemplo, ferociter instabant. Gracchus, 10
prœlio in posterum diem pronuntiato, contionem dimisit; mili-
tes læti, præcipue quibus merces navatæ in unum diem operæ
libertas futura erat, armis expediendis reliquum *diei* consu-
munt. Postero die ubi signa cœperunt canere, primi omnium **15**
parati instructique ad prætorium conveniunt. Sole orto Grac-
chus in aciem copias educit, nec hostes moram dimicandi
fecerunt. Decem septem millia peditum erant, maxima 2
ex parte Bruttii ac Lucani, equites mille ducenti, inter quos
pauci admodum Italici, ceteri Numidæ fere omnes Maurique.
Pugnatum est et acriter et diu; quattuor horis neutro incli- 3
nata est pugna, nec alia magis Romanum impediebat res
quam capita hostium pretia libertatis facta. Nam ut quisque 4
hostem impigre occiderat, primum capite ægre inter turbam
tumultumque abscidendo terebat tempus; deinde, occupata
dextra tenendo caput, fortissimus quisque pugnator esse desi-
erat, segnibus ac timidis tradita pugna erat. Quod ubi tri- 5
buni militum Graccho nuntiaverunt, neminem stantem iam
vulnerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum

pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit,
6 proiicerent capita invaderentque hostem: claram satis et in-
signem virtutem esse, nec dubiam libertatem futuram strenuis
viris. Tum redintegrata pugna est et eques etiam in hostes
7 emissus; quibus quum impigre Numidæ occúrrissent, nec segnior
equitum quam peditum pugna esset, iterum in dubium ad-
ducta res. Quum utrinque duces, Romanus Bruttium Luca-
numque toties a maioribus suis victos subactosque, Pœnus
mancipia Romana et ex ergastulo militem verbis obtereret,
8 postremo pronuntiat Gracchus, esse nihil, quod de libertate
16 sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. Ea demum
vox ita animos accendit, ut renovato clamore, velut alii repente
facti, tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri ultra non
2 possent. Primo antesignani Pœnorum, dein signa pertur-
bata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga
data, ruuntque fugientes in castra, adeo pavidi trepidique, ut
ne in portis quidem aut vallo quisquam restiterit, ac prope
continenti agmine Romani insecuti novum de integro prœlium
3 inclusi hostium vallo ediderint. Ibi sicut pugna impeditior in
angustiis, ita cædes atrocior fuit; et adiuvere captivi, qui
rapto inter tumultum ferro conglobati et ab tergo ceciderunt
4 Pœnos et fugam impedierunt. Itaque minus duo millia ho-
minum ex tanto exercitu, et ea maior pars equitum, cum
ipso duce effugerunt; alii omnes cæsi aut capti; capta et
5 signa duodequadraginta. Ex victoribus duo millia ferme
cecidere. Præda omnis, præterquam hominum captorum,
militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra dies
triginta domini cognovissent.

6 Quum præda onusti in castra redissent, quattuor millia
ferme volonum militum, quæ pugnaverant segnius nec in castra
irruperant simul, metu pœnæ collem haud procul castris ce-
7 perunt. Postero die per tribunos militum inde deducti, con-
8 tione militum advocata a Graccho, superveniunt. Ubi quum
proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque
9 opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc,

quod ad volones attineret, omnes ait malle laudatos a se,
dignos indignosque, quam quemquam eo die castigatum esse;
quod bonum, faustum felixque rei publicæ ipsisque esset, om-
nes eos liberos esse iubere. Ad quam vocem quum clamor 10
ingenti alacritate sublatus esset ac nunc complexi inter se
gratulantesque, nunc manus ad cælum tollentes bona omnia
populo Romano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus
„Priusquam omnes iure libertas æquasset“ inquit, „neminem 11
nota strenui aut ignavi militis notasse volui. Nunc exsoluta 12
iam fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviæque per-
eat, nomina eorum, qui detrectatæ pugnæ memores secessio-
nem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo, citatosque 13
singulos iure iurando adigam, nisi cui morbus causa erit, non
aliter quam stantes cibum potionemque, quoad stipendia fa-
cient, capturos esse. Hanc multam ita æquo animo feretis, si
reputabitis, nulla ignaviæ nota leviore vos designari potuisse.“
Signum deinde colligendi vasa dedit; militesque prædam por- 14
tantes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi Bene-
ventum rediere, ut ab epulis *per* celebrem festumque diem 15
actis, non ex acie reverti viderentur. Beneventani omnes 16
turba effusa quum obviam ad portas exissent, complecti mi-
lites, gratulari, vocare in hospitium. Apparata convivia om- 17
nibus in propatulo ædium fuerant; ad ea invitabant, Grac-
chumque orabant, ut epulari permitteret militibus; et Gracchus
ita permisit, *si* in publico epularentur omnes ante suas 18
quisque fores. Prolata omnia. Pileati aut lana alba velatis
capitibus volones epulati sunt, alii accubantes, alii stantes,
qui simul ministrabant vescebanturque. Digna res visa, ut 19
simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam
rediit, pingi iuberet in æde Libertatis, quam pater eius in
Aventino ex multaticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

Dum hæc ad Beneventum geruntur, Hannibal depopu- **17**
latus agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet. Quem 2
ubi adventare consul sensit, Pomponio proprætore cum eo
exercitu, qui super Suessulam in castris erat, accito, ire ob-

3 viam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium
Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam
maxime ab hoste portam emittit, circumvectumque occulte
subsequi sensim agmen hostium iubet et, quum coortum prœ-
4 lium videret, ab tergo se obiicere. Id errore viarum an
exiguitate temporis Nero exsequi non potuerit, incertum est.
5 Absente eo quum prœlium commissum esset, superior quidem
haud dubie Romanus erat; sed quia equites non affuere in
tempore, ratio compositæ rei turbata est. Non ausus insequi
cedentes Marcellus vincentibus suis signum receptui dedit.
6 Plus tamen duo millia hostium eo die cæsa traduntur, Ro-
7 mani minus quadringenti. Solis fere occasu Nero, diem
noctemque nequicquam fatigatis equis hominibusque, ne viso
quidem hoste rediens, adeo graviter est ab consule increpitus,
ut per eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas
8 redderetur hosti clades. Postero die Romanus in aciem de-
scendit, Pœnus, tacita etiam confessione victus, castris se tenuit.
Tertio die silentio noctis, omissa spe Nolæ potiundæ, rei nun-
quam prospere tentatæ, Tarentum ad certiorem spem prodi-
tionis proficiscitur.

18 Nec minore animo res Romana domi quam militiæ
2 gerebatur. Censores, vacui ab operum locandorum cura prop-
ter inopiam ærarii, ad mores hominum regendos animum ad-
verterunt castigandaque vitia, quæ, velut diutinis morbis ægra
3 corpora ex sese gignunt, eo nata bello erant. Primum eos cita-
verunt, qui post Cannensem **[1]) dicebantur. Princeps eorum
4 L. Cæcilius Metellus quæstor tum forte erat.. Iusso deinde
eo ceterisque eiusdem noxæ reis causam dicere, quum pur-
gari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos ad-
versus rem publicam habuisse, quo coniuratio deserendæ Italiæ
5 causa fieret. Secundum eos citati nimis callidi exsolvendi
iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere regressi
clam in castra Hannibalis solutum, quod iuraverant redituros,
6 rebantur. His superioribusque illis equi adempti, qui publi-

[1]) Exciderunt quædam in hanc sententiam: cladem de Italia deserenda agitasse.

cum equum habebant, tribuque moti ærarii omnes facti. Ne- 7
que senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censo-
rum tenuit. Nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt,
qni quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta
militiæ neque morbus causa fuisset. Et ea supra duo mil- 8
lia hominum in ærarios relata tribuque omnes moti; addi- 9
tumque tam truci censoriæ notæ triste senatus consultum, ut
ei omnes, quos censores notassent, pedibus mererent mitte-
renturque in Siciliam ad Cannensis exercitus reliquias, cui
militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis esset,
finitum stipendiorum tempus erat.

Quum censores ob inopiam ærarii se iam locationibus 10
abstinerent ædium sacrarum tuendarum curuliumque equorum
præbendorum ac similium his rerum, convenere ad eos fre- 11
quentes, qui hastæ huius generis assueverant, hortatique cen-
sores *sunt*, ut omnia perinde agerent, locarent, ac si pecunia
in ærario esset: neminem nisi bello confecto pecuniam ab
ærario petiturum esse. Convenere deinde domini eorum, quos 12
Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitosque
se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia servorum
acciperent; ceterum non antequam bello confecto accepturos
esse. Quum hæc inclinatio animorum plebis ad sustinendam 13
inopiam ærarii fieret, pecuniæ quoque pupillares primo, deinde
viduarum cœptæ conferri, nusquam eas tutius sanctiusque de- 14
ponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide; inde
si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quæ-
store perscribebatur. Manavit ea privatorum benignitas ex 15
urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium
acciperet, mercenariumque increpantes vocarent, qui accepisset.

Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, qnod **19**
duum millinm Campanorum et septingentorum militum Han-
nibalis tenebatur præsidio. Præerat Statius Metius, missus 2
ab Cn. Magio Atellano, qni eo anno medix tnticus erat, ser-
vitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra Romana in-
vaderet, intento consule ad Casilinum oppugnandum. Nihil 3

eorum Fabium fefellit. Itaque Nolam ad collegam mittit:
altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse, qui
4 Campanis opponatur; vel ipse relicto Nolæ præsidio modico
veniret, vel, si eum Nola teneret necdum securæ res ab Han-
nibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Benevento acci-
5 turum. Hoc nuntio Marcellus, duobus militum millibus Nolæ
in præsidio relictis, cum cetero exercitu Casilinum venit, ad-
6 ventuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. Ita ab
duobus consulibus Casilinum oppugnari cœpit. Ubi quum
multa succedentes temere mœnibus Romani milites acciperent
vulnera, neque satis inceptum succederet, Fabius omittendam
rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque inde
7 censebat, quum res maiores instarent; Marcellus multa magnis
ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimit-
tenda esse dicendo, quia magna famæ momenta in utramque
8 partem fierent, tenuit, ne irrito incepto abiretur. Vineæ inde
omniaque alia operum machinationumque genera quum ad-
moverentur, Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam
9 tuto liceret, paucis egressis, Marcellus portam, qua egredie-
bantur, occupavit, cædesque promiscue omnium circa portam
primo, deinde, irruptione facta, etiam in urbe fieri cœpta est.
10 Quinquaginta fere primo egressi Campanorum, quum ad Fa-
bium confugissent, præsidio eius Capuam pervenerunt. Casi-
linum inter colloquia cunctationemque petentium fidem per
11 occasionem captum est, captivique Campanorum quique Han-
nibalis militum erant, Romam missi atque ibi in carcere in-
clusi sunt; oppidanorum turba per finitimos populos in custo-
diam divisa.

20 Quibus diebus a Casilino re bene gesta recessum est, eis
Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea regione con-
scriptas cum præfecto socium in agros hostium prædatum
2 misit. Eos effuse palatos Hanno adortus haud multo minorem,
quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem, atque
3 in Bruttios raptim, ne Gracchus assequeretur, concessit. Con-
sules Marcellus retro, unde venerat, Nolam rediit, Fabius in

Samnites ad populandos agros recipiendasque armis, quæ de-
fecerant, urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus: 4
perusti late agri, prædæ pecudum hominumque actæ; oppida 5
vi capta Compulteria, Telesia, Compsa inde, Fugifulæ et Or-
bitanium ex Lucanis, Blanda et Apulorum Æcæ oppugnatæ.
Millia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa 6
et recepti perfugæ trecenti septuaginta; quos quum Romam
misisset consul, virgis in comitio cæsi omnes ac de saxo de-
iecti. Hæc a Q. Fabio intra paucos dies gesta; Marcellum 7
ab gerundis rebus valetudo adversa Nolæ tenuit. Et a præ- 8
tore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca
oppidum per eos dies vi captum, stativaque ad Ardaneas
communita.

Dum hæc in aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum 9
pervenerat Hannibal cum maxima omnium, quacunque ierat,
clade; in Tarentino demum agro pacatum incedere agmen 10
cœpit. Nihil ibi violatum neque usquam via excessum est,
apparebatque, non id modestia militum aut ducis, sed ad con-
ciliandos animos Tarentinorum fieri. Ceterum quum prope 11
mœnibus successisset, nullo ad conspectum primum agminis,
ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille
locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad mœnia acce- 12
deret, a M. Valerio proprætore, qui classi ad Brundisium
præerat, missus *M.* Livius, impigre conscripta iuventute dis- 13
positisque ad omnes portas circaque muros, qua res postula-
bat, stationibus, die ac nocte iuxta intentus neque hostibus
neque dubiis sociis loci quicquam præbuit ad tentandum.
Quare diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, quum 14
eorum nemo, qui ad lacum Averni se adissent, aut ipsi venirent
aut nuntium litterasve mitterent, vana promissa se temere
secutum cernens castra inde movit, tum quoque intacto agro 15
Tarentino, quanquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandæ fidei haud absistens. Salapiam ut
venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi
(iam enim æstas exacta erat et hibernis placebat locus) com-

16 portat. Prædatum inde Numidæ Maurique per Sallentinum
agrum proximosque Apuliæ saltus dimissi; unde ceteræ præ-
dæ haud multum, equorum greges maxime abacti, e quibus
ad quattuor millia domanda equitibus divisa.

21 Romani, quum bellum nequaquam contemnendum in
Sicilia oreretur, morsque tyranni duces magis impigros de-
disset Syracusanis quam causam aut animos mutasset, M.
2 Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. Secun-
dum Hieronymi cædem primo tumultuatum in Leontinis apud
milites fuerat vociferatumque ferociter, parentandum regi
3 sanguine coniuratorum esse. Deinde libertatis restitutæ dulce
auditu nomen crebro usurpatum spes*que* facta ex pecunia
regia largitionis militiæque fungendæ potioribus ducibus et
relata tyranni fœda scelera fœdioresque libidines adeo muta-
vere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante deside-
4 rati regis paterentur. Quum ceteri ex coniuratis ad exerci-
tum obtinendum remansissent, Theodotus et Sosis regiis
equis, quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium
5 regios opprimerent, Syracusas contendunt. Ceterum præve-
nerat non fama solum, qua nihil in talibus rebus est celerius,
6 sed nuntius etiam ex regiis servis. Itaque Andranodorus et
Insulam et arcem et alia, quæ poterat quæque opportuna
7 erant, præsidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post
solis occasum iam obscura luce invecti, quum cruentam re-
giam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per
Tycham simul ad libertatem, simul ad arma vocantes, in
8 Achradinam convenire iubent. Multitudo pars procurrit in
vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis fenestrisque pro-
9 spectant et, quid rei sit, rogitant. Omnia luminibus collu-
cent strepituque vario complentur. Armati locis patentibus
congregantur; inermes ex Olympii Iovis templo spolia Gal-
lorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo Romano
10 fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem, ut volens propitius
præbeat sacra arma pro patria, pro deum delubris, pro liber-
11 tate sese armantibus. Hæc quoque multitudo stationibus per

principes regionum urbis dispositis adiungitur. In Insula inter
cetera Andranodorus præsidiis firmarat horrea publica. Locus 12
saxo quadrato sæptus atque arcis in modum emunitus capi-
tur ab iuventute, quæ præsidio eius loci attributa erat, mit-
tuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in
senatus potestate esse.

Luce prima populus omnis, armatus inermisque, in **22**
Achradinam ad curiam convenit. Ibi pro Concordiæ ara,
quæ in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Poly-
ænus contionem et liberam et moderatam habuit. Servi- 2
tutis *formidines* indignitatesque homines expertos adversus notum
malum irritatos esse; discordia civilis quas importet clades,
audisse magis a patribus Syracusanos quam ipsos vidisse.
Arma quod impigre ceperint, laudare; magis laudaturum, si 3
non utantur nisi ultima necessitate coacti. In præsentia le- 4
gatos ad Andranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in
potestate senatus ac populi sit, portas Insulæ aperiat, reddat
præsidium. Si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, 5
eundem se censere, multo acrius ab Andranodoro quam ab
Hieronymo repeti libertatem. Ab hac contione legati missi 6
sunt. Senatus inde haberi cœptus est, quod sicut regnante
Hierone manserat publicum consilium, ita post mortem eius
ante eam diem nulla de re neque convocati neque consulti
fuerant. Ut ventum ad Andranodorum est, ipsum quidem 7
movebat et civium consensus et quum aliæ occupatæ urbis
partes, tum pars Insulæ vel munitissima prodita atque alie-
nata; sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia 8
Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, ad-
monet sæpe usurpatæ Dionysii tyranni vocis, qua pedibus 9
tractum, non insidentem equo relinquere tyrannidem dixerit
debere: facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione
magnæ fortunæ; facere et parare eam difficile atque arduum
esse. Spatium sumeret ad consultandum ab legatis; eo ute- 10
retur ad arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam
regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura. Hæc 11

muliebria consilia Andranodorus neque tota aspernatus est
neque extemplo accepit, tutiorem ad opes affectandas ratus
12 esse viam, si in præsentia tempori cessisset. Itaque legatos
renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potestate.
Postero die luce prima patefactis Insulæ portis, in forum
13 Achradinæ venit. Ibi in aram Concordiæ, ex qua pridie
Polyænus contionatus erat, escendit orationemque eam orsus
14 est, qua primum cunctationis suæ veniam petivit: se enim
clausas habuisse portas, non separantem suas res a publicis,
sed, strictis semel gladiis, timentem, qui finis cædibus esset
futurus, utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyranni
essent, an, quicunque aut propinquitate aut affinitate aut ali-
quis ministeriis regiam contigissent, alienæ culpæ rei truci-
15 darentur. Postquam animadverterit, eos, qui liberassent pa-
triam, servare etiam liberatam velle, atque undique consuli in
medium, non dubitasse, quin et corpus suum et cetera omnia,
quæ suæ fidei tutelæque essent, quoniam eum, qui mandasset, suus
16 furor absumpsisset, patriæ restitueret. Conversus deinde ad
interfectores tyranni ac nomine appellans Theodotum ac Sosin,
17 „Facinus“ inquit „memorabile fecistis; sed, mihi credite, in-
choata vestra gloria, nondum perfecta est, periculumque ingens
manet, nisi paci et concordiæ consulitis, ne libera efferetur
res *publica*.“

23 Post hanc orationem claves portarum pecuniæque regiæ
ante pedes eorum posuit. Atque illo quidem die dimissi ex
contione læti circa fana omnia deum supplicaverunt cum coniu-
gibus ac liberis; postero die comitia prætoribus creandis
2 habita. Creatus in primis Andranodorus, ceteri magna ex
parte interfectores tyranni. Duos etiam absentes, Sopatrum
3 ac Dinomenen, fecerunt; qui, auditis iis, quæ Syracusis acta
erant, pecuniam regiam, quæ in Leontinis erat, Syracusas
4 devectam quæstoribus ad *id* ipsum creatis tradiderunt. Et
ea, quæ *in* Insula erat, Achradinam tradita est; murique ea
pars, quæ ab cetera urbe nimis firmo munimento intersæpiebat

Insulam, consensu omnium deiecta est. Secutæ et ceteræ res hanc inclinationem animorum ad libertatem.

Hippocrates atque Epicydes, audita morte tyranni, quam 5
Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat, deserti a militibus, quia id tutissimum ex præsentibus videbatur, Syracusas rediere; ubi ne suspecti obversarentur tanquam novandi 6
res aliquam occasionem quærentes, prætores primum, dein per eos senatum adeunt. Ab Hannibale se missos prædicant ad 7
Hieronymum tanquam amicum ac socium, paruisse imperio eius, cuius imperator suus voluerit. Velle ad Hannibalem redire; ceterum, quum iter tutnm non sit, vagantibus passim 8
per totam Siciliam Romanis, petere, ut præsidii dent aliquid, quo Locros in Italiam perducantur. Gratiam magnam eos parva opera apud Hannibalem inituros. Facile res impetrata; 9
abire enim duces regios qnnm peritos militiæ, tum egentes eosdem atque audaces cupiebant; sed quod volebant, non, quam maturato opus erat, naviter expediebant. Interim iuve- 10
nes militares et assueti militibus nunc apnd eos ipsos, nunc apud transfugas, quornm maxima pars ex navalibns sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimæ plebis homines crimina serebant in senatum optimatesque: id moliri clam eos 11
atque struere, ut Syracusæ per speciem reconciliatæ societatis in dicione Romanorum sint, dein factio ac pauci auctores fœderis renovati dominentur.

His audiendis credendisque opportuna multitudo maior in 24
dies Syracusas confluebat, nec Epicydi solum spem novandarum rerum, sed Andranodoro etiam præbebat. Qui fessus 2
tandem uxoris vocibus monentis, nunc illud esse tempus occupandi res, dnm turbata omnia nova atque incondita libertate essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi duces assueti militibus iuvare possent incepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta erat, rem consociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et alia arcana committere assuerat, incaute aperit. Huic et 3
genus et fortuna honesta erant, nec ars, qnia nihil tale apud

Græcos pudori est, ea deformabat; itaque fidem potiorem
ratus, quam patriæ debebat, indicium ad prætores defert.
4 Qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis compererunt,
consultis senioribus et auctoritate eorum præsidio ad fores
posito, ingressos curiam Themistum atque Andranodorum
5 interfecerunt; et quum tumultus ab re in speciem atroci,
causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto
6 indicem in curiam introduxerunt. Qui quum ordine omnia
edocuisset: principium coniurationis factum ab Harmoniæ
7 Gelonis filiæ nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afrorum
Hispanorumque auxiliares instructos ad cædem prætorum
principumque aliorum, bonaque eorum prædæ futura interfec-
8 toribus pronuntiatum; iam mercenariorum manum, assuetam
imperiis Andranodori, paratam fuisse ad Insulam rursus occu-
pandam — singula deinde, quæ per quosque agerentur, totam-
que viris armisque instructam coniurationem ante oculos po-
suit. Et senatui quidem tam iure cæsi quam Hieronymus
9 videbantur; ante curiam variæ atque incertæ rerum multitu-
dinis clamor erat. Quam ferociter minitantem in vestibulo
curiæ corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silen-
10 tes integram plebem in contionem sequerentur. Sopatro man-
25 datum ab senatu et a collegis, ut verba faceret. Is tanquam
reos ageret, ab ante acta vita orsus, quæcunque post Hieronis
mortem sceleste atque impie facta essent, Andranodorum ac
2 Themistum arguit fecisse. Quid enim sua sponte Hierony-
mum, puerum ac vixdum pubescentem, facere potuisse? Tu-
tores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse. Itaque
aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire eos
3 debuisse. At illos, debitos iam morti destinatosque, alia nova
scelera post mortem tyranni molitos, palam primo, quum
clausis Andranodorus Insulæ portis hereditatem regni creverit
4 et, quæ procurator tenuerat, pro domino possederit; proditus
deinde ab eis, qui in Insula erant, circumsessus ab universa
civitate, quæ Achradinam tenuerit, nequicquam palam atque
5 aperte petitum regnum clam et dolo affectare conatus sit, et

ne beneficio quidem atque honore potnerit vinci, quum inter
liberatores patriæ insidiator ipse libertatis creatus esset præ-
tor. Sed animos eis regios regias coniuges fecisse, alteri 6
Hieronis, alteri Gelonis filias nuptas. Sub hanc vocem ex 7
omnibus partibus contionis clamor oritur, nullam earum vivere
debere nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. Ea 8
natura multitudinis est: aut servit humiliter aut superbe do-
minatur; libertatem, quæ media est, nec exuere modice nec
habere sciunt. Et non ferme desunt irarnm indulgentes 9
ministri, qui avidos atque intemperantes suppliciorum animos
ad sanguinem et cædes irritent; sicut tum extemplo prætores 10
rogationem promnlgarunt, acceptaque pæne prius quam pro-
mulgata est, ut omnes regiæ stirpis interficerentur; missique a 11
prætoribus Damaratam Hieronis et Harmoniam Gelonis filiam,
coniuges Andranodori et Themisti, interfecerunt.

Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, qui legatus ab **26**
Hieronymo ad regem Ptolemænm missus voluntarium consci-
verat exsilium. Ea qunm ad se quoque veniri præscisset, in 2
sacrarinm ad penates confugit cum duabus filiabus virginibus,
resolutis crinibus miserabilique alio habitn, et ad ea addidit
preces, nunc per memoriam Hieronis patris Gelonisqne fratris, 3
ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent: nihil 4
se ex regno illius præter exsilium viri habere; neque fortu-
nam snam eandem vivo Hieronymo fuisse quam sororis, neque
interfecto eo causam eandem esse. Quid, qnod, si Andra- 5
nodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura,
sibi cnm ceteris serviendum? Si quis Zoippo nuntiet, inter- 6
fectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium esse,
quin extemplo conscensurus sit navem atque in patriam redi-
turus? Quantum spes hominum falli! In liberata patria coniu- 7
gem eius ac liberos de vita dimicare, quid obstantes libertati
aut legibns? Quod ab se cuiquam pericnlum, a sola ac prope 8
vidua et puellis in orbitate degentibus esse? At enim periculi
qnidem nihil ab se timeri, invisam tamen stirpem regiam
esse. Ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque et 9

asportàri Alexandriam iuberent, ad virum uxorem, ad patrem
10 filias. Aversis auribus animisque adstare, ne tempus tererent,
11 ferrum quosdam expedientes cernebat; tum omissis pro se
precibus, puellis ut saltem parcerent, orare instititit, a qua
ætate etiam hostes iratos abstinere; ne tyrannos ulciscendo,
12 quæ odissent, scelera ipsi imitarentur. Inter hæc abstractam
a penetralibus iugulant. In virgines deinde respersas matris
cruore impetum faciunt, quæ, alienata mente simul luctu
metuque, velut captæ furore eo cursu se ex sacrario prori-
puerunt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturæ ur-
13 bem tumultu fuerint. Tum quoque haud magno ædium
spatio inter medios tot armatos, aliquoties integro corpore
evaserunt tenentibusque, quum tot ac tam validæ eluctandæ
14 manus essent, sese eripuerunt. Tandem vulneribus confectæ,
quum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt. Cædem-
que per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo
post nuntius venit, mutatis repente ad misericordiam animis, ne
15 interficerentur. Ira deinde ex misericordia orta, quod adeo
festinatum ad supplicium neque locus pænitendi aut regressus
16 ab ira relictus esset. Itaque fremere multitudo et in locum
Andranodori ac Themisti (nam ambo prætores fuerant) co-
mitia poscere, quæ nequaquam ex sententia prætorum futura
essent.

27 Statutus est comitiis dies; quo necopinantibus omnibus
unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius
Hippocratem. Crebriores deinde hæ voces et cum haud dubio
2 assensu multitudinis esse; et erat confusa contio non populari
modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam per-
3 fugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. Prætores dis-
simulare primo extrahenda re; sed postremo, victi consensu
4 et seditionem metuentes, pronuntiant eos prætores. Nec illi
primo statim creati nudare, quid vellent, quanquam ægre
ferebant, et de indutiis dierum decem legatos isse ad App.
Claudium et, impetratis eis, alios, qui de fœdere antiquo reno-
5 vando agerent, missos. Ad Murgantiam tum classem navium

centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex cædi-
bus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque
insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies quum ad Marcellum venientem in Si- 6
ciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis con-
dicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus, et ipse le-
gatos Syracusas, qui coram cum prætoribus de renovando fœdere
agerent, misit. Et iam ibi nequaquam eadem quies ac tran- 7
quillitas erat. Postquam Punicam classem accessisse Pachynum
allatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc
apud mercenarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano
Syracusas criminabantur. Ut vero Appius naves ad ostium 8
portus, quo † aliæ partis hominibus animus accederet, in sta-
tione habere cœpit, ingens in speciem criminibus vanis acces-
serat fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo 9
ad prohibendos, si in terram egrederentur.

In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit; ubi **28**
quum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apol-
lonides principum unus orationem salutarem ut in tali tempore
habuit: Nec spem salutis nec perniciem propiorem unquam 2
civitati ulli fuisse. Si enim uno animo omnes vel ad Roma- 3
nos vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum
fortunatiorem ac beatiorem fore; si alii alio trahant res, non 4
inter Pœnos Romanosque bellum atrocius fore quam inter
ipsos Syracusanos, quum intra eosdem muros pars utraque
suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. Itaque, ut 5
idem omnes sentiant, summa vi agendum esse. Utra societas
sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consulta-
tionem esse; sed tamen Hieronis potius quam Hieronymi auc- 6
toritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis
feliciter expertam amicitiam nunc incognitæ, quondam infideli
præferendam. Esse etiam momenti aliquid ad consilium, 7
quod Carthaginensibus ita pax negari possit, ut non utique
in præsentia bellum cum eis geratur; cum Romanis extemplo
aut pacem aut bellum habendum. Quo minus cupiditatis ac 8

studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit.
Adiectum est prætoribus ac delectis senatorum militare etiam
consilium; iussi et duces ordinum præfectique auxiliorum si-
9 mul consulere. Quum sæpe acta res esset magnis certamini-
bus, postremo, quia belli cum Romanis gerendi ratio nulla
apparebat, pacem fieri placuit cum eis mittique legatos ad
rem confirmandam.

29 Dies haud ita multi intercesserant, quum ex Leontinis legati
præsidium finibus suis orantes venerunt; quæ legatio perop-
portuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam ex-
2 onerandam ducesque eius ablegandos. Hippocrates prætor
ducere eo transfugas iussus; secuti multi ex mercenariis auxi-
3 liis quattuor millia armatorum effecerunt. Et mittentibus et
missis ea læta expeditio fuit; nam et illis, quod iam diu
cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam quan-
dam urbis rati exhaustam lætabantur. Ceterum levaverunt
modo in præsentia velut corpus ægrum, quo mox in gravio-
4 rem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provinciæ
Romanæ primo furtivis excursionibus vastare cœpit; deinde,
quum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio præsidium
esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum
5 cæde multorum fecit. Quæ quum essent nuntiata Marcello,
legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam
esse dicerent, nec belli defuturam unquam causam, nisi Hip-
pocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, sed tota
6 procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis
absentis fratris præsens esset aut deesset pro parte sua con-
citando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos
adversus populum Romanum concitatos cernebat, avertere
7 etiam ab Syracusis cœpit: nam ita eos pacem pepigisse cum
Romanis, ut, quicunque populi sub regibus fuissent, et suæ
dicionis essent, nec iam libertate eos contentos esse, nisi etiam
8 regnent ac dominentur. Renuntiandum igitur eis esse, Leon-
tinos quoque æquum censere liberos *se* esse, vel quod in solo
urbis suæ tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclama-

tum ad libertatem relictisque regiis ducibus ad Syracusanos
concursum *sit*. Itaque aut eximendum id de fœdere esse 9
aut legem eam fœderis non accipiendam. Facile multitudini 10
persuasum; legatisque Syracusanorum et de cæde stationis
Romanæ querentibus et Hippocratem atque Epicydem abire
seu Locros seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent,
iubentibus, ferociter responsum est, neque mandasse sese Sy- 11
racusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent, neque te-
neri alienis fœderibus. Hæc ad Romanos Syracusani detule- 12
runt, abnuentes Leontinos in sua potestate esse: itaque inte-
gro secum fœdere bellum Romanos cum iis gesturos, neque
sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suæ rursus
dicionis essent, sicut pax convenisset.

Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, **30**
Appio quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ar-
dore militum est usus ab ira inter condiciones pacis interfectæ
stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates 2
atque Epicydes postquam capi muros refringique portas videre,
in arcem sese cum paucis recepere; inde clam nocte Herbe-
sum perfugiunt. Syracusanis octo millium armatorum agmine 3
profectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit, captam
urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: cædem promi- 4
scuam militum atque oppidanorum factam, nec quicquam
puberum arbitrari superesse; direptam urbem, bona locupletium
donata. Ad nuntium tam atrocem constitit agmen, concitatis- 5
que omnibus duces (erant autem Sosis ac Dinomenes), quid
agerent, consultabant. Terroris speciem haud vanam mendacio 6
præbuerant verberati ac securi percussi transfugæ, ad duo
millia hominum; ceterum Leontinorum militumque aliorum 7
nemo post captam urbem violatus fuerat, suaque omnia eis,
nisi quæ primus tumultus captæ urbis absumpserat, restitue-
bantur. Nec ut Leontinos irent, proditos ad cædem com- 8
militones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco cer-
tiorem nuntium exspectarent. Quum ad defectionem inclinatos 9
animos cernerent prætores, sed eum motum haud diuturnum

fore, si duces amentiæ sublati essent, exercitum ducunt Mega-
10 ram, ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficiscuntur, spe,
11 territis omnibus, per proditionem urbis potiundæ. Quod ubi
frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati postero die Megaris
castra movent, ut Herbesum omnibus copiis oppugnarent.
12 Hippocrates et Epicydes non tam tutum prima specie quam
unum, spe undique abscisa, consilium esse rati, ut se militibus
permitterent et assuetis magna ex parte sibi et tum fama
13 cædis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. Prima
forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hiero-
nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habebant,
capti ad Trasumennum inter Romanorum auxilia dimissique.
14 Quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere Hippocrates
atque Epicydes, ramos oleæ ac velamenta alia supplicum
porrigentes orare, ut reciperent sese, receptos tutarentur
neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox trucidandi po-
31 pulo Romano dederentur. Enimvero conclamant, bonum ut
animum haberent; omnem se cum illis fortunam subituros.
2 Inter hoc colloquium signa constiterant tenebaturque agmen,
necdum, quæ moræ causa foret, pervenerat ad duces. Post-
quam Hippocraten atque Epicyden *adesse* pervasit rumor, fre-
mitusque toto agmine erat haud dubie approbantium adventum
eorum, extemplo prætores citatis equis ad prima signa perrexe-
3 runt. Qui mos ille, quæ licentia Cretensium esset, rogitantes,
colloquia serendi cum hoste iniussuque prætorum miscendi
4 eos agmini suo, comprehendi iniicique catenas iusserunt Hip-
pocrati. Ad quam vocem tantus extemplo primum a Cre-
tensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile,
5 si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. Solliciti in-
certique rerum suarum Megaram, unde profecti erant, referri
signa iubent, nuntiosque de statu præsenti Syracusas mittunt.
6 Fraudem quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem su-
spicionem animis, et Cretensium quibusdam ad itinera insi-
denda missis, velut interceptas litteras, quas ipse composuerat,
7 recitat: „Prætores Syracusani consuli Marcello." Secundum

salutem, ut assolet, scriptum erat, recte eum atque ordine
fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset; sed omnium mer- 8
cenariorum militum eandem esse causam, nec unquam Syra-
cusas quieturas, donec quicquam externorum auxiliorum aut
in urbe aut in exercitu suo esset. Itaque daret operam, ut 9
eos, qui cum suis prætoribus castra ad Megara haberent, in
suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem
Syracusas. Hæc quum recitata essent, cum tanto clamore ad 10
arma discursum est, ut prætores inter tumultum pavidi abe-
quitaverint Syracusas. Et ne fuga quidem eorum seditio 11
compressa est, impetusque in Syracusanos milites fiebant, nec
ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates iræ
multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano 12
consilio, sed ne spem reditus præciderent sibi et quum ipsos
simul milites fidos haberent, simul obsides, tum cognatos quo- 13
que eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore
sibi conciliarent. Expertique, quum vana aut levi aura mobile 14
vulgus esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis
circumsessi erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium
convenientem eis, quæ ad Mylan falso nuntiata erant, aucto- 15
remque se exhibendo ac velut visa, quæ dubia erant, nar-
rando concitaret iras hominum. Huic non apud vulgum modo **32**
fides fuit, sed senatum quoque in curiam introductus movit.
Haud vani quidam homines palam ferre, perbene detectam in
Leontinis ésse avaritiam et crudelitatem Romanorum; eadem,
si intrassent Syracusas, aut fœdiora etiam, quo maius ibi
avaritiæ præmium esset, facturos fuisse. Itaque claudendas 2
cuncti portas et custodiendam urbem censere; sed non ab
iisdem omnes timere nec eosdem odisse. Ad militare genus
omne partemque magnam plebis invisum esse nomen Roma-
num; prætores optimatiumque pauci, quanquam inflati vano 3
nuntio erant, tamen ad propius præsentiusque malum cautiores
esse. Et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epi- 4
cydes, serebanturque colloquia per propinquos popularium,
qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerentque commu-

5 nem patriam defendi ab impetu Romanorum. Iam unis fori-
bus Hexapyli apertis cœpti erant recipi, quum prætores inter-
venerunt. Et primo imperio minisque, deinde auctoritate
deterrendo, postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis
precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satelliti-
6 bus et tum corruptoribus exercitus. Sed surdæ ad omnia
aures concitatæ multitudinis erant, nec minore intus vi quam
foris portæ effringebantur, effractisque omnibus toto Hexapylo
7 agmen receptum est. Prætores in Achradinam cum iuventute
popularium confugiunt. Mercenarii milites perfugæque, et
quicquid regiorum militum Syracusis erat, agmen hostium
8 augent. Ita Achradina quoque primo impetu capitur, præto-
rumque nisi qui inter tumultum effugerunt, omnes interficiun-
9 tur. Nox cædibus finem fecit. Postero die servi ad pileum
vocati et carcere vincti emissi; confusaque hæc omnis multi-
tudo Hippocraten atque Epicyden creant prætores; Syracusæ-
que, quum breve tempus libertas affulsisset, in antiquam ser-
vitutem reciderant.

33 Hæc nuntiata quum essent Romanis, ex Leontinis mota
2 sunt extemplo castra ad Syracusas. Et ab Appio legati per
portum missi forte in quinqueremi erant. Præmissa quadri-
remis quum intrasset fauces portus, capitur; legati ægre effu-
3 gerunt; et iam non modo pacis, sed ne belli quidem iura
relicta erant, quum Romanus exercitus ad Olympium (Iovis
id templum est) mille et quingentos passus ab urbe castra
4 posuit. Inde quoque legatos præmitti placuit; quibus, ne
intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes
5 obviam cum suis processerunt. Romanus orator non bellum
se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre ait, et eis, qui ex
media cæde elapsi perfugerint ad se, et eis, qui metu oppressi
fœdiorem non exsilio solum, sed etiam morte servitutem pati-
antur; nec cædem nefandam sociorum inultam Romanos pas-
6 suros. Itaque si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam
reditus pateat, cædis auctores dedantur et libertas legesque
Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse; si ea non

fiant, quicunqne in mora sit, bello persecuturos. Ad ea Epi- 7
cydes, si qua ad se mandata haberent, responsum eis ait se
datnros fuisse; quum in eorum, ad quos venerint, manu res
Syracusana· esset, tum reverterentur. Si bello lacesserent, ipsa 8
re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos
oppugnare. Ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul cœptæ oppugnari Syracusæ, 9
terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu
alluitur; et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu
ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio urbem
parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum
urbium muris admoverunt. Et habuisset tanto impetu cœpta 34
res fortunam, nisi nnus homo Syracusis ea tempestate fuisset.
Archimedes is erat, unicus spectator cæli siderumque, mirabi- 2
lior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum
operumque, quibus, *quicquid* hostes ingenti mole agerent, ipse
perlevi momento ludificaretur. Murum per inæquales ductum 3
colles, pleraque alta et difficilia aditu, summissa quædam et
quæ planis vallibus adiri possent, *ut* cuique aptum visum est
loco, ita genere omni tormentorum instruxit. Achradinæ 4
murum, qui, ut ante dictum est, mari alluitur, sexaginta
qninqueremibus Marcellus oppngnabat. Ex ceteris navibus sa- 5
gittarii fnnditoresque et velites etiam, quorum telum ad remit-
tendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine vnlnere
consistere in muro patiebantur; hi, quia spatio missilibus 6
opus est, procul muro tenebant naves; iunctæ aliæ binæ quin-
queremes, demptis interioribus remis, ut latus lateri applica-
retur, quum exteriore ordine remorum velut una navis age- 7
rentur, turres contabulatas machinamentaqne alia quatiendis
muris portabant. Adversus hunc navalem apparatum Archi- 8
medes variæ magnitndinis tormenta in muris disposuit. In
eas, quæ procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat;
propiores levioribus eoque magis crebris petebat telis; postre- 9
mo, ut sui vulnere intacti tela in hostem ingererent, murum
ab imo ad summum crebris cubitalibus fere cavis aperuit,

per quæ cava pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex
10 occulto petebant hostem. Quia propius quædam subibant
naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas
tollenone super murum eminente ferrea manus firmæ catenæ
illigata quum iniecta proræ esset gravique libramento plumbi
recelleret ad solum, suspensa prora navem in puppim
11 statuebat; dein remissa subito velut ex muro cadentem
navem cum ingenti trepidatione nautarum ita undæ affli-
gebat, ut, etiamsi recta reciderat, aliquantum aquæ acciperet.
12 Ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque spes eo versa,
13 ut totis viribus terra aggrederentur. Sed ea quoque pars
eodem omni apparatu tormentorum instructa erat, Hieronis
impensis curaque per multos annos, Archimedis unica arte.
14 Natura etiam adiuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri
fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut non solum
missa tormento, sed etiam, quæ pondere suo provoluta essent,
15 graviter in hostem inciderent. Eadem causa ad subeundum
16 arduum aditum instabilemque ingressum præbebat. Ita con-
silio habito, quoniam omnis conatus ludibrio esset, absistere
oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique
commeatibus hostem placuit.

35 Interim Marcellus cum tertia fere parte exercitus ad
recipiendas urbes profectus, quæ in motu rerum ad Cartha-
ginienses defecerant, Helorum atque Herbesum dedentibus
2 ipsis recepit, Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquo-
3 rum ac maxime Syracusanorum terrorem. Per idem fere
tempus et Himilco, qui ad Pachyni promuntorium classem diu
tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et
viginti millia peditum, tria equitum, duodecim elephantos ex-
4 posuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pa-
chynum classem; sed, postquam ab Hippocrate occupatæ
Syracusæ erant, profectus Carthaginem adiutusque ibi et ab
legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus
5 aiebat Siciliæ per summum decus repetendæ, et ipse haud
vanus præsens monitor facile perpulerat, ut, quantæ maximæ

possent, peditum equitumque copiæ in Siciliam traiicerentur.
Adveniens Heracleam, intra paucos inde dies Agrigentum 6
recepit; aliarumque civitatium, quæ partis Carthaginiensium
erant, adeo accensæ sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos,
ut postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustu-
lerint et, parte copiarum satis defendi urbem posse rati, ita 7
inter se munera belli partiti sint, ut Epicydes præesset custo-
diæ urbis, Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus
consulem Romanum gereret. Cum decem millibus peditum, 8
quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca pro-
fectus castra circa Acrillas urbem ponebat. Munientibus 9
supervenit Marcellus ab Agrigento iam occupato, quum frustra
eo prævenire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus
ratus, quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exercitum
obvium fore; sed tamen metu Himilconis Pœnorumque, ut 10
quibus nequaquam eis copiis, quas habebat, par esset, quam
poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus com-
posito ibat. Forte ea cura, quæ adversus Pœnos præparata **36**
erat, adversus Siculos usui fuit. Castris ponendis incomposi-
tos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod pedi-
tum fuit, circumvenit; eques, levi certamine inito, cum Hippo-
crate Acras perfugit.

Ea pugna deficientes ab Romanis quum cohibuisset Si- 2
culos, Marcellus Syracusas rediit; et post paucos dies Himilco
adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum, octo ferme inde
millia, castra posuit. Sub idem forte tempus et naves longæ 3
quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare in
magnum portum Syracusas ex alto decurrere, et Romana 4
item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panormi
exposuere; versumque ab Italia bellum (adeo uterque populus
in Siciliam intentus fuit) videri poterat. Legionem Romanam, 5
quæ exposita Panormi erat, venientem Syracusas prædæ haud
dubie sibi futuram Himilco ratus via decipitur. Mediterraneo 6
namque Pœnus itinere duxit; legio maritimis locis, classe pro-
sequente, ad App. Claudium Pachynum cum parte copiarum

7 obviam progressum pervenit. Nec diutius Pœni ad Syracusas
morati sunt. Et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis,
duplici facile numero classem habentibus Romanis, simul inu-
tili mora cernens nihil aliud ab suis qnam inopiam aggravari
8 sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit, et
Himilco, secutus nequicquam Marcellum Syracusas, si qua,
priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi
esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syracusas
9 et munimento et viribus hostem cernebat, *ne* frustra assidendo
spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde
movit, ut, quocunque vocasset defectionis ab Romano spes,
admoveret exercitum ac præsens suas res foventibus adderet
10 animos. Murgantiam primum, prodito ab ipsis præsidio Ro-
mano, recipit, ubi frumenti magna vis commeatusque omnis
generis convecti erant Romanis.

37 Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatium
animi, præsidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut pro-
2 dita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac
prærupto undique sita, quum loco inexpugnabilis erat, tum
præsidium in arce validum præfectumque præsidii haud sane
3 opportunnm insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer
et qui plus in eo, ne posset dccipi, quam in fide Siculorum
reponerct; et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam
tot auditæ proditiones defectionesque urbium et clades præsi-
4 diorum. Itaque nocte *ac die* iuxta parata instructaque omnia
custodiis ac vigiliis erant, nec ab armis aut loco suo miles
5 abscedebat. Quod ubi Hennensium principes, iam pacti cum
Himilcone de proditione præsidii, animadverterunt, nulli occa-
6 sioni fraudis Romanum patere, palam erat agendum. Urbem
arcemque suæ potestatis aiunt debere esse, si liberi in socie-
tatem, non servi in custodiam traditi essent Romanis. Itaque
7 claves portarum reddi sibi æquum censent: bonis sociis fidem
suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum
senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti man-
8 sissent in amicitia. Ad ea Romanus se in præsidio imposi-

tum esse dicere ab imperatore suo, clavesque portarum et
custodiam arcis ab eo accepisse, quæ nec suo nec Hennensium
arbitrio haberet, sed eius, qui commisisset. Præsidio decedere 9
apud Romanos capital esse, et nece liberorum etiam suorum
eam *noxiam* parentes sanxisse. Consulem Marcellum haud
procul esse; ad eum mitterent legatos, cuius iuris atque arbi-
trii esset. Se vero negare illi missuros, testarique, si verbis 10
nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suæ quæsituros.
Tum Pinarius: at illi, si ad consulem gravarentur mittere, 11
sibi saltem darent populi concilium, ut sciretur, utrum pauco-
rum ea denuntiatio an universæ civitatis esset. Consensa in
posterum diem contio.

Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, con- 38
vocatis suis, „Credo ego vos audisse, milites“ inquit, „quemad-
modum præsidia Romana ab Siculis circumventa et oppressa
sint per hos dies. Eam vos fraudem deum primo benignitate, 2
dein vestra ipsi virtute, dies noctesque perstando ac pervigi-
lando in armis, vitastis. Utinam reliquum tempus nec patiendo
infanda nec faciendo traduci posset. Hæc occulta in fraude 3
cautio est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam parum succe-
dit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt; quas
simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit,
fœdiusque hic trucidabimur, quam Murgantiæ præsidium inter-
fectum est. Noctem unam ægre ad consultandum sumpsi, 4
qua vos certiores periculi instantis facerem. Orta luce con-
tionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque in vos
populum. Itaque crastino die aut vestro aut Hennensium 5
sanguine Henna inundabitur. Nec præoccupati spem ullam
nec occupantes periculi quicquam habebitis; qui prior strinx-
erit ferrum, eius victoria erit. Intenti ergo omnes armatique 6
signum exspectabitis. Ego in contione ero et tempus, quoad
omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. Quum 7
toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato tur-
bam invadite ac sternite omnia ferro; et cavete, quisquam
supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit. Vos, Ceres 8

mater ac Proserpina, precor, ceteri superi infernique di, qui
hanc urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis
volentes propitii adsitis, si vitandæ, non ferendæ fraudis causa
9 hoc consilii capimus. Pluribus vos, milites, hortarer, si cum
armatis dimicatio futura esset; inermes, incautos ad satietatem
trucidabitis; et consulis castra in propinquo sunt, ne quid ab
Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit."

39 Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. Postero
die alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppositi
exitus; pars maxima super theatrum circaque, assueti et ante
2 spectaculo contionum, consistunt. Productus ad populum a
magistratibus præfectus Romanus quum consulis de ea re ius
ac potestatem esse, non suam, et pleraque eadem, quæ pridie,
3 dixisset, et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam
una voce id omnes iuberent cunctantique et differenti fero-
citer minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi,
4 tum præfectus toga signum, ut convenerat, dedit, militesque
intenti dudum ac parati alii superne *in* aversam contionem
clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti ob-
5 sistunt. Cæduntur Hennenses cavea inclusi coacervanturque
non cæde solum, sed etiam fuga, quum *alii* super aliorum
capita ruerent *et* integri sauciis, vivi mortuis incidentes
6 cumularentur. Inde passim discurritur, et urbis captæ modo
fugaque et cædes omnia tenet, nihilo remissiore militum ira,
quod turbam inermem cædebant, quam si periculum par et
7 ardor certaminis eos irritaret. Ita Henna aut malo aut neces-
sario facinore retenta.

Marcellus nec factum improbavit et prædam Hennensium
militibus concessit, ratus timore deterritos *temperaturos* prodi-
8 tionibus præsidiorum Siculos. Atque ea clades, ut urbis in
media Sicilia sitæ claræque vel ob insignem munimento naturali
locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptæ quondam Proser-
9 pinæ, prope uno die omnem Siciliam pervasit, et quia cæde
infanda rebantur non hominum tantum, sed etiam deorum

sedem violatam esse, tum vero etiam qui ante dubii fuerant,
defecere ad Pœnos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco 10
Agrigentum sese recepit, quum acciti a proditoribus nequic-
quam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro 11
in Leontinos redit, frumentoque et commeatibus aliis in castra
convectis, præsidio modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas
venit. Inde App. Claudio Romam ad consulatum petendum 12
misso, T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque
præficit veteribus. Ipse hibernacula quinque millia passuum 13
ab Hexapylo (Leonta vocant locum) communiit ædificavitque.
Hæc in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

Eadem æstate et cum Philippo rege, quod iam ante **40**
suspectum fuerat, motum bellum est. Legati ab Orico ad 2
M. Valerium prætorem venerunt, præsidentem classi Brundisio
Calabriæque circa litoribus, nuntiantes Philippum primum
Apolloniam tentasse, lembis biremibus centum viginti flumine
adverso subvectum; deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad 3
Oricum clam nocte exercitum admovisse, eamque urbem, sitam
in plano, neque mœnibus neque viris atque armis validam,
primo impetu oppressam esse. Hæc nuntiantes orabant, ut 4
opem ferret hostemque haud dubium Romanis mari ac terra
a maritimis urbibus arceret, quæ ob nullam aliam causam,
nisi quod imminerent Italiæ, peterentur. M. Valerius, duo- 5
rum millium præsidio *relicto præposito*que eis P. Valerio
legato, cum classe instructa parataque et, quod longæ naves
militum capere non poterant, in onerarias impositis, altero
die Oricum pervenit; urbemque eam, levi tenente præsidio, 6
quod recedens inde *rex* reliquerat, haud magno certamine
recepit. Legati eo ab Apollonia venerunt, nuntiantes in ob- 7
sidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse neque
sustinere ultra vim Macedonum posse, nisi præsidium mittatur
Romanum. Facturum se, quæ vellent, pollicitus, duo millia 8
delectorum militum navibus longis mittit ad ostium fluminis
cum præfecto socium Q. Nævio Crista, viro impigro et perito
militiæ. Is, expositis in terram militibus navibusque Oricum 9

retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis, milites
procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit
et nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus.
10 Diem insequentem quievere, dum præfectus iuventutem Apol-
loniatium armaque et urbis vires inspiceret. Ubi ea visa
inspectaque satis animorum fecere, simulque ab exploratori-
bus comperit, quanta socordia ac negligentia apud hostes
11 esset, silentio noctis ab nrbe sine ullo tumultu egres-
sus castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit,
ut satis constaret, prius mille hominum vallum intrasse,
quam quisquam sentiret, ac, si cæde abstinuissent, perve-
12 nire ad tabernaculum regium potuisse. Cædes proximo-
rum portæ excitavit hostes. Inde tantus terror pavorque
omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet
13 aut castris pellere hostem conaretur, sed etiam ipse rex, sicut
somno excitus erat, prope seminudus fugiens, militi quoque,
nedum regi vix decoro habitu, ad flumen navesque perfu-
14 gerit. Eodem et alia turba effusa est. Paulo minus tria
millia militum in castris aut capta aut occisa; plus tamen
15 hominum aliquanto captum quam cæsum est. Castris direptis,
Apolloniatæ catapultas, ballistas tormentaque alia, quæ
oppugnandæ urbi comparata erant, ad tuenda mœnia, si
quando similis fortuna venisset, Apolloniam devexere; cetera
16 omnis præda castrorum Romanis concessa est. Hæc quum
Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad
ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset.
17 Itaque Philippus, neque terrestri neque navali certamini satis
fore parem se fidens, subductis navibus atque incensis, terra
Macedoniam petiit, magna ex parte inermi exercitu spoliato-
que. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

41 Eodem anno in Hispania varie res gestæ. Nam prius-
quam Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias
2 Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt; defecissetque ab
Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius, raptim traducto
exercitu Hiberum, dubiis sociorum animis in tempore adve-

nisset. Primo ad Castrum Album (locus est insignis cæde 3
magni Hamilcaris) castra Romani habuere. Arx erat munita, 4
et convexerant ante frumentum; tamen, quia omnia circa ho-
stium plena erant, agmenque Romanum impune incursatum
ab equitibus hostium fuerat et ad duo millia aut moratorum
aut palantium per agros interfecta, cessere inde Romani pro-
pius pacata loca et ad montem Victoriæ castra communivere.
Eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis 5
filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto ad-
venit, contraque castra Romana trans fluvium omnes conse-
dere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa 6
visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in patenti-
bus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque
circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs 7
Hispaniæ valida ac nobilis et adeo coniuncta societate Pœnis,
ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Cartha- 8
ginienses Iliturgim oppugnare adorti, quia præsidium ibi Ro-
manum erat; videbanturque inopia maxime eum locum ex-
pugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis præsidioque ferret opem, cum 9
legione expedita profectus inter bina castra cum magna cæde
hostium urbem est ingressus, et postero die eruptione æque felici
pugnavit. Supra duodecim millia hominum cæsa duobus prœ- 10
liis; plus mille hominum captum cum sex et triginta militaribus
signis. Ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs (socii 11
et hi Romanorum erant) a Carthaginiensibus oppugnari cœpta
est. Eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio
solvit. Ad Mundam exinde castra Punica mota, et Romani 42
eo confestim secuti sunt. Ibi signis collatis pugnatum per 2
quattuor ferme horas, egregieque vincentibus Romanis, signum
receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula con-
fixum erat pavorque circa eum ceperat milites, ne mortiferum
esset vulnus. Ceterum haud dubium fuit, quin, nisi ea mora 3
intervenisset, castra eo die Punica capi potuerint; nam non
milites solum, sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant,

4 superque fossas novem et triginta elephanti pilis confixi. Hoc
qnoque prœlio ad duodecim millia hominum dicuntur cæsa,
prope tria capta cum signis militaribus septem et quinqua-
5 ginta. Ad Auringem inde urbem Pœni recessere, et, ut ter-
ritis instaret, secutus Romanus. Ibi iterum Scipio lecticula
in aciem illatus conflixit, nec dubia victoria fuit; minus tamen
dimidio hostium quam antea, quia pauciores superfuerant, qui
6 pugnarent, occisum. Sed gens nata instaurandis reparandis-
que bellis, Magone ad conquisitionem militum *a* fratre misso,
brevi replevit exercitum animosque ad tentandum de integro
7 certamen fecit. Alii plerique milites, quippe pro parte toties
intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus priores, eodem-
8 que eventu pugnavere. Plus octo millia hominum cæsa, haud
multo minus quam mille captum et signa militaria quinqna-
ginta octo. Et spolia plurima Gallica fuere, aurei torques
armillæque, magnus numerus; duo etiam insignes reguli Gal-
lorum (Mœniacœpto et Vismaro nomina erant) eo prœlio ceci-
derunt. Octo elephanti capti, tres occisi.
9 Quum tam prosperæ *res* in Hispania essent, verecundia
Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quæ causa belli
10 esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse. Ita-
que id oppidum, vi pulso præsidio Punico, receperunt cultori-
11 busque antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, restituerunt; et
Turdetanos, qui contraxerant eis cum Carthaginiensibus bellum,
in potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eo-
rum delerunt.

43 Hæc in Hispania Q. Fabio, M. Claudio consulibus gesta.
2 Romæ quum tribuni plebis novi magistratum inissent, ex-
templo censoribus P. Furio et M. Atilio a *M.* Metello tri-
3 buno plebis dies dicta ad populum est. Quæstorem eum
proximo anno, adempto equo, tribu moverant atque ærarium
fecerant propter coniurationem deserendæ Italiæ ad Cannas
factam; sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in
4 magistratu dicere dimissique [fuerant]. Ne lustrum per-

ficerent, mors prohibuit P. Furii; M. Atilius magistratu se abdicavit.

Comitia cousularia habita ab Q. Fabio Maximo consule. Creati 5
cousules ambo absentes, Q. Fabius Maximus, consulis filius,
et Ti. Sempronius Gracchus iterum. Prætores fiunt duo, qui 6
tum ædiles curules erant, P. Sempronius Tuditanus et Cn.
Fulvius Centumalus et *M. Atilius et* M. Æmilius Lepidus.
Ludos scenicos per quatriduum eo auno primum factos ab 7
curulibus ædilibus memoriæ proditur. Ædilis Tuditanus hic 8
erat, qui ad Cannas, pavore aliis in tanta clade torpentibus,
per medios hostes duxit.

Comitiis perfectis, auctore Q. Fabio cousule designati 9
consules Romam accersiti magistratum inierunt, senatumque de A. u. c. 541. A. Ch. 213.
bello ac provinciis suis prætorumque et de exercitibus, quibus
quique præessent, consuluerunt, itaque provinciæ atque exer- **44**
citus divisi: Bellum cum Hannibale cousulibus mandatum
et exercituum unus, quem ipse Semprouius habuerat, alter,
quem Fabius consul; eæ binæ erant legiones. M. Æmilius 2
prætor, cuius peregrina sors erat, iurisdictioue M. Atilio col-
legæ, prætori urbauo, mandata, Luceriam provinciam haberet
legiouesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat,
prætor præfuerat. P. Semprouio provincia Ariminum, Cn. 3
Fulvio Suessula cum binis item legionibus evenerunt, ut Ful-
vius urbanas legioues duceret, Tuditanus a M'. Pomponio
acciperet. Prorogata imperia provinciæque, M. Claudio Si- 4
cilia finibus eis, quibus regnum Hieronis fuisset, Lentulo pro-
prætori proviucia vetus, T. Otacilio classis (exercitus nulli
additi novi); M. Valerio Græcia Macedoniaque cum legione 5
et classe, quam haberet; Q. Mucio cum vetere exercitu (duæ
autem legioues eraut) Sardiuia; C. Terentio *cum* legioue uua,
cui iam præerat, Piceuum. Scribi præterea duæ urbanæ 6
legioues iussæ et viginti millia sociorum. His ducibus, his
copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella
muuiverunt Romauum imperium.

Cousules, duabus urbanis legionibus scriptis supplemento- 7

que in alias lecto, priusquam ab urbe moverent, prodigia
8 procurarunt, quæ nuntiata erant. Murus ac portæ † tactæ[1]),
et Ariciæ etiam Iovis ædes de cælo tacta fuerat. Et alia
ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium longarum
species in flumine Tarracinæ, quæ nullæ erant, visæ,
et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano agro est, arma
9 concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. His procuratis
ex decreto pontificum, profecti consules Sempronius in
Lucanos, in Apuliam Fabius. Pater filio legatus ad Suessulam
10 sulam in castra venit. Quum obviam filius progrederetur
lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, præter
undecim fasces equo prævectus senex, ut consul animadvertere
proximum lictorem iussit et [ut] is, descenderet ex equo, inclamavit,
tum demum desiliens „Experiri“ inquit „volui, fili, satin'
scires, consulem te esse.“

45 In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cum
tribus servis venit, promittens, si sibi præmio foret, se Arpos
2 proditurum esse. Eam rem ad consilium *quum* retulisset
Fabius, aliis pro transfuga verberandus necandusque videri
ancipitis animi communis hostis, qui post Cannensem cladem,
tanquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem
3 descisset *et* traxisset ad defectionem Arpos; tum, quoniam
res Romana contra spem votaque eius velut resurgere ab
stirpibus videatur, novam referre proditionem proditis polliceatur,
aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius,
vanus hostis; *id* ad Faleriorum Pyrrhique proditorem tertium
4 transfugis documentum esset. Contra ea consulis pater Fabius
temporum oblitos homines in medio ardore belli tanquam in
5 pace libero æquoque arbitrio agere aiebat; qui, quum illud potius
agendum atque cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne qui
socii *a* populo Romano desciscant et *ut* novos concilient, documentum
etiam dicant statui oportere, si quis resipiscat et antiquam
6 quam societatem respiciat. Quod si abire ab Romanis liceat,
redire ad eos non liceat, cui dubium esse, quin brevi desperata

[1]) Sub tactæ latere videtur nomen urbis.

sociis Romana re fœderibus Punicis omnia in Italia iuncta
visuri sint? Se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quic- 7
quam censeat habendum; sed mediam secuturum consilii viam.
Neque eum pro hoste neque pro socio in præsentia habitum 8
libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida
civitate servari per belli tempus; perpetrato bello, tum con-
sultandum, utrum prior defectio plus merita sit pœnæ an hic
reditus veniæ. Fabio assensum est, Calenisque legatis traditus 9
et ipse et comites; et auri satis magnum pondus, quod secum
attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solutum 10
custodes sequebantur, nocte clausum asservabant. Arpis domi
primum desiderari quærique est cœptus; dein fama per totam 11
urbem vulgata tumultum, ut principe amisso, fecit, metuque
rerum novarum extemplo nuntii *ad Hannibalem* missi. Quibus 12
nequaquam offensus Pœnus, quia et ipsum ut ambiguæ fidei
virum suspectum iam pridem habebat et causam nactus erat
tam ditis hominis bona possidendi vendendique; ceterum, ut 13
iræ magis quam avaritiæ datum crederent homines, crudeli-
tatem quoque rapinæ addidit, coniugemque eius ac liberos in 14
castra accitos, quæstione prius habita primum de fuga Altinii,
dein, quantum auri argentique domi relictum esset, satis cog-
nitis omnibus, vivos combussit.

Fabius ab Suessula profectus Arpos primum institit op- **46**
pugnare. Ubi quum a quingentis fere passibus castra posuisset,
contemplatus ex propinquo situm urbis mœniaque, quæ pars
tutissima mœnibus erat, quia maxime neglectam custodia
vidit, ea potissimum aggredi statuit. Comparatis omnibus, quæ 2
ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto
exercitu delegit tribunosque viros fortes eis præfecit, et mi-
lites sexcentos, quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi
quartæ vigiliæ signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit
ferre. Porta ibi humilis et angusta erat, infrequenti via per 3
desertam partem urbis. Eam portam scalis prius transgressos
murum aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet
et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceteræ copiæ

admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum.
4 Ea impigre facta; et quod impedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit. Imber ab nocte media coortus custodes vigilesque dilapsos e stationibus suf-
5 fugere in tecta coegit, sonitusque primo largioris procellæ strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde æqualiorque accidens auribus magnam partem hominum sopi-
6 vit. Postquam portam tenebant, cornicines in via paribus
7 intervallis dispositos canere iubent, ut consulem excirent. Id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet ac
47 paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur. Tum demum hostes excitati sunt, iam et imbre conquiescente et
2 propinqua luce. Præsidium in urbe erat Hannibalis, quinque millia ferme armatorum, et ipsi Arpini tria millia hominum armarant. Eos primos Pœni, ne quid ab tergo fraudis esset,
3 hosti opposuerunt. Pugnatum primo in tenebris angustisque viis est. Quum Romani non vias tantum, sed tecta etiam proxima portæ occupassent, ne peti superne ac vulnerari pos-
4 sent, cogniti inter *se* quidam Arpinique et Romani, atque inde colloquia cœpta fieri, percontantibus Romanis, quid sibi vellent
5 Arpini, quam ob noxam Romanorum aut quod meritum Pœnorum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent et vectigalem ac stipendiariam
6 Italiam Africæ facerent; Arpinis purgantibus, ignaros omnium se venum a principibus datos Pœno, captos oppressosque a
7 paucis esse. Initio orto, plures cum pluribus colloqui; postremo prætor Arpinus ab suis ad consulem deductus, fideque data inter signa aciesque, Arpini repente pro Romanis adversus
8 Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo minus mille homines, nihil præterea cum consule pacti, quam ut sine fraude Punicum emitteretur præsidium, ad consulem
9 transtulerunt signa. Carthaginiensibus portæ patefactæ, emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt.
10 Arpi sine clade ullius, præterquam unius veteris proditoris,
11 novi perfugæ, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria

dari inssa, operaque eorum forti ac fideli persæpe res publica usa est.

Quum consul alter in Apnlia, alter in Lucanis esset, 12
equites centum duodecim nobiles Campani, per speciem prædandi ex hostium agro permissu magistratuum ab Capua profecti, ad castra Romana, quæ super Suessulam erant, venerunt; stationi militum, qni essent, dixerunt: colloqni sese cum prætore velle. Cn. Fulvius castris præerat; cui ubi nuntiatum 13
est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi, quæ postnlarent, audivit (nihil autem aliud petebant, quam ut, Capua recepta, bona sibi restituerentur), in fidem omnes accepti.
Et ab altero prætore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum 14
expngnatum; amplius septem millia hominum capta et æris argentiqne signati aliquantum. Romæ fœdum incendinm per 15
dnas noctes ac diem unum tenuit. Solo æquata omnia inter Salinas ac portam Carmentalem cnm Æquimælio Ingarioque vico et templis Fortunæ ac matris Matutæ; et extra portam 16
late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

Eodem anno P. et Cn. Cornelii, quum in Hispania res **48**
prosperæ essent, multosque et veteres reciperent socios et novos adiicerent, in Africam qnoque spem extenderunt. Syphax 2
erat rex Numidarum subito Carthaginiensibus hostis factus; ad enm centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amici- 3
tiam societatemque facerent et pollicerentur, si perseveraret urgere bello Carthsginienses, gratam eam rem fore senatui populoqne Romano, et annisuros, ut in tempore et bene cumnlatam gratiam referant. Grata ea legatio barbaro fuit, col- 4
locutusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum militum verba andivit, quam multarum rerum ipse ignarus esset, ex comparatione tam ordinatæ disciplinæ animum advertit. Tum primum, ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent, 5
oravit, ut duo legationem referrent ad imperatores suos, unus apnd sese magister rei militaris resisteret: rudem ad pedestria bella Numidarnm gentem esse, equis tantnm habilem; ita iam 6
inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a

pueris insuetos; sed habere hostem pedestri fidentem Marte;
cui si æquari robore virium velit, et sibi pedites comparandos
7 esse. Et ad id multitudine hominum regnum abundare, sed
armandi ornandique et instruendi eos artem ignorare. Omnia,
8 velut forte congregata turba, vasta ac temeraria esse. Facturos se in præsentia, quod vellet, legati respondent, fide ac-
cepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores sui non com-
9 probassent factum. Q. Statorio nomen fuit, qui ad regem
remansit. Cum duobus Romanis rex Numidas legatos in
Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatoribus
10 Romanis. Iisdem mandavit, ut protinus Numidas, qui intra
præsidia Carthaginiensium auxiliares *essent*, ad transitionem
11 pellicerent. Et Statorius ex multa iuventute regi pedites con-
scripsit, ordinatosque proxime morem Romanum instruendo et
12 decurrendo signa sequi et servare ordines docuit, et operi
aliisque iustis militaribus ita assuefecit, ut brevi rex non equiti
magis fideret quam pediti, collatisque æquo campo signis iusto
13 prœlio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in
Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit;
namque ad famam eorum transitiones crebræ ab Numidis
cœptæ fieri.

Ita cum Syphace Romanis cæpta amicitia est. Quod ubi
Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam in parte altera
Numidiæ (Mæsuli ea gens vocatur) regnantem legatos mittunt.
49 Filium Gala Masinissam habebat septendecim annos natum,
ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret, maius reg-
2 num opulentiusque, quam quod accepisset, facturum. Legati,
quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior societate
3 eorum adversus reges populosque Africæ esset, docent, melius
fore Galæ quoque Carthaginiensibus iungi quam primum, an-
tequam Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam trans-
eant; opprimi Syphacem nihildum præter nomen ex fœdere
4 Romano habentem posse. Facile persuasum Galæ, filio de-
poscente id bellum, ut mitteret exercitum; qui Carthaginiensium
legionibus coniunctus magno prœlio Syphacem devicit. Tri-

ginta millia eo prœlio hominum cæsa dicuntur. Syphax 5
cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Nnmidas (ex-
tremi prope Oceanum adversus Gades colunt) refugit, af-
fluentibusque ad famam eius undiqne barbaris, ingentes brevi
copias armavit, cum quibus in Hispaniam angusto diremptam 6
freto traiiceret. *Et* Masinissa cum victore exercitu advenit;
isqne ibi cum Syphace ingenti gloria per se, sine ullis Car-
thaginiensium opibus, gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum, præterquam quod 7
Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Car-
thaginiensibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt, et 8
nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollici-
tandos populares, *qui* inter auxilia Hannibalis erant, miserunt.
Id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est,
quod mercenarium militem in castris neminem antequam tum
Celtiberos Romani habuerunt.

Liber XXV.

Dum hæc in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal
in agro Sallentino æstatem consumpsit spe per proditionem
urbis Tarentinorum potiundæ. Ipsorum interim Sallentinorum
2 ignobiles urbes ad eum defecerunt. Eodem tempore in Bruttiis
tiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Pœnos descive-
rant, Consentini et Tauriani in fidem populi Romani redierunt,
3 et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus, præfectus
socium, prosperis aliquot populationibus in agro Bruttio iusti
ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum Han-
4 none conflixisset. Magna ibi vis hominum, sed inconditæ
turbæ agrestium servorumque, cæsa aut capta est; minimum
iacturæ fuit, quod præfectus inter ceteros est captus, et tum
temerariæ pugnæ auctor et ante publicanus omnibus malis ar-
5 tibus et rei publicæ et societatibus infidus damnosusque. Sem-
pronius consul in Lucanis multa prœlia parva, haud ullum
dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum aliquot
expugnavit.

6 Quod diutius trahebatur bellum, et variabant secundæ
adversæque res non fortunam magis quam animos hominum,
tanta religio, et ea magna ex parte externa, civitatem incessit,
7 ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti. Nec iam
in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus,

sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat
nec sacrificantium nec precantium deos patrio more. Sacri- 8
ficuli ac vates ceperant hominum mentes; quorum numerum
auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestisque agris
egestate et metn in urbem compulsa, et quæstus ex alieno
errore facilis, quem velut [ex] concessæ artis usu exercebant.
Primo secretæ bonorum indignationes audiebantur; deinde 9
ad patres etiam ac publicam querimoniam excessit res.
Incusati graviter ab senatu ædiles triumvirique capitales, quod 10
non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro ac
disiicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul afuit,
quin violarentur. Ubi potentius iam esse id malum apparuit, 11
quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Æmilio præ-
tori urbano negotium ab senatu datum est, ut eis religionibus
popnlum liberaret. Is et in contionc senatus consultum reci- 12
tavit et edixit, ut, qnicunque libros vaticinos precationesve aut
artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes litte-
rasque ad se ante calendas Apriles deferret; nen quis in pub-
lico sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret.

Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Cor- **2**
nelins Lentulus pontifex maximus et C. Papirius C. filius Maso
pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. filius
Maso decemvir sacorum. In Lentuli locum M. Cornelius 2
Cethegus, in Papirii Cn. Servilins Cæpio pontifices suffecti
snnt; augur creatns L. Quinctius Flamininns, decemvir sacro-
rum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam appetebat tempus; sed quia 3
consules bello intentos avocare non placebat, Ti. Sem-
pronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium
Centonem. Ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius
Flaccus. Dictator primo comitiali die creavit consules Q. 4
Fulvinm Flaccum, magistrum equitum, et App. Claudium Pnl-
chrum, cni Sicilia provincia in prætnra fuerat. Tum prætores 5
creati Cn. Fulvius Flaccus, C. Claudius Nero, M. Iunius Si-
lanus, P. Cornelius Sulla. Comitiis perfectis dictator magi-

6 stratu abiit. Ædilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen. Huic petenti ædilitatem quum obsisterent tribuni plebis, negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad petendum
7 legitima ætas esset, „Si me“ inquit „omnes Quirites ædilem facere volunt, satis annorum habeo.“ Tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni re-
8 pente incepto destiterint. Ædilicia largitio hæc fuit, ludi Romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem
9 unum instaurati, et congii olei* in[1]) vicos singulos dati. L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus, ædiles plebeii, aliquot matronas apud populum probri accusarunt; quasdam
10 ex eis damnatas in exsilium egerunt. Ludi plebeii per biduum instaurati, et Iovis epulum fuit ludorum causa.

3 A. u. c. 542. A. Ch. 212. Q. Fulvius Flaccus tertium, App. Claudius consulatum ineunt; et prætores provincias sortiti sunt, P. Cornelius Sulla
2 urbanam et peregrinam, quæ duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M.
3 Iunius Silanus Tuscos. Consulibus bellum cum Hannibale et binæ legiones decretæ; alter a Q. Fabio superioris anni
4 consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet; prætorum Fulvii Flacci, quæ Luceriæ sub Æmilio prætore, Neronis Claudii, quæ in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent; supplementum in eas ipsi scriberent sibi; M. Iunio in Tuscos
5 legiones urbanæ prioris anni datæ. Ti. Sempronio Gracchο et P. Sempronio Tuditano imperium provinciæque Lucani et
6 Gallia cum suis exercitibus prorogatæ; item P. Lentulo, qua vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello Syracusæ et qua Hieronis regnum fuisset, T. Otacilio classis, Græcia M. Valerio, Sardinia Q. Mucio Scævolæ, Hispaniæ P. et Cn. Cor-
7 neliis. Ad veteres exercitus duæ urbanæ legiones a consulibus scriptæ, summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.
8 Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno prope motu rerum factum impediit. Publicanus erat Postu-

[1]) Excidit numerus congiorum.

mius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in
civitate habuerat præter T. Pomponium Veientanum, quem
populantem temere agros in Lucanis ductu Hannonis priore
anno ceperant Carthaginienses. Hi, quia publicum periculum 10
erat a vi tempestatis in iis, quæ portarentur ad exercitus, et
ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa, quæ vera renunti-
averant, fraude ipsorum facta erant, non casu. In veteres 11
quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis, quum
mersissent eas in alto, exceptis in præparatas scaphas nautis,
multiplices fuisse merces ementiebantur. Ea fraus indicata 12
M. Æmilio prætori priore anno fuerat ac per eum ad sena-
tum delata, nec tamen ullo senatus consulto notata, quia
patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nole-
bant. Populus severior vindex fraudis erat; excitatique tan- 13
dem duo tribuni plebis, Sp. et L. Carvilii, quum rem in-
visam infamemque cernerent, ducentum millium æris multam
M. Postumio dixerunt. Cui certandæ quum dies advenisset, 14
conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitudinem area
Capitolii vix caperet, perorata causa, una spes videbatur esse, 15
si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui propinquus cogna-
tusque Postumio erat, priusquam ad suffragium tribus voca-
rentur, intercessisset. Testibus datis, tribuni populum summo- 16
verunt, sitellaque lata est, ut sortirentur, ubi Latini suffra-
gium ferrent. Interim publicani Cascæ instare, ut concilio 17
diem eximeret; populus reclamare; et forte in cornu primus
sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versabat.
Quum in eo parum præsidii esset, turbandæ rei causa publi- 18
cani per vacuum summoto locum cuneo irruperunt, iurgantes
simul cum populo tribunisque. Nec procul dimicatione res 19
erat, quum Fulvius consul tribunis „Nonne videtis“ inquit,
„vos in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare,
ni propere dimittitis plebis concilium?“ Plebe dimissa senatus 4
vocatur, et consules referunt de concilio plebis turbato vi
atque audacia publicanorum: M. Furium Camillum, cuius 2
exsilium ruina urbis secutura fuerit, damnari se ab iratis civi-

3 bus passum esse; decemviros ante eum, quorum legibus ad eam
diem viverent, multos postea principes civitatis iudicium de se
4 populi passos; Postumium Pyrgensem suffragium populo Romano
extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem coe-
gisse, contra populum Romanum aciem instruxisse, locum
occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffra-
5 gium vocari prohiberet. Nihil aliud a cæde ac dimicatione
continuisse homines nisi patientiam magistratuum, quod cesse-
rint in præsentia furori atque audaciæ paucorum vincique se
6 ac populum Romanum passi sint et comitia, quæ reus vi
atque armis prohibiturus erat, ne causa quærentibus dimica-
7 tionem daretur, voluntate ipsi sua sustulerint. Hæc quum ab
optimo quoque pro atrocitate rei accepta essent, vimque eam
contra rem publicam et pernicioso exemplo factam senatus
8 decresset, confestim Carvilii tribuni plebis, omissa multæ cer-
tatione, rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades
daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt.
9 Postumius, vadibus datis, non affuit. Tribuni plebem roga-
verunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante calendas
Maias non prodisset citatusque eo die non respondisset neque
excusatus esset, videri eum in exsilio esse, bonaque eius ve-
10 nire, ipsi aqua et igni placere interdici. Singulis deinde eo-
rum, qui turbæ ac tumultus concitatores fuerant, rei capitalis
11 diem dicere ac vades poscere cœperunt. Primo non dantes,
deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem coniiciebant;
cuius rei periculum vitantes plerique in exsilium abierunt.

5 Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia pro-
2 tegens exitum habuit. Comitia inde pontifici maximo creando
sunt habita; ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethe-
3 gus habuit. Tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius
Flaccus consul, qui [et] ante bis consul et censor fuerat, et
T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura
insignis, et *P.* Licinius Crassus, qui ædilitatem curulem peti-
4 turus erat. Hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine

vicit. Ante hunc intra centum annos et viginti nemo præter
P. Cornelium Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui
sella curuli non sedisset.

Consules dilectum quum ægre conficerent, quod inopia 5
iuniorum non facile in utrumque, *ut* et novæ urbanæ legiones
et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat, senatus ab- 6
sistere eos incepto vetuit, et triumviros binos creari iussit,
alteros, qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in
pagis forisque et conciliabulis omnem copiam ingenuorum in-
spicerent et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere vi- 7
derentur, etiamsi nondum militari ætate essent, milites face-
rent; tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent, ut, 8
qui minores septendecim annis sacramento dixissent, iis per-
inde stipendia procederent, ac si septendecim annorum aut
maiores milites facti essent. Ex hoc senatus consulto creati 9
triumviri bini conquisitionem ingenuorum per agros ha-
buerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litteræ M. Marcelli de postu- 10
latis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu reci-
tatæ sunt. Cannensis reliquiæ cladis hic exercitus erat, 11
relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante Punici
belli finem in Italiam reportarentur. Hi permissu Lentuli **6**
primores equitum centurionumque et robora ex legionibus
peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e qui-
bus unus, potestate dicendi facta: „Consulem te, M. Marcelle, 2
in Italia adissemus, quum primum de nobis, etsi non iniquum,
certe triste senatus consultum factum est, nisi hoc sperasse-
mus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bel-
lum adversus Siculos simul Pœnosque mitti et sanguine no- 3
stro vulneribusque nos senatui satisfacturos esse, sicut patrum
memoria, qui capti *a* Pyrrho ad Heracleam erant, adversus
Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. Quanquam quod ob 4
meritum nostrum succensuistis, patres conscripti, nobis aut
succensetis? Ambo mihi consules et universum senatum in- 5
tueri videor, quum te, *M.* Marcelle, intueor, quem si ad Can-

nas consulem habuissemus, melior et rei publicæ et nostra
6 fortuna esset. Sine, quæso, priusquam de condicione nostra
queror, noxam, cuius arguimur, nos purgare. Si non deum
ira nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo
seritur, sed culpa periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa
7 fuit? militum an imperatorum? Equidem miles nihil unquam
dicam de imperatore meo, cui præsertim gratias sciam ab
senatu actas, quod non desperaverit de re publica, cui post
fugam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium.
8 Ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum
habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere
9 audivimus. An vobis vestrisque liberis ignoscitis facile, patres
conscripti, in hæc vilia capita sævire *libet*? et consuli primoribusque aliis civitatis fugere, quum spes alia nulla esset, turpe
10 non fuit, milites utique morituros in aciem misistis? Ad
Aliam prope omnis exercitus fugit; ad Furculas Caudinas ne
expertus quidem certamen arma tradidit hosti, ut alias puden-
11 das clades exercituum taceam; tamen tantum afuit ab eo, ut
ulla ignominia iis exercitibus quæreretur, ut et urbs Roma
per eum exercitum, qui ab Alia Veios transfugerat, recupe-
12 raretur, et Caudinæ legiones, quæ sine armis redierant Romam,
armatæ remissæ in Samnium eundem illum hostem sub iugum
13 miserint, qui hac sua ignominia lætatus fuerat. Cannensem
vero quisquam exercitum fugæ aut pavoris insimulare potest,
ubi plus quinquaginta millia hominum ceciderunt, unde consul
cum equitibus septuaginta fugit, unde nemo superest, nisi
14 quem hostis cædendo fessus reliquit? Quum captivis redemptio
negabatur, nos vulgo homines laudabant, quod rei publicæ
nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam redissemus
15 et speciem iusti exercitus fecissemus; nunc deteriore condicione sumus, quam apud patres nostros fuerunt captivi. Quippe
illis arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo tenderent in castris, est mutatus, quæ tamen semel navata rei
16 publicæ opera et uno felici prœlio recuperarunt; nemo eorum
relegatus in exsilium est, nemini spes emerendi stipendia

adempta; hostis denique est datus, cum quo dimicantes aut
vitam semel aut ignominiam finirent. Nos, quibus, nisi quod 17
commisimus, ut quisquam ex Cannensi acie miles Romanus
superesset, nihil obiici potest, non solum a patria procul Ita-
liaque, sed ab hoste etiam relegati sumus, ubi senescamus in 18
exsilio, ne qua spes, ne qua occasio abolendæ ignominiæ, ne qua
placandæ civium iræ, ne qua denique bene moriendi sit. Neque 19
ignominiæ finem nec virtutis præmium petimus; modo experiri
animum et virtutem exercere liceat. Laborem et periculum
petimus, ut virorum, ut militum officio fungamur. Bellum in 20
Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur; urbes
alias Pœnus, alias Romanus expugnat; peditum, equitum acies
concurrunt; ad Syracusas terra marique geritur res; clamorem 21
pugnantium crepitumque armorum exaudimus resides ipsi ac
segnes, tanquam nec manus nec arma habeamus. Servorum
legionibus Ti. Sempronius consul toties iam cum hoste signis
collatis pugnavit; operæ pretium habent libertatem civitatem-
que; pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus; 22
congredi cum hoste liceat et pugnando quærere libertatem.
Vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis ex-
periri virtutem? Asperrima quæque ad laborem periculumque 23
deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit, quam primum
fiat, quoniam, quicquid postea viximus, id omne destinatum
ignominiæ est.“ Sub hæc dicta ad genua Marcelli procubue- 7
runt. Marcellus id nec iuris *nec* potestatis suæ esse dixit;
senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum
esse. Eæ litteræ ad novos consules allatæ ac per eos in se- 2
natu recitatæ sunt; consultusque de iis litteris ita decrevit
senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes 3
deseruissent, senatum nihil videre, cur res publica commit-
tenda esset. Si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, 4
quod e re publica fideque sua duceret, dum ne quis eorum
munere vacaret neu dono militari virtutis ergo donaretur neu
in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.

5 Comitia deinde a prætore urbano de senatus sententia
plebisque scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri mu-
ris *et* turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris conqui-
6 rendis donisque persignandis, alteri reficiendis ædibus Fortunæ
et matris *Matutæ* intra portam Carmentalem et Spei extra
portam, quæ priore anno incendio consumptæ fuerant.
7 Tempestates fœdæ fuere; in Albano monte biduum con-
tinenter lapidibus pluvit; tacta de cælo multa, duæ in Capi-
tolio ædes, vallum in castris multis locis supra Suessulam, et
8 duo vigiles exanimati; murus turresque quædam Cumis non
ictæ modo fulminibus, sed etiam decussæ. Reate saxum ingens
visum volitare, sol rubere solito magis sanguineoque similis.
9 Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit, et per
aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt, et per
eosdem dies sacrum novendiale fuit.
10 Quum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hanni-
bali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus
11 maturandæ eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per
speciem legationis Romæ quum esset, vir inquieti animi et
minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis,
12 aditum sibi ad obsides *Tarentinos et* Thurinos invenit. Custo-
diebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec ipsis nec
13 civitatibus eorum fallere Romanos expediebat. Hos crebris col-
loquiis sollicitatos, corruptis æditnis duobus, quum primis te-
nebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus
14 profugit. Luce prima vulgata per urbem fuga est, missique,
qui sequerentur, ab Tarracina comprensos omnes retraxe-
runt. Deducti in comitium virgisque, approbante populo, cæsi de
8 saxo deiiciuntur. Huius atrocitas pœnæ duarum nobilissi-
marum in Italia Græcarum civitatium animos irritavit quum
2 publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam fœde
3 interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat. Ex iis
tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum
4 principes Nico et Philemenus erant. Hi, priusquam aliquid
moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem

venandi urbe egressi ad eum proficiscuntur; et quum haud 5
procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occulnerunt,
Nico et Philemenus, progressi ad stationes comprehensique,
ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. Qui 6
quum et causas consilii sui et, quid pararent, exposuissent,
collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus
facerent, prædandi causa se urbe egressos, pecora Carthaginiensium,
quæ pastum propulsa essent, ad urbem agere;
tuto ac sine certamine id facturos promissum est. Conspecta 7
ea præda iuvenum est, minusque iterum ac - sæpius id eos
audere miraculo fuit. Congressi cum Hannibale rursus fide 8
sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros
neque ullum vectigal Pœno pensuros præsidiumve invitos recepturos;
præbita præsidio Carthaginiensium fore. Hæc ubi 9
convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egrediundi
redeundique in urbem frequentiorem facere. Et erat
venandi studio insignis, canesque et alius apparatus sequebatur,
captumque ferme aliquid aut ab hoste ex præparato 10
allatum reportans donabat aut præfecto aut custodibus portarum;
nocte maxime commeare propter metum hostium credebant.
Ubi iam eo consuetudinis adducta res est, ut, quo- 11
cunque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur,
tempus agendæ rei Hannibali visum est. Tridui viam aberat; 12
ubi, quo minus mirum esset uno eodemque loco stativa eum
tam diu habere, ægrum simulabat. Romanis quoque, qui in 13
præsidio Tarenti erant, suspecta esse tam segnis mora eius
desierat. Ceterum, postquam Tarentum ire constituit, decem 9
millibus peditum atque equitum, quos expeditioni velocitate
corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, electis,
quarta vigilia noctis signa movit, præmissisque octoginta 2
fere Numidis equitibus præcepit, ut discurrerent circa vias
perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spectator
agminis falleret; prægressos retraherent, obvios occide- 3
rent, ut prædonum magis quam exercitus accolis species
esset. Ipse raptim agmine acto, quindecim ferme millium

4 spatio castra ab Tarento posuit; et ne ibi quidem denuntiato,
quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omnes
irent nec deverti quemquam aut excedere ordinem agminis
paterentur et in primis intenti ad imperia accipienda essent,
neu quid nisi ducum iussu facerent; se in tempore editurum,
5 quæ vellet agi. Eadem ferme hora Tarentum fama prævene-
rat, Numidas equites paucos populari agros terroremque late
6 agrestibus iniecisse. Ad quem nuntium nihil ultra motus
præfectus Romanus, quam ut partem equitum postero die
luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostem;
7 in cetera adeo nihil ab eo intenta cura est, ut contra
pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum, Hannibalem
8 exercitumque e castris non movisse. Hannibal concubia
nocte movit. Dux Philemenus erat cum solito captæ vena-
tionis onere; ceteri proditores ea, quæ composita erant, ex-
9 spectabant. Convenerat autem, ut Philemenus portula assueta
venationem inferens armatos induceret, parte alia portam Te-
10 menitida adiret Hannibal; ea mediterranea regio est, orientem
spectans; busta aliquantum intra mœnia includunt. Quum
portæ appropinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale
est, refulsitque idem redditum ab Nicone signum; exstinctæ
deinde utrinque flammæ sunt. Hannibal silentio ducebat ad
11 portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubili-
bus suis obtruncat portamque aperit. Hannibal cum peditum
12 agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut, quo res postulet,
13 occurrere libero campo possent. Et Philemenus portulæ parte
alia, qua commeare assuerat, appropinquabat. Nota vox
eius et familiare iam signum quum excitasset vigilem, dicenti
14 vix sustinere grandis bestiæ onus portula aperitur. Inferentes
aprum duos iuvenes secutus ipse cum expedito venatore
vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos, qui ferebant,
15 versum, venabulo traiicit. Ingressi deinde triginta fere armati
ceteros vigiles obtruncant, refringuntque portam proximam, et
agmen sub signis confestim irrupit. Inde cum silentio in
16 forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. Tum duo millia
Gallorum Pœnus, in tres divisa partes, per urbem dimittit

Tarentinosque *duces singulis partibus addit binos.* Itinera
quam maxime frequentia occupare iubet, tumultu orto Ro- 17
manos passim cædi, oppidanis parci. Sed ut fieri id posset,
præcipit iuvenibus Tarentinis, nt, ubi quem suorum procul
vidissent, quiescere ac silere ac bono animo esse iuberent.
Iam tumultus erat clamorqne, qualis esse in capta urbe solet; **10**
sed quid rei esset, nemo satis pro certo scire. Tarentini 2
Romanos ad diripiendam urbem credere coortos; Romanis
seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. Præ- 3
fectus primo excitatus tumultu in portum effugit; inde accep-
tus scapha in arcem circumvehitur. Errorem et tuba audita 4
ex theatro faciebat; nam et Romana erat, a proditoribus ad
hoc ipsum præparata, et inscienter a Græco inflata, quis aut
quibus signum daret, incertum efficiebat. Ubi illuxit, et Ro- 5
manis Punica et Gallica arma cognita [tum] dubitationem
exemerunt, et Græci, Romanos passim cæde stratos cernentes,
ab Hannibale captam urbem senserunt. Postquam lux certior 6
erat, et Romani, qui cædibus superfuerant, in arcem confu-
gerant, conticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal
Tarentinos sine armis convocari iubet. Convenere omnes, 7
præterquam qui cedentes in arcem Romanos ad omnem ade-
undam simul fortunam persecuti fuerant. Ibi Hannibal be- 8
nigne allocutus Tarentinos testatusque, quæ præstitisset civi-
bus eorum, quos ad Trasumennum aut ad Cannas cepisset,
simul in dominationem superbam Romanorum invectus, reci- 9
pere se in domos suas quemque iussit et foribus nomen
suum inscribere; se domos eas, quæ inscriptæ non essent,
signo extemplo dato diripi iussurum; si quis in hospitio civis
Romani (vacuas autem tenebant domos) nomen inscripsisset,
eum se pro hoste habiturum. Contione dimissa, quum titulis 10
notatæ fores discrimen pacatæ ab hostili domo fecissent, signo
dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est;
et fuit prædæ aliquantum.

Postero die ad oppugnandam arcem ducit; qnam quum **11**
et *a* mari, quo in pæninsulæ modum pars maior circumluitur,

præaltis rupibus et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti sæptam
2 videret, eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne aut
se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur,
aut in relictos sine valido præsidio Tarentinos impetum ex
arce, quum vellent, Romani facerent, vallo urbem ab arce in-
3 tersæpire statuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus
opus Romanis manum posse conseri et, si ferocius procucur-
rissent, magna cæde ita attenuari præsidii vires, ut facile per
4 se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. Ubi cœptum
opus est, patefacta repente porta, impetum in munientes fece-
runt Romani, pellique se statio passa est, quæ pro opere erat,
ut successu cresceret audacia pluresque et longius pulsos per-
5 sequerentur. Tum signo dato coorti undique Pœni sunt,
quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat; nec sustinuere im-
petum Romani; sed ab effusa fuga loci angustiæ eos impedi-
taque alia opere iam cœpto, alia apparatu operis morabantur;
6 plurimi in fossam præcipitavere, occisique sunt plures in fuga
quam in pugna. Inde opus nullo prohibente fieri cœptum.
7 Fossa ingens ducta, et vallum intra eam erigitur: modicoque
post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut
8 vel sine præsidio tueri se adversus Romanos possent. Reli-
quit tamen modicum præsidium, simul *ut* in perficiendo muro
adiuvaret; ipse profectus cum ceteris copiis ad Galæsum flumen
9 (quinque millia ab urbe abest) posuit castra. Ex iis stativis
regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione
eius celerius creverat, spem cepit, etiam arcem expugnari
posse. Et est non altitudine, ut cetera, tuta, sed loco plano
10 posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. Quum iam
machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum
a Metaponto præsidium Romanis fecit animum, ut nocte ex
improviso opera hostium invaderent. Alia disiecerunt, alia
igni corruperunt, isque finis Hannibali fuit ea parte arcem
11 oppugnandi. Reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis
efficax, quia arcem tenentes, quæ in pæninsula posita imminet
faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa

maritimis commeatibus propiusque inopiam erant obsidentes
quam obsessi. Hannibal, convocatis principibus Tarentinis, 12
omnes præsentes difficultates exposuit: neque arcis tam munitæ
expugnandæ cernere viam neque in obsidione quicquam ha-
bere spei, donec mari hostes potiantur; quod si naves sint, 13
quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo aut abscessuros
aut dedituros se hostes. Assentiebantur Tarentini; ceterum 14
ei, qui consilium afferret, opem quoque in eam rem afferendam
censebant esse. Punicas enim naves ex Sicilia accitas id 15
posse facere; suas, quæ sinu exiguo intus inclusæ essent, quum
claustra portus hostis haberet, quemadmodum inde in apertum
mare evasuras? „Evadent“ inquit Hannibal. „Multa, quæ impe- 16
dita natura sunt, consilio expediuntur. Urbem in campo sitam
habetis; planæ et satis latæ viæ patent in omnes partes. Via, 17
quæ e portu per mediam urbem ad mare transmissa est, plaustris
transveham naves haud magna mole, et mare nostrum erit, quo
nunc hostes potiuntur, et illinc mari, hinc terra circumsedebi-
mus arcem; immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum
ipsis hostibus capiemus.“ Hæc oratio non spem modo effec- 18
tus, sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. Contracta
extemplo undique plaustra iunctaque inter se, et machinæ ad
subducendas naves admotæ, munitumque iter, quo faciliora
plaustra minorque moles in transitu esset. Iumenta inde et 19
homines contracti et opus impigre cœptum; paucosque post
dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante
os ipsum portus ancoras iacit. Hunc statum rerum Hannibal 20
Tarenti relinquit, regressus ipse in hiberna. Ceterum defectio
Tarentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diversum
auctores trahunt: plures propioresque ætate memoriæ rerum
hoc anno factam tradunt.

Romæ consules prætoresque usque ante diem quintum **12**
calendas Maias Latinæ tenuerunt; eo die, perpetrato sacro in 2
monte, in suas quisque provincias proficiscuntur. Religio
deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis. Vates hic 3
Marcius illustris fuerat, et quum conquisitio priore anno ex

senatus consulto talium librorum fieret, in M. Æmilii prætoris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant; is proti-
4 nus novo prætori Sullæ tradiderat. Ex huius Marcii duobus
carminibus alterius post rem factam editi comprobata auctoritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, af-
5 ferebat fidem. Priore carmine Cannensis prædicta clades in
hæc fere verba erat: „Amnem, Troiugena [Romane], fuge
Cannam, ne te alienigenæ cogant in campo Diomedis conse-
6 rere manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris
sanguine campum, multaque millia occisa tua deferet amnis
in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus
ferisque, quæ incolunt terras, iis fuat esca caro tua; nam
7 mihi ita Iuppiter fatus est.“ Et Diomedis Argivi campos et
Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta atque
8 ipsam cladem agnoscebant. Tum alterum carmen recitatum,
non eo tantum obscurius, quia incertiora futura præteritis sunt,
9 sed perplexius etiam scripturæ genere. „Hostes, Romani, si
expellere vultis vomicam*que*, quæ gentium venit longe, Apollini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter Apollini
fiant; quum populus dederit ex publico partem, privati uti
10 conferant pro se atque suis; iis ludis faciendis præerit prætor is,
qui ius populo plebeique dabit summum; decemviri Græco
ritu hostiis sacra faciant. Hoc si recte facietis, gaudebitis
semper fietque res vestra melior; nam is divus exstinguet
11 perduelles vestros, qui vestros campos pascit placide.“ Ad id
carmen explanandum diem unum sumpserunt; postero die
senatus consultum factum est, ut decemviri de ludis Apollini
12 reque divina facienda inspicerent. Ea quum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt patres, Apollini ludos
vovendos faciendosque et, quando ludi facti essent, duodecim
millia æris prætori ad rem divinam et duas hostias maiores
13 dandas. Alterum senatus consultum factum est, ut decemviri
sacrum Græco ritu facerent hisque hostiis, Apollini bove aurato
et capris duabus albis auratis, Latonæ bove femina aurata.
14 Ludos prætor in circo maximo quum facturus esset, edixit,

ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commodum esset, conferret. Hæc est origo ludorum Apollinarium, victoriæ, non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum factorumque. Populus coronatus spectavit, matronæ supplicavere; vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt, celeberqne dies omni cærimoniarum genere fuit.

Quum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Sam- 13
nio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur, quod malum
diuturnæ obsidionis esse solet, iam famem Campani sentie-
bant, quia sementem facere prohibuerant eos Romani exerci-
tus. Itaque legatos ad Hannibalem miserunt orantes, ut, 2
priusquam consules in agros suos educerent legiones viæque
omnes hostium præsidiis insiderentur, frumentum ex propinquis
locis convehi iuberet Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttiis 3
cum exercitu in Campaniam transire et dare operam, ut fru-
menti copia fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus 4
cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in
Samnio erant, quum Benevento iam appropinquaret, tria millia
passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit; inde ex sociis 5
circa populis, quo æstate comportatum erat, devehi frumentum in
castra inssit, præsidiis datis, quæ commeatus eos prosequerentur.
Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipien- 6
dum frumentum præsto essent omni undique genere vehiculo-
rum iumentorumque ex agris contracto. Id pro cetera socor- 7
dia negligentiaque a Campanis actum; paulo plus quadringenta
vehicula missa et pauca præterea iumenta. Ob id castigatis
ab Hannone, quod ne fames quidem, quæ mutas accenderet
bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies ad
frumentum maiore apparatu petendum. Ea omnia, sicut acta 8
erant, quum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem
extemplo ad consules (circa Bovianum castra Romanorum
erant) miserunt. Qui quum, auditis, quæ ad Capuam age- 9
rentur, inter se comparassent, ut alter in Campaniam exerci-
tum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus
nocte Beneventi mœnia est ingressus. Ex propinquo cogno- 10

scit, Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum;
per quæstorem Campanis datum frumentum; duo millia plau-
strorum, inconditam inermemque aliam turbam advenisse; per
tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam
et militarem ordinem immixtis agrestibus *et* iis externis subla-
11 tum. His satis compertis, consul militibus edicit, signa tantum
armaque in proximam noctem expedirent; castra Punica op-
12 pugnanda esse. Quarta vigilia profecti, sarcinis omnibus im-
pedimentisque Beneventi relictis, paulo ante lucem quum ad
castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut, si in plano
castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint.
13 Altitudo loci et munimenta defenderunt, quæ nulla ex parte
14 adiri nisi arduo ac difficili adscensu poterant. Luce prima
prœlium ingens accensum est. Nec vallum modo tutantur
Pœni, sed, ut quibus locus æquior esset, deturbant nitentes per
14 ardua hostes. Vincit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot
simul partibus ad vallum ac fossas perventum est, sed cum multis
2 vulneribus ac militum pernicie. Itaque convocatis *legatis* tri-
bunisque militum, consul absistendum temerario incepto ait; tutius
sibi videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein postero
castra castris hostium iungi, ne exire inde Campani neve
3 Hanno regredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam
quoque et exercitum eius se acciturum, totumque eo versuros
bellum. Hæc consilia ducis, quum iam receptui caneret, cla-
4 mor militum aspernantium tam segne imperium disiecit. Proxi-
ma forte hosti erat cohors Peligna, cuius præfectus Vibius
5 Accaus arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. Ex-
secratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes potiti
essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrupit.
6 Iamque intra vallum Peligni pugnabant, quum altera parte,
Valerio Flacco tribuno militum tertiæ legionis exprobrante Ro-
manis ignaviam, qui sociis captorum *castrorum* concederent
7 decus, T. Pedanius princeps primus centurio, quum signifero
signum ademisset, „Iam hoc signum et hic centurio“ inquit
„intra vallum hostium erit; sequantur, qui capi signum ab

hoste prohibituri sunt." Manipulares sui primum transcen-
dentem fossam, dein legio tota secuta est. Iam et consul, ad 8
conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revo-
cando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in
quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et
civium legio esset. Itaque pro se quisque omnes per æqua 9
atque iniqua loca, quum undique tela coniicerentur armaque
et corpora hostes obiicerent, pervadunt irrumpuntque; multi
vulnerati etiam, quos vires et sanguis desereret, ut intra val-
lum hostium caderent, nitebantur; capta itaque momento tem- 10
poris velut in plano sita nec permunita castra. Cædes inde,
non iam pugna erat, omnibus intra vallum permixtis. Supra 11
decem millia hostium occisa, supra septem millia capitum cum
frumentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iumentorum
apparatu capta; et alia ingens præda fuit, quam Hanno, po-
pulabundus passim quum isset, ex sociorum populi Romani
agris traxerat. Inde deletis hostium castris Beneventum redi- 12
tum, prædamque ibi ambo consules (nam et App. Claudius
eo post paucos dies venit) vendiderunt diviseruntque. Et do- 13
nati, quorum opera castra hostium capta erant, ante alios
Accaus Pelignus *et T.* Pedanius, princeps tertiæ legionis. Hanno 14
ab Cominio Ocrito, quo nuntiata castrorum clades est, cum
paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugæ
magis quam itineris modo in Bruttios rediit. Et Campani, **15**
andita sua pariter sociorumque clade, legatos ad Hannibalem
miserunt, qui nuntiarent, duos consules ad Beneventum esse,
diei iter a Capua; tantum non ad portas et muros bellum
esse; ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos
in potestatem hostium venturam. Ne Tarentum quidem, 2
non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam
Carthagini æquare sit solitus, desertam indefensamque po-
pulo Romano tradat. Hannibal curæ sibi fore rem Cam- 3
panam pollicitus, in præsentia duo millia equitum cum
legatis mittit, quo præsidio agros populationibus possent
prohibere.

4 Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Tarentinæ
præsidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius le-
gatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio prætore in Etru-
riam ad frumentum coemendum missus, cum aliquot navibus
onustis in portum Tarentinum inter hostium custodias perve-
5 nit. Cuius adventu, qui ante in exigua spe vocati sæpe ad
transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad trans-
eundum hostes vocabant sollicitabantque. Et erat satis vali-
dum præsidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam *a Meta-*
6 *ponto* militibus. Itaque Metapontini extemplo metu, quo tene-
bantur, liberati ad Hannibalem defecere.

7 Hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt. Movit
eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque,
quibus, indidem ex Achaia oriundi, etiam cognatione iuncti
erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfec-
8 tos. Eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hanno-
nem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, mise-
runt, si exercitum ad mœnia admovissent, se in potestatem
9 eorum urbem tradituros esse. M. Atinius Thuriis cum modico
præsidio præerat, quem facile elici ad certamen temere ineun-
dum rebantur posse, non *tam* militum, quos perpaucos ha-
bebat, fiducia quam iuventutis Thurinæ; eam ex industria
10 centuriaverat armaveratque ad tales casus. Divisis copiis
inter se duces Pœni quum agrum Thurinum ingressi essent,
Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem per-
git, Mago cum equitatu tectus collibus apte *ad* tegendas insidias
11 oppositis subsistit. Atinius, peditum tantum agmine per ex-
ploratores comperto, in aciem copias educit, et fraudis intestinæ
12 et hostium insidiarum ignarus. Pedestre prœlium fuit per-
segne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis
exspectantibus magis quam adiuvantibus eventum; et Cartha-
giniensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga
collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret.
13 Quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope in-
conditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde

pugnabat, stantem extemplo in fugam averterunt. Romani, 14
quanquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen
aliquamdiu pugnam traxere; postremo et ipsi terga vertunt
atque ad urbem fugiunt. Ibi proditores conglobati quum 15
popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos
fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, instare Pœnum,
permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas
claudant. Ita exclusos Romanos præbuere hosti ad cædem; 16
Atinius tamen cum paucis receptus. Seditio inde paulisper
tenuit, quum *in* fide *alii manendum*, alii cedendum fortunæ et
tradendam urbem victoribus censerent. Ceterum, ut plerumque, 17
fortuna et consilia mala vicerunt; Atinio cum suis ad mare
ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac
iustum consultum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones 18
ducunt, non ad frumenta modo, quæ iam in herbis erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se consu- 19
latum tam opulentæ urbis excidio rati facturos, simul et ingens
flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquæ tertium annum impunita defectio esset. Ceterum ne Beneventum 20
sine præsidio esset, et ut ad subita belli, si Hannibal, quod
facturum haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam
venisset, equitis vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire
iubent; legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis
aliquem præficeret. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, **16**
sacrificanti triste prodigium factum est. Ad exta, sacrificio 2
perpetrato, angues duo ex occulto allapsi adedere iecur, conspectique repente ex oculis abierunt. Id quum haruspicum 3
monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta servarentur, iterum ac tertium tradunt *allapsos* libatoque iocinere intactos
angues abisse. Quum haruspices ad imperatorem id pertinere 4
prodigium præmonuissent et ab occultis cavendum hominibus
consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri

5 potuit. Flavus Lucanus fuit, caput partis eius Lucanorum,
quum pars ad Hannibalem defecisset, quæ cum Romanis
stabat; et iam annuo in magistratu erat, ab iisdem illis
6 creatus prætor. Is mutata repente voluntate locum gratiæ
apud Pœnum quærens, neque transire ipse neque trahere ad
defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem
hospitis proditi capite ac sanguine fœdus cum hostibus
7 sanxisset. Ad Magonem, qui in Bruttiis præerat, clam in
colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Romanum iis imperatorem
tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam
Lucanos, deducit Pœnum in locum, *quo cum* paucis Grac-
8 chum adducturum ait: Mago ibi pedites equitesque armatos
9 (et capere eas latebras ingentem numerum) occuleret. Loco
satis inspecto atque undique explorato, dies composita gerendæ
rei est. Flavus ad Romanum imperatorem venit.
10 Rem se ait magnam inchoasse, ad quam perficiendam ipsius
Gracchi opera opus esset. Omnium populorum prætoribus,
qui ad Pœnum in illo communi Italiæ motu descissent, per-
11 suasisse, ut redirent in amicitiam Romanorum, quando res
quoque Romana, quæ prope exitium clade Cannensi venisset,
in dies melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret
12 ac prope ad nihilum venisset: veteri delicto haud implacabiles
fore Romanos; nullam unquam gentem magis exorabilem
promptioremque veniæ dandæ fuisse; quoties rebellioni etiam
13 maiorum suorum ignotum? Hæc ab se dicta; ceterum ab ipso
Graccho eadem hæc audire malle eos præsentisque contingere
14 dextram; id pignus fidei secum fore. Locum se concilio iis
dixisse a conspectu amotum, haud procul castris Romanis;
ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen Luca-
15 num in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem et
sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus, cum
lictoribus ac turma equitum e castris profectus duce hospite
16 *in* insidias præcipitat. Hostes subito exorti; et, ne dubia proditio
esset, Flavus iis se adiungit. Tela undique in Grac-
17 chum atque equites coniiciuntur. Gracchus ex equo desilit;

idem ceteros facere iubet hortaturque, ut, quod unum reliquum
fortuna fecerit, id cohonestent virtute. Reliquum autem quid 18
esse paucis a multitudine in valle silva ac montibus sæpta
circumventis præter mortem? Id referre, utrum præbentes 19
corpora pecorum modo inulti trucidentur, an toti a patiendo
exspectandoque eventu in impetum atque iram versi, agentes
audentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimi-
corum cumulata armaque et corpora cadant. Lucanum pro- 20
ditorem ac transfugam omnes peterent; qui eam victimam
præ se ad inferos misisset, eum decus eximium, egregium
solatium suæ morti inventurum. Inter hæc dicta paludamento 21
circa lævum brachium intorto (nam ne scuta quidem secum
extulerant) in hostes impetum fecit. Maior quam pro nu- 22
mero hominum editur pugna. Iaculis maxime aperta corpora
Romanorum, [et] quum undique ex altioribus locis in cavam
vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum iam nudatum 23
præsidio vivum capere Pœni nituntur; ceterum conspicatus
Lucanum hospitem inter hostes adeo infestus confertos invasit,
ut parci ei sine multorum pernicie non posset. Exanimem 24
eum Mago extemplo ad Hannibalem misit, ponique cum
captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit.

Si hæc vera fama est, Gracchus in Lucanis ad campos, 25
qui Veteres vocantur, periit. Sunt, qui in agro Beneventano **17**
prope Calorem fluvium contendant, a castris cum lictoribus
ac tribus servis lavandi causa progressum, quum forte inter 2
salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem
saxisque, quæ volvit amnis, propugnantem interfectum. Sunt, 3
qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progres-
sum, uti loco puro ea, quæ ante dicta prodigia sunt, procu-
raret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum
circumventum scribant. Adeo nec locus nec ratio mortis in
viro tam claro et insigni constat. Funeris quoque Gracchi 4
varia est fama. Alii in castris Romanis sepultum ab suis,
alii ab Hannibale (et ea vulgatior fama est) tradunt in vesti-
bulo Punicorum castrorum rogum exstructum esse, armatum 5

exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibusque
armorum et corporum suæ cuique genti assuetis, ipso Hanni-
bale omni rerum verborumque honore exsequias celebrante.
6 Hæc tradunt, qui in Lucanis rei gestæ auctores sunt. Si
illis, qui ad Calorem fluvium interfectum memorant, credere
7 velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt; eo delato ad
Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra
Romana ad Cn. Cornelium quæstorem deferret; is funus
imperatoris in castris, celebrantibus cum exercitu Beneven-
tanis, fecit.

18 Consules agrum Campanum ingressi quum passim popu-
larentur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equitatu
territi et trepidi ad signa milites palatos passim revocarunt,
et, vixdum instructa acie, fusi supra mille et quingentos milites
2 amiserunt. Inde ingens ferocia superbæ suopte ingenio genti
crevit, multisque prœliis lacessebant Romanos; sed intentiores
ad cavendum consules una pugna fecerat incaute atque in-
3 consulte inita. Restituit tamen his animos et illis minuit
audaciam parva una res; sed in bello nihil tam leve est,
4 quod non magnæ interdum rei momentum faciat. T. Quinctio
Crispino Badius Campanus hospes erat perfamiliari hospitio
iunctus. Creverat consuetudo, quod æger Romæ apud Cri-
spinum Badius ante defectionem Campanam liberaliter comiter-
5 que curatus fuerat. Is tum Badius progressus ante stationes,
quæ pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. Quod ubi
est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare
quæri, manente memoria etiam in discidio publicorum fœderum
6 privati iuris, paulum a ceteris processit. Postquam in con-
spectum venere, „Provoco te“ inquit „ad pugnam, Crispine“
Badius; „conscendamus equos, summotisque aliis, uter bello
7 melior sit, decernamus.“ Ad ea Crispinus nec sibi nec illi
ait hostes deesse, in quibus virtutem ostendant; se, etiamsi
in acie occurrerit, declinaturum, ne hospitali cæde dextram
8 violet; conversusque abibat. Enimvero ferocius tum Campanus
increpare mollitiam ignaviamque et se digna probra *in* in-

sontem iacere, hospitalem hostem appellans simulantemque
parcere, cui sciat parem se non esse. Si parum, publicis 9
fœderibus ruptis, dirempta simul et privata iura esse putet,
Badium Campanum T. Quinctio Crispino Romano palam,
duobus exercitibus audientibus, renuntiare hospitium. Nihil 10
sibi cum eo consociatum, nihil fœderatum hosti cum hoste,
cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum
venisset. Si vir esset, congrederetur. Diu cunctantem Cri- 11
spinum perpulere turmales, ne impune insultare Campanum
pateretur. Itaque tantum moratus, dum imperatores consu- 12
leret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem
pugnare, permissu eorum arma cepit equumque conscendit et
Badium nomine compellans ad pugnam evocavit. Nulla mora 13
a Campano facta est; infestis equis concurrerunt. Crispinus
supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit,
superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes
iacentem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma 14
atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum armaque 15
capta et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans cum
magna laude et gratulatione militum ad consules est deductus,
laudatusque ibi magnifice et donis donatus.

Hannibal ex agro Beneventano castra ad Capuam quum **19**
movisset, tertio post die, quam venit, copias in aciem eduxit,
haudquaquam dubius, quod Campanis absente se paucos ante 2
dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se summque
toties victorem exercitum sustinere Romani possent. Ceterum 3
postquam pugnari cœptum est, equitum maxime incursu, quum
iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum
equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos. Ita 4
equestre prœlium erat, quum procul visus Sempronianus ex-
ercitus, cui Cn. Cornelius quæstor præerat, utrique parti parem
metum præbuit, ne hostes novi adventarent. Velut ex com- 5
posito utrinque signum receptui datum, reductique in castra
prope æquo Marte discesserunt; plures tamen ab Romanis
primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut aver- 6

terent Capua Hannibalem, nocte, quæ secuta est, diversi, Ful-
7 vius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abiit. Postero
die, quum vacua castra Romanorum esse nuntiatum Hannibali
esset, et duobus agminibus diversos abiisse, incertus primo,
8 utrum sequeretur, Appium instituit sequi. Ille, circumducto
hoste, qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit.

Hannibali alia in his locis bene gerendæ rei fortuna ob-
9 lata est. M. Centenius fuit cognomine Pænula, insignis inter
10 primi pili centuriones et magnitudine corporis et animo. Is,
perfunctus militia, per P. Cornelium Sullam prætorem in
senatum introductus petit a patribus, uti sibi quinque millia
11 militum darentur: se peritum et hostis et regionum brevi operæ
pretium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri et
duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usu-
12 rum. Id non promissum magis stolide quam stolide creditum,
13 tanquam eædem militares et imperatoriæ artes essent. Data
pro quinque octo millia militum, pars dimidia cives, pars
socii; et ipse aliquantum voluntariorum *in* itinere ex agris
concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi
14 Hannibal, nequicquam secutus Claudium, substiterat. Haud
dubia res est, quippe inter Hannibalem ducem et centu-
rionem, exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum
novum totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semer-
15 mem. Ut conspecta inter se agmina sunt et neutra pars
detrectavit pugnam, extemplo instructæ acies. Pugnatum
tamen, ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitante,
16 donec dux stetit, se Romana acie. Postquam is non pro
vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si sua
temeritate contractæ cladi superesset, obiectans se hostium
17 telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies; sed adeo ne
fugæ quidem iter patuit, omnibus viis ab equite insessis, ut
ex tanta multitudine vix mille evaserint, ceteri passim alii
alia peste absumpti sint.

20 Capua a consulibus iterum summa vi obsideri cœpta est,
quæque in eam rem opus erant, comportabantur parabantur-

que. Casilinum frumentum convectum; ad Vulturni ostium, 2
ubi nunc urbs est, castellum communitum, *sicut Puteolos* ante
Fabius Maximus munierat, *et* præsidium impositum, ut mare
proximum et flumen in potestate *essent*. In ea duo maritima 3
castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat
quodque M. Iunius prætor ex Etruria coemerat, ab Ostia
convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. Ceterum 4
super eam cladem, quæ in Lucanis accepta erat, volonum
quoque exercitus, qui vivo Graccho summa fide stipendia
fecerat, velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

Hannibal non Capuam neglectam neque in tanto dis- 5
crimine desertos volebat socios; sed prospero ex temeritate
unius Romani ducis successu in alterius ducis exercitusque
opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium prætorem 6
Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes quasdam Apulorum,
quæ ad Hannibalem descivissent, oppugnaret, intentius rem
egisse; postea nimio successu et ipsum et milites præda im-
pletos in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla
disciplina militiæ esset. Quum sæpe alias, tum paucis diebus 7
ante expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apu-
liam castra movit. Circa Herdoneam Romanæ legiones et **21**
prætor Fulvius erat. Quo ubi allatum est, hostes adventare,
prope est factum, ut iniussu prætoris signis convulsis in aciem
exirent; nec res magis ulla tenuit quam spes haud dubia, suo
id arbitrio, ubi vellent, facturos. Nocte insequenti Hannibal, 2
quum tumultuatum in castris et plerosque ferociter, signum
ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius, 3
prosperæ pugnæ occasionem dari, tria millia expeditorum
militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui signo
dato simul omnes e latebris exsisterent, et Magonem *ac* duo 4
ferme millia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia
itinera insidere iubet. His nocte præparatis, prima luce in
aciem copias educit; nec Fulvius est cunctatus, non tam sua 5
ulla spe quam militum impetu fortuito tractus. Itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies

ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumqne,
quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut
6 metum deserentinm locum. Prima legio et sinistra ala in
7 primo instructæ et in longitudinem porrecta acies. Claman-
tibus tribunis, nihil introrsus roboris ac virium esse et, qua-
cunque impetum fecissent hostes, perrupturos, nihil, quod salu-
tare esset, non modo ad animum, sed ne ad aures quidem
8 admittebat. Et Hannibal haudquaquam similis dux neque
simili exercitu neque ita instructo aderat. Ergo ne clamorem
quidem atque impetum primum eorum Romani sustinuere.
9 Dux stultitia et temeritate Centenio par, animo haudquaquam
comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos videt,
10 equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit; cetera a
fronte pulsa, in*de a* tergo atque alis circumventa acies eo usque
est cæsa, ut ex duodeviginti millibus hominum duo millia
haud amplius evaserint. Castris hostes potiti sunt.

22 Hæ clades, super aliam alia, Romam quum essent nun-
tiatæ, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit; sed
tamen, quia consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum
prospere rem gererent, minus his cladibus commovebantur.
2 Legatos ad consules mittunt C. Lætorium, M. Metilium, qui
nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cnra colli-
3 gerent darentque operam, ne per metum ac desperationem
hosti se dederent, id quod post Cannensem accidisset cladem,
4 et ut desertores de exercitu volonnm conquirerent. Idem
negotii P. Cornelio datum, cui et dilectus mandatus erat;
isque per fora conciliabulaque edixit, ut conquisitio volonum
fieret *reperti*que ad signa reducerentur. Hæc omnia intentis-
sima cura acta.

5 App. Claudius consul, D. Iunio ad ostium Vulturni, M.
Aurelio Cotta Puteolis præposito, qui, ut quæque naves ex
Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent
6 frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium collegam
invenit Casilino omnia deportantem molientem*que* ad op-
7 pugnandam Capuam. Tum ambo circumsederunt urbem et

Claudium Neronem prætorem ab Suessula ex Claudianis
castris exciverunt. Is quoque, modico ibi præsidio ad tenen- 8
dum locnm relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descen-
dit. Ita tria prætoria circa Capnam erecta, et tres exercitus
diversis partibus opus aggressi fossa valloque circumdare
urbem parant et castella excitant modicis intervallis, multis- 9
que simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu
pugnant, nt postremo portis muroque se contineret Campanus.
Prius tamen, qnam hæc continuarentur opera, legati ad Han- 10
nibalem missi, qui quererentur, desertam ab eo Capuam ac
prope redditam Romanis, obtestarenturque, ut tunc saltem
opem non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis ferret.
Consulibns litteræ a P. Cornelio prætore missæ, ut, priusqnam 11
clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent,
ut, qui eorum vellent, exirent a Capua suasque res secum
ferrent: liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus 12
Martias exissent; post eam diem quique exissent quique ibi
mansissent, hostium futuros numero. Ea pronuntiata Cam- 13
panis, atque ita spreta, ut ultro contumelias dicerent minaren-
turque. Hannibal ab Herdonea Tarentum duxerat legiones, 14
spe aut vi aut dolo arcis Tarentinæ potiundæ; quod ubi
parum processit, ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum
ratus. Ibi quoque qnum frustra tereret tempus, legati Cam- 15
pani ad eum venerunt querentes simul orantesque; quibus
Hannibal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem
et nunc adventum suum consules non laturos. Cum hac spe 16
dimissi legati vix regredi Capuam, iam duplici fossa valloque
cinctam, potuerunt.

Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum op- **23**
pugnatio ad finem venit, præterquam vi ac virtute ducis ex-
ercitusque, intestina etiam proditione adiuta. Namque Mar- 2
cellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem
et Hippocraten verteret bellum an obsidione Syracusas pre-
meret, quanquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem 3
terrestri ac maritimo situ urbem nec fame, ut quam prope

4 liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, ne quid in-
expertum relinqueret, transfugas Syracusanos (erant autem
apud Romanos aliqui nobilissimi viri, inter defectionem ab
Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsi) colloquiis
suæ partis tentare hominum animos iussit et fidem dare, si
traditæ forent Syracusæ, liberos eos ac suis legibus victuros
5 esse. Non erat colloquii copia, quia multorum animi suspecti
omnium curam oculosque converterant, ne quid falleret tale
6 admissum. Servus unus exsulum, pro transfuga intromissus
in urbem, conventis paucis, initium colloquendi de tali re fecit.
Dein *in* piscatoria quidam nave retibus operti circumvectique ita
ad castra Romana collocutique cum transfugis, et iidem sæpius
eodem modo et alii atque alii; postremo ad octoginta facti.
7 Et quum iam composita omnia ad proditionem essent, indicio
delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi
rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt.
8 Alia subinde spes, postquam hæc vana evaserat, excepit.
Damippus quidam Lacedæmonius, missus ab Syracusis ad
9 Philippum regem, captus ab Romanis navibus erat. Huius
utique redimendi et Epicydæ cura erat ingens, nec abnuit
Marcellus, iam tum Ætolorum, quibus socii Lacedæmonii
10 erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de
redemptione eius missis medius maxime atque utrisque oppor-
tunus locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam
11 vocant Galeagram, est visus. Quo quum sæpius commearent,
unus ex Romanis ex propinquo murum contemplans, nume-
rando lapides æstimandoque ipse secum, quid in fronte pate-
12 rent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura
poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione
sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis
13 superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda
visa; sed quum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custo-
14 diebatur, non posset, occasio quærebatur; quam obtulit trans-
fuga nuntians, diem festum Dianæ per triduum agi et, quia
alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari et ab

Epicyde præbito universæ plebei et per tribus a principibus
diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum 15
militum collocutus, electisque per eos ad rem tantam agendam
audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in
occulto comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature cor-
pora curarent quietique darent: nocte in expeditionem eundum
esse. Inde ubi id temporis visum, quo *de* die epulatis iam 16
vini satias principiumque somni esset, signi unius milites
ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per
silentium eo deducti. Ubi sine strepitu ac tumultu primi eva- 17
serunt in murum, secuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis
etiam animum faceret. Iam mille armatorum *muri* ceperant **24**
partem, quum ceteræ admotæ *sunt copiæ*, pluribusque scalis
in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato, quo per in- 2
gentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in tur-
ribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves pota-
bant; paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfece-
runt. Prope Hexapylon est portula; *ea* magna vi refringi 3
cœpta et e muro ex composito tuba datum signum erat, et
iam undique non furtim, sed vi aperta gerebatur res. Quippe 4
ad Epipolas, frequentem custodiis locum, perventum erat,
terrendique magis hostes erant quam fallendi, sicut territi
sunt. Nam simulac tubarum est auditus cantus clamorque 5
tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes *rati*
alii per murum fugere, alii salire de muro præcipitarique
turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat, 6
et gravatis omnibus vino somnoque et in vastæ magnitudinis
urbe partium sensu non satis pertinente in omnia. Sub luce 7
Hexapylo effracto, Marcellus omnibus copiis urbem ingressus
excitavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
quam possent, iam captæ prope urbi ferendam. Epicydes ab 8
Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus agmine, haud
dubius, quin paucos per negligentiam custodum transgressos
murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum 9
augere eos dictitans et maiora ac terribiliora vero afferre,

postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa,
10 lacessito tantum hoste paucis missilibus, retro in Achradinam
agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium me-
tuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur,
clausasque inter tumultum Achradinæ atque Insulæ inveniret
11 portas. Marcellus ut mœnia ingressus ex superioribus locis
urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam
oculis vidit, illacrimasse dicitur partim gaudio tantæ perpe-
12 tratæ rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes
demersæ et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis
ducibus deleti occurrebant et tot bella cum Carthaginiensibus
13 tanto cum discrimine gesta, tot tam opulenti tyranni regesque,
præter ceteros Hiero, quum recentissimæ memoriæ rex, tum
ante omnia, quæ virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis
14 in populum Romanum insignis. Ea quum universa occurre-
rent animo, subiretque cogitatio, iam illa momento horæ
15 arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achra-
dinam admoveret, præmittit Syracusanos, qui intra præsidia
Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut alloquio leni im-
pellerent hostes ad dedendam urbem.

25 Tenebant Achradinæ portas murosque maxime transfugæ,
quibus nulla erat per condiciones veniæ spes; ei nec adire
2 muros nec alloqui quemquam passi. Itaque Marcellus, post-
quam inceptum irritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit.
Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari viæque
imminens ferenti in agros mediterraneaque insulæ, percommode
3 situs ad commeatus excipiendos. Præerat huic arci Philode-
mus Argivus, ab Epicyde impositus, ad quem missus a Mar-
cello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni, quum longo ser-
mone habito dilatus per frustrationem esset, retulit Marcello,
4 tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de
die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent
castra legionesque, haud dubius, si in arcem accepisset eos,
5 deleri Romanum exercitum inclusum muris posse, Marcellus,
ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse inter Nea-

polim et Tycham (nomina ea partium urbis et instar urbium
sunt) posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca,
contineri ab discursu miles avidus prædæ non posset. Legati 6
eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt,
precantes, ut a cædibus et ab incendiis parceretur. De quo- 7
rum precibus quam postulatis magis consilio habito, Marcellus
ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus
violaret: cetera prædæ futura. Castra obiectu parietum pro 8
muro sæpta; portis regione platearum patentibus, stationes
præsidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in
castra fieri posset. Inde signo dato milites discurrerunt; re- 9
fractisque foribus, quum omnia terrore ac tumultu streperent,
a cædibus tamen temperatum est; rapinis nullus ante
modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona
egesserunt. Inter hæc et Philodemus, quum spes auxilii 10
nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret,
deducto præsidio tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus 11
ad tumultum ex parte captæ urbis, Bomilcar noctem eam
nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in
salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus 12
ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum
dedit, quinque et quinquaginta navibus Epicydæ et Syracusanis
relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto rēs Syracu- 13
sana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies
redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde
donatus.

Marcellus, Euryalo recepto præsidioque addito, una cura **26**
erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta
inclusos impeditosque mœnibus suos turbaret. Achradinam 2
inde, trinis castris per idonea disposita loca, spe, ad inopiam
omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. Quum per 3
aliquot dies quietæ stationes utrinque fuissent, repente adven-
tus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur
Romani, fecit. Nam et Hippocrates, castris ad magnum por- 4
tum communitis signoque iis dato, qui Achradinam tenebant,

castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus præ-
erat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit, et
classis Punica litori, quod inter urbem et castra Romana erat,
appulsa est, ne quid præsidii Crispino summitti a Marcello
5 posset. Tumultum tamen maiorem hostes præbuerunt quam
certamen; nam et Crispinus Hippocraten non repulit tantum
munimentis, sed insecutus etiam est trepide fugientem, et
6 Epicyden Marcellus in urbem compulit; satisque iam etiam
in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum
7 excursionibus periculi foret. Accessit et pestilentia, commune
malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli con-
siliis. Nam tempore autumni et locis natura gravibus, multo
tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis
8 æstus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Ac
primo temporis ac loci vitio et ægri erant et moriebantur;
postea curatio ipsa et contactus ægrorum vulgabat morbos, ut
aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur aut assi-
dentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent,
9 quotidianaque funera et mors ob oculos esset, et undique dies
10 noctesque ploratus audirentur. Postremo ita assuetudine mali
efferaverant animos, ut non modo lacrimis iustoque comploratu
prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut sepeli-
rent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem
11 mortem exspectantium, mortuique ægros, ægri validos quum
metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent; et ut
ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium sta-
12 tiones. Multo tamen vis maior pestis Pœnorum castra quam
Romana *corripuerat; nam* diu circumsedendo Syracusas cælo
13 aquisque assuerant magis. Ex hostium exercitu Siculi, ut
primum videre, ex gravitate loci vulgari morbos, in suas
14 quisque propinquas urbes dilapsi sunt; [et] Carthaginienses,
quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate
15 atque Himilcone ad internecionem omnes perierunt. Mar-
cellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem

suos, infirmaque corpora tecta et umbræ recreaverant; multi
tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

Deleto terrestri Punico exercitu, Siculi, qui Hippocratis **27**
milites fuerant, ** haud magna oppida, ceterum et situ et
munimentis tuta; tria millia alterum ab Syracusis, alterum
quindecim abest; eo et commeatus e civitatibus suis compor-
tabant et auxilia accersebant. Interea Bomilcar iterum cum 2
classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna sociorum,
ut spem faceret, non ipsis modo salutarem opem ferri posse,
sed Romanos quoque in capta quodam modo urbe capi, per- 3
pulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum
onustas secum mitterent classemque suam augerent. Igitur 4
centum triginta navibus longis, septingentis onerariis profectus
a Carthagine satis prosperos ventos ad traiiciendum in Sici-
liam habuit; sed iidem venti superare eum Pachynum prohi-
bebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein præter spem 5
mora quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusa-
nisque præbuisset, Epicydes metuens, ne, si pergerent iidem, 6
qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies plures venti,
classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina mercena- 7
riorum militum ducibus, ad Bomilcarem navigat. Classem in 8
statione versa in Africam habentem atque timentem navale
prœlium, non tam quod impar viribus aut numero navium
esset (quippe etiam plures habebat), quam quod venti aptiores
Romanæ quam suæ classi flarent, perpulit tamen, ut fortu-
nam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum 9
et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret et cum
ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul terra
mariqne inclusus urbe hostium urgeretur, quanquam impar
numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilca-
rem constituit. Duæ classes infestæ circa promuntorium 10
Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum
evexisset, concursuræ. Itaque, cadente iam Euro, qui per 11
dies aliquot sævierat, prior Bomilcar movit; cuius primo clas-
sis petere altum visa est, quo facilius superaret promuntorium;

12 ceterum postquam tendere ad se Romanas naves vidit, incer-
tum qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit,
missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro Africam
repetere iuberent, ipse Siciliam prætervectus Tarentum petit.
13 Epicydes, a tanta repente destitutus spe, ne *in* obsidionem
magna ex parte captæ urbis rediret, Agrigentum navigat, ex-
spectaturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

28 Quæ ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden
Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et
2 prope iterum traditam Romanis, legatos de condicionibus
dedendæ urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum,
3 qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme
discreparet, quin, quæ ubique regum fuissent, Romanorum
essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servaren-
tur, evocatis ad colloquium iis, quibus ab Epicyde creditæ res
4 erant, missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exer-
citu Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur quique
extra obsidionem fuissent, fortuna esset, neve alteri proprie
5 sibi paciscerentur quicquam. Recepti deinde ab iis, ut ne-
cessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quæ pacta iam
cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut
secum præfectos Epicydis Polyclitum et Philistionem et Epi-
6 cyden, cui Sindon cognomen erat, aggrederentur. Interfectis iis
et multitudine ad contionem vocata, inopiam quæque ipsi
inter se fremere occulte soliti erant, conquesti, quanquam tot
mala urgerent, negarunt, fortunam accusandam esse, quod in
7 ipsorum esset potestate, quam diu ea paterentur. Romanis
causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum,
non odium; nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis,
deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint, tum
bellum movisse et obsidere urbem cœpisse, ut crudeles tyran-
8 nos eius, non ut ipsam urbem expugnarent. Hippocrate vero
interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et præfectis eius
occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliæ terra
marique pulsis, quam superesse causam Romanis, cur non

perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanæ amicitiæ cultor, incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec 9
hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis prætermisissent; eam autem, qualis illo momento horæ sit, nullam deinde fore, si simul liberatas ab impotentibus tyrannis ****[1]) apparuisset.

Omnium ingenti assensu audita ea oratio est. Prætores 29
tamen prius creari quam legatos nominari placuit; ex ipsorum deinde prætorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps „Neque primo“ inquit „Syracusani a vobis 2
defecimus, sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos, nec postea pacem tyranni cæde compositam 3
Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes, oppressis nobis hinc metu, hinc fraude, turbaverunt. Nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum non fuerit. Nunc certe cæde 4
eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii esse cœpimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, mœnia, nullam recusandam fortunam, quæ imposita a vobis fuerit. Gloriam captæ nobilissimæ 5
pulcherrimæque urbis Græcarum dei tibi dederunt, Marcelle. Quicquid unquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit. Famæne credi velis, quanta urbs 6
a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse, quæ, quisquis terra, quisquis mari venerit, nunc nostra *de* Atheniensibus Carthaginiensibusque tropæa, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiæ vestræ sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas? Ne plus 7
apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat. Diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius benefacta etiam re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit.“

---

[1]) Lacuna sic fere supplenda videtur: Syracusas esse et applicare se Romanis.

8 Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos;
inter ipsos plus belli ac periculi erat. Namque transfugæ,
tradi se Romanis rati, mercenariorum quoque militum auxilia
9 in eundem compulere metum; arreptisque armis prætores
primum obtruncant, inde ad cædem Syracusanorum discurrunt,
quosque fors obtulit, irati interfecere atque omnia, quæ in
10 promptu erant, diripuerunt. Tnm, ne sine ducibus essent, sex
præfectos creavere, ut terni Achradinæ ac Naso præessent.
Sedato tandem tumultu, exsequentibus sciscitando, quæ acta
cum Romanis essent, dilucere, id quod erat, cœpit, aliam suam
30 ac perfugarum causam esse. In tempore legati a Marcello
redierunt, falsa eos snspicione incitatos memorantes nec can-
2 sam expetendæ pœnæ eorum ullam Romanis esse. Erat e
tribus Achradinæ præfectis Hispanus Mœricus nomine. Ad
eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum
auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Mœricum nanctus
primum, quo in statu reliquisset Hispaniam (et nuper inde
3 venerat), exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis. Posse
eum, si operæ pretium faciat, principem popularium esse, sen
militare cum Romanis seu in patriam reverti libeat; contra,
si malle obsideri pergat, quam spem esse terra marique
4 clauso? Motns his Mœricus, qunm legatos ad Marcellum mitti
placuisset, fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum
Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum deductus, qunm fidem
accepisset composuissetque agendæ ordinem rei, Achradinam
5 redit. Tum Mœricus, nt ab suspicione proditionis averteret
omnium animos, negat sibi placere legatos commeare ultro
citroque: neque recipiendum quemquam neque mittendum, et,
quo intentius custodiæ serventur, opportuna dividenda præfectis
6 esse, nt suæ qnisque partis tutandæ reus sit. Omnes assensi
sunt. Partibus dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte
usque ad ostium magni portus; id ut scirent Romani, fecit.
7 Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco
quadriremis trahi ad Achradinam iussit, exponique milites
8 regione portæ, quæ prope fontem Arethusam est. Hoc qunm

quarta vigilia factum esset, expositosque milites porta, ut
convenerat, recepisset Mœricus, luce prima Marcellus omni-
bus copiis mœnia Achradinæ aggreditur ita, ut non eos 9
solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab
Naso etiam agmina armatorum concurrerent, relictis stationi-
bus suis, ad vim et impetum Romanorum arcendum. In hoc 10
tumultu actuariæ naves, instructæ iam ante circumvectæque
ad Nasum armatos exponunt, qui improviso adorti semiplenas
stationes et adapertas fores portæ, qua paulo ante excurrerant
armati, haud magno certamine Nasum cepere desertam trepi-
datione et fuga custodum. Neque *in* ullis minus præsidii aut 11
pertinaciæ ad manendum quam in transfugis fuit, quia ne suis
quidem satis credentes e medio certamine effugerunt. Mar- 12
cellus ut captam esse Nasum *comperit* et Achradinæ regio-
nem unam teneri, Mœricumque *cum* præsidio suis adiunctum,
receptui cecinit, *ne* regiæ opes, quarum fama maior quam res
erat, diriperentur.

Suppresso impetu militum, ut iis, qui in Achradina 31
erant, transfugis spatium locusque fugæ datus est, Syracusani 2
tandem liberi metu, portis Achradinæ apertis, oratores ad
Marcellum mittunt, nihil petentes aliud quam incolumitatem
sibi liberisque suis. Marcellus, consilio advocato et adhibitis 3
etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra
præsidia Romana fuerant, respondit, non plura per annos 4
quinquaginta benefacta Hieronis quam paucis his annis male-
ficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum Romanum
esse; sed pleraque eorum, quo debuerint, recidisse, fœderum-
que ruptorum ipsos ab se graviores multo, quam populus
Romanus voluerit, pœnas exegisse. Se quidem tertium annum 5
circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus servam
civitatem haberet, sed ne transfugarum *alienigenarum*que duces
captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani 6
facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra præ-
sidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Mœricum, qui
præsidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo

7 serum quidem, sed forte consilium. Sibi omnium laborum
periculorumque circa mœnia Syracusana terra marique tam
diu exhaustorum nequaquam tantum fructum esse, quod capere
8 Syracusas *potuerit*, *quantum*, *si servare* potuisset. Inde quæstor
cum præsidio Nasum ad accipiendam pecuniam regiam custo-
diendamque missus. *Urbs* diripienda militi data est, custodi-
bus divisis per domos eorum, qui intra præsidia Romana
9 fuerant. Quum multa iræ, multa avaritiæ fœda exempla
ederentur, Archimeden memoriæ proditum est, in tanto tumultu,
quantum *pavor* captæ urbis in discursu diripientium militum ciere
poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat, ab
10 ignaro milite, quis esset, interfectum; ægre id Marcellum
tulisse, sepulturæque curam habitam, et propinquis etiam in-
quisitis honori præsidioque nomen ac memoriam eius fuisse.
11 Hoc maxime modo Syracusæ captæ; in quibus prædæ tantum
fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, quum viribus
æquis certabatur.

12 Paucis ante diebus, quam Syracusæ caperentur, T.
Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lilybæo
13 transmisit et, quum ante lucem portum intrasset, onerarias
frumento onustas cepit, egressusque in terram depopulatus est
aliquantum agri circa Uticam, prædamque omnis generis retro
14 ad naves egit. Lilybæum tertio die, quam inde profectus
erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento præda-
que onustis rediit, idque frumentum extemplo Syracusas misit,
15 quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pari-
ter perniciosa fames instabat.

32 Eadem æstate in Hispania, quum biennio ferme nihil
admodum memorabile factum esset consiliisque magis quam
armis bellum gereretur, Romani imperatores egressi hibernis
2 copias coniunxerunt. Ibi consilium advocatum, omniumque
in unum congruerunt sententiæ, quando ad id locorum id
modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam
3 retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania
finiretur; et satis ad id virium credebant accessisse viginti

millia Celtiberorum ea hieme ad arma excita. Hostium tres 4
exercitus erant. Hasdrubal Gisgonis filius et Mago coniunctis
castris quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. Pro- 5
pior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania im-
perator; ad urbem nomine Amtorgim exercitum habebat.
Eum volebant prius opprimi duces Romani, et spes erat, satis 6
superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne, fuso eo,
perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montesque
recipientes sese bellum extraherent. Optimum igitur rati, 7
divisis bifariam copiis, totius simul Hispaniæ amplecti bellum,
ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus
Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque
Hasdrubalem, Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus, 8
Celtiberis adiunctis, cum Hasdrubale Barcino bellum gereret.
Una profecti ambo duces exercitusque, Celtiberis prægredien- 9
tibus, ad urbem Amtorgim in conspectu hostium, dirimente
amni, ponunt castra. Ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum 10
est copiis substitit, et P. Scipio profectus *est* ad destinatam
belli partem.

Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum Romanum **33**
exercitum in castris et spem omnem in Celtiberorum auxiliis
esse, peritus omnis barbaricæ et præcipue [omnium] earum 2
gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiæ, facili
linguæ *commercio*, quum utraque castra plena Hispanorum 3
essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum
Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Nec atrox 4
visum facinus; non enim, ut in Romanos verterent arma, age-
batur, et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne
bellum gererent, et quum quies ipsa, tum reditus domum fruc-
tusque videndi suos suaque grata vulgo erant. Itaque non 5
ducibus facilius quam multitudini persuasum est. Simul ne
metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi
retinerent. Id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit, 6
exemplaque hæc vere pro documentis habenda, ne ita exteruis
credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie

7 virium in castris habeant. Signis repente sublatis Celtiberi
abeunt, nihil aliud quærentibus causam obtestantibusque, ut
manerent, Romanis respondentes, quam domestico se avocari
8 bello. Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retineri
poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri
rursus coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare con-
silium in promptu esse, retro, quantum posset, cedere statuit,
9 in id omni cura intentus, necubi hosti æquo se committeret
loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntium
insistebat.

34 Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum
2 maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo
tempore socius Carthaginiensium, quem deinde clarum poten-
3 temque Romana fecit amicitia. Is tum cum equitatu Numi-
darum et advenienti P. Scipioni occurrit et deinde assidue
4 dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum procul
a castris lignatum pabulatumque progressos exciperet, sed
ipsis obequitaret castris invectusque in medias sæpe stationes
5 omnia ingenti tumultu turbaret. Noctibus quoque sæpe in-
cursu repentino in portis valloque trepidatum est, nec aut
locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat
6 Romanis, compulsique intra vallum, adempto rerum om-
nium usu. Quum prope iusta obsidio esset, futuramque arti-
orem eam appareret, si se Indibilis, quem cum septem milli-
bus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Pœnis
7 coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus necessita-
tibus temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam
8 iret et, quocunque occurrisset loco, prœlium consereret. Re-
licto igitur modico præsidio in castris præpositoque Ti. Fon-
teio legato, media nocte profectus cum obviis hostibus manus
9 conseruit. Agmina magis quam acies pugnabant; superior
tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. Ceterum et
equites Numidæ repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab
10 lateribus circumfusi magnum terrorem intulere, *et*, contracto
adversus Numidas certamine novo, tertius insuper advenit

hostis, duces Pœni assecuti ab tergo iam pugnantes; anceps-
que prœlium Romanos circumsteterat, incertos, in quem potis-
simum hostem quamve in partem conferti eruptionem face-
rent. Pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi 11
plurimus labor erat, latus dextrum lancea traiicitur; cuneus-
que is hostium, qui in confertos circa ducem impetum fecerat,
ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gau-
dio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt, im-
peratorem Romanum cecidisse. Ea pervagata passim vox, ut 12
et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro victis
essent, fecit. Fuga confestim ex acie duce amisso fieri 13
cœpta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas levium-
que armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere 14
tantum equitum æquantiumque equos velocitate peditum vix
poterant, cæsique prope plures in fuga quam in pugna sunt;
nec superfuisset quisquam, ni præcipiti iam ad vesperum die
nox intervenisset.

Haud segniter inde duces Pœni fortuna usi confestim e **35**
prœlio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem
Hamilcaris citatum agmen rapiunt, non dubia spe, *si se*
coniunxissent, debellari posse. Quo ubi est ventum, inter 2
exercitus ducesque victoria recenti lætos gratulatio ingens
facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleto et
alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes.
Ad Romanos nondum quidem fama tantæ cladis pervene- 3
rat, sed mæstum quoddam silentium erat et tacita divi-
natio, qualis iam præsagientibus animis imminentis mali
esse solet. Imperator ipse, præterquam quod ab sociis se 4
desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura
etiam et ratione ad suspicionem acceptæ cladis quam ad
ullam bonam spem pronior erat: quonam modo enim Has- 5
drubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello, sine certa-
mine adducere exercitum potuisse? quomodo autem non 6
obstitisse aut ab tergo secutum fratrem, ut, si prohibere, quo
minus in unum coirent et duces et exercitus hostium, non

7 posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias? His anxius
curis id modo esse salutare in præsens credebat, cedere inde
quantum posset; et [inde] una nocte, ignaris hostibus et ob
8 id quietis, aliquantum emensus est iter. Luce ut senserunt
profectos hostes, præmissis Numidis quam poterant maxime
citato agmine sequi cœperunt. Ante noctem assecuti Numidæ,
9 nunc ab tergo, nunc in latera incursantes, consistere coegerunt
ac tutari agmen; quantum possent tamen niti, ut simul
pugnarent procederentque, Scipio hortabatur, priusquam pe-
36 destres copiæ assequerentur. Ceterum nunc agendo, nunc
sustinendo agmen quum aliquamdiu haud multum procederetur
2 et nox iam instaret, revocat e prœlio suos Scipio et collectos
in tumulum quendam non quidem satis tutum, præsertim ag-
mini perculso, editiorem tamen, quam cetera circa erant,
3 subducit. Ibi primo impedimentis et equitatu in medium
receptis circumdati pedites haud difficulter impetus incursan-
4 tium Numidarum arcebant; dein, postquam toto agmine tres
imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant apparebat*que*,
parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros
5 esse, circumspectare atque agitare dux cœpit, si quo modo
posset vallum circumiicere. Sed erat adeo nudus tumulus et
asperi soli, ut nec virgulta vallo cædendo nec terra cæspiti
faciendo aut ducendæ fossæ aliive ulli operi apta inveniri
6 posset; nec natura quicquam satis arduum aut abscisum erat,
quod hosti aditum adscensumve difficilem præberet; omnia
7 fastigio leni subvexa. Ut tamen aliquam imaginem valli
obiicerent, clitellas illigatas oneribus velut struentes ad altitu-
dinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis gene-
8 ris obiecto, ubi ad moliendum clitellæ defuerant. Punici
exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile
agmen erexere; munitionis facies nova primo eos velut mira-
9 culo quodam tenuit, quum duces undique vociferarentur, quid
starent et non ludibrium illud, vix feminis puerisve morandis
satis validum, distraherent diriperentque? captum hostem
10 teneri, latentem post sarcinas. Hæc contemptim duces incre-

pabant; ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta
nec cædere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile
erat. Trudentes sudibus quum amoliti obiecta onera armatis 11
dedissent viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam
undique castra erant. Pauci a multis perculsique a victori- 12
bus passim cædebantur; magna pars tamen militum, quum in
propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus
Ti. Fonteius legatus præerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii 13
in tumulo primo impetu hostium cæsum tradunt, alii cum
paucis in propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni
circumdatam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potu-
erant vi, captam, omnesque intus cum ipso imperatore occisos.
Anno octavo, postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio, 14
undetricesimo die post fratris mortem est interfectus. Luctus
ex morte eorum non Romæ maior quam per totam Hispaniam
fuit; quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et 15
alienata provincia et publica trahebat clades; Hispaniæ ipsos 16
lugebant desiderabantque duces, Gnæum magis, quod diutius
præfuerat iis priorque et favorem occupaverat et specimen
iustitiæ temperantiæque Romanæ primus dederat.

Quum deleti exercitus amissæque Hispaniæ viderentur, **37**
vir unus res perditas restituit. Erat *in* exercitu L. Marcius 2
Septimi filius, eques Romanus, impiger iuvenis animique et
ingenii aliquanto quam pro fortuna, in qua erat natus, ma-
ioris. Ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disci- 3
plina, sub qua per tot annos omnes militiæ artes edoctus
fuerat. *Is* et ex fuga collectis militibus et quibusdam de 4
præsidiis deductis haud contemnendum exercitum fecerat
iunxeratque cum Ti. Fonteio, P. Scipionis legato. Sed tantum 5
præstitit eques Romanus auctoritate inter milites atque honore,
ut, castris citra Hiberum communitis, quum ducem exercitus
comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes alii aliis in 6
custodiam valli stationesque, donec per omnes suffragium iret,
ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. Omne 7

inde tempus (exiguum id fuit) muniendis castris convehen-
disque commeatibus consumpsit, et omnia imperia milites quum
impigre, tum haudquaquam abiecto animo exsequebantur.
8 Ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis venientem ad reli-
quias belli delendas transisse Hiberum et appropinquare alla-
tum est, signumque pugnæ propositum ab novo duce milites
9 viderunt, recordati, quos paulo ante imperatores habuissent
quibusque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam soliti
essent, flere omnes repente et offensare capita et alii manus
ad cælum tendere, deos incusantes, alii strati humi suum quis-
10 que nominatim ducem implorare. Neque sedari lamentatio
poterat, excitantibus centurionibus manipulares et ipso mul-
cente et increpante Marcio, quod in muliebres et inutiles se
proiecissent fletus, potius quam ad tutandos semet ipsos et
rem publicam secum acuerent animos, et ne inultos impera-
11 tores suos iacere sinerent; quum subito clamor tubarumque
sonus (iam enim prope vallum hostes erant) exauditur. Inde
verso repente in iram luctu discurrunt ad arma, ac velut
accensi rabie [discurrunt ad portas et] in hostem negligenter
12 atque incomposite venientem incurrunt. Extemplo improvisa
res pavorem incutit Pœnis, mirabundique, unde tot hostes
subito exorti prope deleto exercitu forent, unde tanta
audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperator
duobus Scipionibus cæsis exstitisset, quis castris præesset, quis
13 signum dedisset pugnæ — ad hæc tot tam necopinata primo
omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein valida im-
14 pressione pulsi terga vertunt. Et aut fugientium cædes fœda
fuisset aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni
Marcius propere receptui dedisset signum, obsistensque ad
prima signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset
aciem. Inde in castra avidos adhuc cædisque et sanguinis
15 reduxit. Carthaginienses trepide primo ab hostium vallo acti,
postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse rati, con-
temptim rursus et sedato gradu in castra abeunt.

Par negligentia in castris custodiendis fuit; nam etsi 16
propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum ex-
ercituum ante paucos dies deletorum succurrebat. Ob hoc 17
quum omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis Mar-
cius ad consilium prima specie temerarium magis quam audax
animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius 18
esse ratus unius Hasdrubalis expugnari castra quam, si se
rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi;
simul aut, *si* successisset cœptis, erecturum se afflictas res 19
aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum
sui dempturum. Ne tamen subita res et nocturnus terror 38
et iam non suæ fortunæ consilium perturbaret, alloquendos
adhortandosque sibi milites ratus, contione advocata, ita disse-
ruit: „Vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque 2
pietas vel præsens omnium nostrum, milites, fortuna fidem
cuivis facere potest, mihi hoc imperium, ut amplum iudicio
vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. Quo enim tem- 3
pore, nisi metus mærorem obstupefaceret, vix ita compos mei
essem, ut aliqua solatia invenire ægro animo possem, cogor
vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus
consulere. Et ne tum quidem, ubi, quonam modo has reli- 4
quias duorum exercituum patriæ conservare possim, cogitan-
dum est, avertere animum ab assiduo mærore licet. Præsto 5
est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies noctes-
que curis insomniisque agitant et excitant sæpe somno, neu 6
se neu invictos per octo annos in his terris milites suos,
commilitones vestros, neu rem publicam patiar inultam, et
suam disciplinam suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis 7
vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post mortem
suam, quod in quaque re facturos illos fuisse maxime cen-
seam, id optimum ducere. Vos quoque velim, milites, non 8
lamentis lacrimisque tanquam exstinctos prosequi (vivunt
vigentque fama rerum gestarum), sed, quotiescunque occurret
memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes vide-
atis eos, ita prœlia inire. Nec alia profecto species hesterno 9

die oblata oculis animisque vestris memorabile illud edidit
10 prœlium, quo docnmentum dedistis hostibus, non cum Scipio-
nibus exstinctum esse nomen Romanum et, cuins populi vis
atqne virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto
11 sævitia fortunæ emersuram esse. Nunc, quia tantum ausi
estis sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce
vestro auctore. Non enim hesterno die, quum signum recep-
tui dedi seqnentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere
audaciam vestram, sed differre in maiorem gloriam atque
12 opportunitatem volui, ut postmodo præparati incautos, armati
inermes atque etiam sopitos per occasionem aggredi possetis.
Nec huius occasionis spem, milites, forte temere, sed ex re
13 ipsa conceptam habeo. A vobis quoque profecto si quis
quærat, quonam modo pauci a multis, victi a victoribus
castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis, quam id ipsum
timentes vos omnia et operibus firmata habnisse *et* ipsos pa-
14 ratos instructosque fuisse. Et ita se res habet: ad id, quod
ne timeatur, fortnna facit, minime tuti sunt homines, quia,
15 quod neglexeris, incautum atque apertum habeas. Nihil
omnium nunc minus metuunt hostes quam ne, obsessi modo
ipsi atque oppugnati, castra sua ultro oppugnemus. Andea-
mus, quod credi non potest ausuros nos; eo ipso, quod dif-
16 ficillimum videtur, facilius erit. Tertia vigilia noctis silenti
agmine ducam vos. Exploratum habeo, non vigiliarum ordi-
17 nem, non stationes iustas esse. Clamor in portis auditns et
primus impetus castra ceperit. Tum inter torpidos somno
paventesque ad necopinatum tumultum et inermes in cubilibus
suis oppressos illa cædes edatur, a qua vos hesterno die
18 revocatos ægre ferebatis. Scio audax videri consilium; sed
in rebus asperis et tenui spe fortissima quæqne consilia tutis-
sima sunt, quia, si in occasionis momento, cuius prætervolat
opportunitas, cunctatus paulum fueris, nequicquam mox omis-
19 sam quæras. Unus exercitus in propinquo est; duo baud
procul absunt. Nunc aggredientibus spes aliqua est; et iam
20 tentastis vestras atqne illorum vires; si diem proferimus et

hesternæ eruptionis fama contemni desierimus, periculum est,
ne omnes duces, omnes copiæ conveniant. Tres deinde
duces, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio
incolumi exercitu non sustinuit? Ut dividendo copias periere 21
duces nostri, ita separatim ac divisi opprimi possunt hostes.
Alia belli gerendi via nulla est. Proinde nihil præter noctis
proximæ opportunitatem exspectemus. Ite deis bene iuvanti- 22
bus, corpora curate, ut integri vigentesque eodem animo in
castra hostium irrumpatis, quo vestra tutati estis."

Læti et audiere ab novo duce novum consilium, et quo 23
audacius erat, magis placebat. Reliquum diei expediendis
armis et curatione corporum consumptum, et maior pars
noctis quieti data est. Quarta vigilia movere. Erant ultra **39**
proxima castra sex millium intervallo distantes aliæ copiæ
Pœnorum. Vallis cava intererat, condensa arboribus; in huius
silvæ medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur
et equites. Ita medio itinere intercepto, ceteræ copiæ silenti 2
agmine ad proximos hostes ductæ, et, quum statio nulla pro
portis neque in vallo custodiæ essent, velut in sua castra,
nullo usquam obsistente, penetravere. Inde signa canunt et 3
tollitur clamor. Pars semisomnos hostes cædunt, pars ignes
casis stramento arido tectis iniiciunt, pars portas occupant,
ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, cædes, 4
velut alienatos sensibus, nec audire nec providere quicquam
sinunt. Incidunt inermes inter catervas armatorum. Alii 5
ruunt ad portas, alii, obsæptis itineribus, super vallum saliunt
et, ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi 6
ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi
cæsique ad unum omnes sunt; quanquam, etiamsi quis ex ea 7
cæde effugisset, adeo raptim a captis propioribus castris in
altera transcursum castra ab Romanis est, ut prævenire nun-
tius cladis non posset. Ibi vero, quo longius ab hoste abe- 8
rant, et quia sub lucem pabulatum lignatumque et prædatum
quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta in-
venere, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut

humi sedentes accubantesque aut obambulantes ante vallum
9 portasque. Cum his tam securis solutisque Romani calentes
adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria prœlium ineunt.
Itaque nequaquam resisti in portis potuit; intra portas, con-
cursn ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto,
10 atrox prœlinm oritur; diuque tenuisset, ni cruenta scuta
Romanorum visa indicium alterius cladis Pœnis atque inde
11 pavorem iniecissent. Hic terror in fugam avertit omnes,
effusique, qua iter est, nisi quos cædes oppressit, exuuntur
castris. Ita nocte ac die bina castra hostium expugnata
12 ductu L. Marcii. Ad triginta septem millia hostium cæsa,
auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex Græco in Lati-
13 num sermonem vertit; captos ad mille octingentos triginta,
prædam ingentem partam; in ea fuisse clipeum argenteum
pondo centum triginta septem cum imagine Barcini Hasdru-
14 drnbalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradit,
septem millia cæsa hostium; altero prœlio eruptione pngnatum
cum Hasdrubale, decem millia occisa, quattuor millia trecentos
15 triginta captos. Piso quinque millia hominum, quum Mago
cedentes nostros effuse sequeretur, cæsa ex insidiis scribit.
16 Apud omnes magnum nomen Marcii ducis est; et veræ gloriæ
eius etiam miracnla addunt, flammam ei contionanti fusam e
capite, sine ipsius sensu, cum magno pavore circumstantinm
17 militum; monumentumque victoriæ eius de Pœnis usque ad
incensum Capitolium fuisse in templo clipeum, Marcium ap-
18 pellatum, cum imagine Hasdrubalis. — Quietæ deinde ali-
quamdiu in Hispania res fuere, utrisque post tantas in vicem
acceptas illatasque clades cunctantibus periculum summæ
rerum facere.

40 Dum hæc in Hispania geruntur, Marcellus, captis Syra-
cusis, quum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate com-
posuisset, ut non modo snam gloriam, sed etiam maiestatem
populi Romani augeret, ornamenta urbis, signa tabulasque,
2 qnibus abundabant Syracusæ, Romam devexit, hostium quidem
illa spolia et parta belli inre; ceterum inde primum initium

mirandi Græcarum artium opera licentiæque huic sacra pro-
fanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quæ postremo
in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Mar-
cello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab ex- 3
ternis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello templa
propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua
pars comparet.

Legationes omnium ferme civitatium Siciliæ ad eum 4
conveniebant. Dispar ut causa earum, ita condicio erat.
Qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut redierant
in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus
post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges
acceperunt. Erant tamen haud parvæ reliquiæ belli circa 5
Agrigentum Romanis, Epicydes et Hanno, duces reliqui pri-
oris belli, et tertius novus ab Hannibale in locum Hippo-
cratis missus, Libyphœnicum generis Hippacritanus (Muttinen
populares vocabant), vir impiger et sub Hannibale magistro
omnes belli artes edoctus. Huic ab Epicyde et Hannone 6
Numidæ dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est ho-
stium agros, ita socios ad retinendos in fide animos eorum
ferendo in tempore cuique auxilium adiit, ut brevi tempore 7
totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior
apud faventes rebus Carthaginiensium esset. Itaque inclusi 8
ad *id* tempus mœnibus Agrigenti dux Pœnus Syracusanus-
que, non consilio Muttinis quam fiducia magis ausi egredi
extra muros ad Himeram amnem posuerunt castra. Quod 9
ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit et
ab hoste quattuor ferme millium intervallo consedit, quid
agerent pararentve, exspectaturus. Sed nullum neque locum 10
neque tempus cunctationi consiliove dedit Muttines, trans-
gressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti terrore
ac tumultu invectus. Postero die prope iusto prœlio com- 11
pulit hostes intra munimenta. Inde revocatus seditione Nu-
midarum in castris facta, quum trecenti ferme eorum He-
racleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque

eos profectus magno opere monuisse duces dicitur, ne ab-
12 sente se cum hoste manus consererent. Id ambo ægre passi
duces, magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttinem
sibi modum facere, degenerem Afrum imperatori Cartha-
13 giniensi, misso ab senatu populoque! Is perpulit cunctantem
Epicyden, ut transgressi flumen in aciem exirent: nam si
Muttinem opperirentur et secunda pugnæ fortuna evenisset,
41 haud dubie Muttinis gloriam fore. Enimvero indignum ratus
Marcellus, se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi
ab Nola repulisset, his terra marique victis ab se hostibus
cedere, arma propere capere milites et efferri signa iubet.
2 Instruenti exercitum decem effusis equis advolant ex hostium
acie Numidæ nuntiantes, populares suos, primum ea seditione
motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam,
3 dein quod præfectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriæ
eius sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos
4 in pugna. Gens fallax promissi fidem præstitit. Itaque et
Romanis crevit animus, nuntio celeri per ordines misso, de-
stitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant,
5 et territi hostes, præterquam quod maxima parte virium
suarum non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suomet
6 ipsi equite oppugnarentur. Itaque haud magni certaminis
fuit *prœlium*; primus clamor atque impetus rem decrevit.
Numidæ quum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut
terga dantes suos viderunt, fugæ tantum parumper comites
7 facti, postquam omnes Agrigentum trepido agmine petentes
viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas
dilapsi. Multa millia hominum cæsa; capta *[1]) et octo ele-
phanti. Hæc ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit; victor
inde Syracusas rediit.

8 Iam ferme in exitu annus erat; itaque senatus Romæ
decrevit, ut P. Cornelius prætor litteras Capuam ad con-

---

[1]) Excidit numerus captorum, velut VI millia.